

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
“НЕОФИТ РИЛСКИ”**

ПРАВНО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МЕЖДУНАРОДНА ПОЛИТИКА

**Година XVI
Брой 1**

Благоевград, 2020

МЕЖДУНАРОДНА ПОЛИТИКА

Год. XVI

Брой 1

Издание на Югозападния университет „Неофит Рилски“

Правно-исторически факултет

Благоевград, 2020

МЕЖДУНАРОДНА ПОЛИТИКА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Габриела Белова – Главен редактор
Проф. д.ю.н. Борис Велчев
Проф. д-р Евгени Танчев
Проф. д-р Владислав Чаплински
Проф. д-р Веселин Вучков
Доц. д-р Николай Марин – Декан на Правно-историческия факултет
Доц. д-р Диана Ковачева
Доц. д-р Николай Попов
Гл. ас. д-р Владислав Кръстев
Проф. д-р Рахат Ибраимов
Доц. д-р Тран Ван Хоа
Доц. д-р Ана Джумалиева

Консултанти

Чл.-кор. проф. д-р Александър Янков	Проф. д-р Еньо Савов
-------------------------------------	----------------------

Проф. д-р Ирена Илиева
Проф. д-р Любомир Тимчев
Доц. д-р Иван Цветанов

Проф. д.ю.н. Надя Бояджиева
Доц. д-р Симо Михов
Доц. д-р Тодор Кобуров

Чуждестранни консултанти

Проф. д.ю.н. Камилъ Абдулович Бекашев, ръководител катедра „Международно право“, Московски държавен юридически университет „О. Е. Кутафин“
Проф. д.ю.н. Сергей Юрьевич Кашкин, ръководител катедра „Право на Европейския съюз“, Московски държавен юридически университет „О. Е. Кутафин“
Проф. д.ю.н., д.и.н. Алексей Соломатин, ръководител катедра „Теория на държавата и правото“, Пензенски държавен университет
Проф. д-р Константинос Антонополос, Тракийски университет „Демокрит“, Комотини
Проф. д-р Михалис Хрисомалис, Тракийски университет „Демокрит“, Комотини
Проф. д-р Йован Ананиев, Университет „Гоце Делчев“, Щип
Проф. д-р Серж Сюр, Университет Сорбона-Асас, Париж 2
Проф. д-р В. С. Иваненко, преподавател по Международно публично право, Санкт-Петербургски държавен университет
Проф. д-р Сергей Конопльов, Директор на Програма „Черноморска сигурност“ на Университет „Харвард“
Д-р Хуан Гилермо Естай Сепулведа, Университет „Лос Лагос“, Сантяго, Чили

Отговорни редактори и езиково-стилова редакция

Гл. ас. д-р Златка Гергинова
Гл. ас. д-р Анна Христова

Отговорни секретари

Гл. ас. д-р Диана Велева

Администратор на сайта

Инж. Бойко Христов

Редакционната колегия не носи отговорност за изразените мнения и позиции в публикуваните материали, които следва да отговарят на изискванията за академичен стандарт и професионална коректност.

© Всички оригинални материали са на Югозападния университет „Неофит Рилски“

ISSN 2367-5373

Редакция: 2700 Благоевград, пл. Георги Измирилев – Македончето №1, тел.: 073/88 68 66, e-mail: international_politics@swu.bg

Издател: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2700 Благоевград, ул. Иван Михайлов № 66

INTERNATIONAL POLITICS

EDITORIAL BOARD

Prof. Gabriela Belova, PhD – Editor-in-Chief
Prof. Boris Velchev, Dr. Sc.
Prof. Evgeni Tanchev, PhD
Prof. Władysław Czapliński, PhD
Prof. Veselin Vuchkov, PhD
Assoc. Prof. Nikolay Marin, PhD – Dean of the Law and History Faculty
Assoc. Prof. Diana Kovacheva, PhD
Assoc. Prof. Nikolay Popov, PhD
Chief Assist. Vladislav Krastev, PhD
Prof. Rahat Ibraimov, PhD
Assoc. Prof. Tran Van Hoa, PhD
Assoc. Prof. Ana Dzhumalieva, PhD

Consultants

Prof. Aleksandar Yankov, PhD	Prof. Enyo Savov, PhD
Prof. Irena Ilieva, PhD	Prof. Nadya Boyadzhieva, Dr. Sc.
Prof. Lyubomir Timchev, PhD	Assoc. Prof. Simo Mihov, PhD
Assoc. Prof. Ivan Tsvetanov, PhD	Assoc. Prof. Todor Koburov, PhD

Foreign Consultants

Prof. Kamil Abdulovich Bekyashev, PhD in Law, Head of the Department of “International Law”, “O. E. Kutafin” Moscow State University
Prof. Sergei Yurevich Kashkin, PhD in Law, Head of the Department of “Law of the European Union”, “O. E. Kutafin”, Moscow State University
Aleksey Solomatina, PhD in Law, Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of “Theory of State and Law”, Penza State University
Prof. Konstantinos Antonopolos, PhD, Democritus University of Thrace, Komotini, Greece
Prof. Michalis Hrisomalis, PhD, Democritus University of Thrace, Komotini, Greece
Prof. Jovan Ananiev, PhD, University “Goce Delchev”, Stip
Prof. Serge Sur, PhD, Sorbonne-Assas University, Paris 2
Prof. V. S. Ivanenko, PhD, Professor of Public International Law, St. Petersburg State University
Prof. Sergei Konoplyov, PhD, Director of the Harvard Black Sea Security Program, Harvard University
Juan Guillermo Estay Sepulveda, PhD, University of Los Lagos, Santiago, Chile

Duty editors and linguistic and stylistic editing

Chief Assist. Zlatka Gerginova, PhD
Chief Assist. Anna Hristova, PhD

Secretaries on duty

Chief Assist. Diana Veleva, PhD

Website Administrator

Eng. Boyko Hristov

The editorial staff is not responsible for the views expressed as well as the positions in the published materials that are to meet the requirements for academic standard and professional propriety.

© All original materials belong to the South-West University “Neofit Rilski” ISSN 2367-5373

Editing House: 2700 Blagoevgrad, 1 “Georgi Izmirliiev – Makedoncheto” Sq.; Tel.: 073/88 68 66, E-mail: international_politics@swu.bg

Publisher: University Press “Neofit Rilski”, 2700 Blagoevgrad, 66 Ivan Mihaylov Str.

Съдържание

Проф. д-р Искра Баева

Как „отличничките“ от Централна Европа станаха проблем за Европейския съюз / 12

Проф. д-р Тереза Тренчева, ас. д-р Евелина Здравкова

Нови медийни компетенции в университетското образование / 31

Д-р Станислав Станев

Етно-религиозната дискусия в Северна Македония като аспект на сигурността на региона на Западните Балкани / 46

Д-р Албена Иванова

Принципите на обществените поръчки, изведени от практиката на Съда на Европейския съюз / 60

Д-р Мартин Захариев, Гл. ас. д-р Цветелина Димитрова

Международна компетентност по производства, свързани с нарушения на Общия регламент за защита на данните / 74

Гл. ас. д-р Камелия Планска-Симеонова, д-р Светослава Димитрова

Програма за устойчиво развитие на Световната организация за интелектуална собственост / 101

Рецензии

Гл. ас. д-р Диана Иванова

Никола Аврейски. История на европейската идея / 114

Докторанти в науката

Диана Кареновна Папоян

Положението на турските арменци след Берлинския конгрес (1/13 юни – 1/13 юли 1878 г.) и причините за резервираното отношение на Русия към тях / 121

Георги Тодоров

Териториални планове и договорености между Великите сили за съдбата на следвоенна Германия / 139

Радослав Тодоров

Теоретико-методологични аспекти на геополитиката / 152

Нашите автори / 175

In Memoriam

Проф. д.н. генерал-майор о.р. Валери Лазаров е роден на 11 март 1954 г. През 1972 г. завършва средно образование в гимназия „Алеко Константинов“ в гр. Свищов. През 1976 г. завършва Висшето военно училище „Васил Левски“, специалност „Разузнаване“, а по-късно продължава образованието си във Военна академия „Г. С. Раковски“ и в УНСС. Той е първият български офицер, завършил Генерал-щабна академия в Гърция. Защиства дисертационен труд на тема: „Промени в геостратегическата среда и схващания за военното разузнаване, произтичащи от членството на Република България в НАТО“. Доцент е по „Теория на разузнаването“, професор в професионално направление „Сигурност и отбрана“. Специализирал е в Австрия, Англия, Белгия, Люксембург, САЩ. От 2011 г. е доктор на науките по специалността „Военно-политически проблеми на сигурността“ след защита на дисертация на тема: „Разузнаване с хора в променяща се геостратегическа среда“.

От 1976 г. служи в органите на стратегическото военно разузнаване, в това число и зад граница. На 6 юни 2002 г. е назначен за началник на Разузнавателното управление на Генералния щаб на Българската армия и удостоен с висше военно звание бригаден генерал. На 3 май 2004 г. е удостоен с висше военно звание генерал-майор. През 2013 г. е кандидат за народен представител, подкрепен от коалиция „Горда България“. Почетен член е на Национален съюз „Безопасност и охрана“. Председател на Асоциацията на военните разузнавачи.

От 2015 г. е преподавател в ЮЗУ „Неофит Рилски“, ръководител на катедра „Национална сигурност и публична администрация“. Винаги е отстоявал високите критерии в науката, неизменно е подкрепял младите преподаватели и докторанти. Учебниците и учебните помагала, написани от него, са дали знания на множество студенти. Всеотдайно е работил за утвърждаването на авторитета на Югозападния университет „Неофит Рилски“.

Умира на 6 април 2020 г.

Поклон пред паметта му!

Публикации на проф. д.н. Валери Лазаров:

- Лазаров В. Геополитически анализ на изминалата 2018 г. и тенденции за 2019 година, сп. Международни отношения, бр. 1/2019, с. 5-18.

- Лазаров В. Тероризмът – категоризация и типология, сп. Международни отношения, год. 45, бр. 3 (2016), с. 41-44.
- Lazarov V., Ganev I. “The Nature and Solution of Ethno-Political Conflicts. Bulgarian experience”, “Nikolae Balcesku” Land Forces Academy Publishing House, The 21 International Conference, Bucarest, 2015, Vol. XXI, No 2, pp. 302-306.
- Лазаров, В., Новите реалности и разузнаване с хора (теория, нетрадиционни мрежови структури, поуки от практиката), София 2012 г., издателство „Изток-Запад“ – монография, 304 страници.
- Лазаров, В., Гюров, Р., Матрични решения за национална сигурност, София 2012 г., издателство „Изток-Запад“ – монография, 320 страници.
- Лазаров В. Ретроспекция на отбранителните способности на водещите сили на НАТО през 2010 г., сп. Международни отношения, год. XL, с. 15-22.
- Лазаров В. „Афганистан – поредна нова стратегия“, в. „Българска армия“, год. 66, бр. 74 (12 февруари 2010 г.), с. 22.
- Лазаров В. Военна сигурност – предизвикателства и перспективи, сп. Международни отношения, год. 39, 2010 г. бр. 1-2, с. 65-70.
- Лазаров В. Казусът Афганистан, сп. Международни отношения, година XXXIX, 2010 г., год. 39, бр. 3 (2010), с. 101-110.
- Лазаров В. Някои тенденции в глобалната и регионалната геополитика, сп. Геополитика и геостратегия, бр. 2, 2010 г., с. 46-54.
- Лазаров, В., Разузнаване с хора (HUMINT), София 2009, издателство „Изток-Запад“ – учебник, 177 страници.
- Лазаров, В., годишник на Академия на МВР, 25/2009, „Спокойно ли е в страните, в които основно са разположени българските контингенти?“, с. 161 – 188.
- Лазаров, В., Новата геостратегическа среда, София, 2008 – монография, 131 страници.
- Лазаров, В., сп. Международни отношения, година XXXVI, 2007 г. „Политическа, военна и оперативна обстановка в държавите, в които основно са разположени български военни контингенти“, с. 73 – 86.
- Лазаров, В., годишник на ВА „Г. С. Раковски“, 2006, „Конфликтът Израел-Хизбула в сравнение с войната в Косово“, с. 302 – 307.
- Лазаров, В., годишник на ВА „Г. С. Раковски“, 2006, „Кюрдският фактор в Близкия Изток“, с. 308 – 310.

КАК „ОТЛИЧНИЧКИТЕ“ ОТ ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА СТАНАХА ПРОБЛЕМ ЗА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Проф. д-р Искра Баева

Резюме: Статията е посветена на един от аспектите на прехода на бившите страни от Източния блок към парламентарна демокрация и пазарна икономика, а именно – преориентацията на бившите социалистически страни от Изток на Запад. Ударението е поставено върху спецификите на интеграционните процеси в страните от Централна Европа, за разлика от тези в балканските държави. Потърсен е отговор на въпроса защо трите най-успешни страни в трансформациите – Полша, Унгария и Чехия, след като изминават толкова успешно пътя към Европейския съюз, постепенно се превръщат в негови критици.

Ключови думи: Централна Европа, интеграция, Европейски съюз, преход, отношения Изток – Запад, регионални обединения, евроскептицизъм

HOW THE „EXCELLENTS“ FROM CENTRAL EUROPE BECAME A PROBLEM FOR THE EUROPEAN UNION

Prof. Iskra Baeva, PhD

Abstract: The article is devoted to one of the aspects of the transition of the former Eastern Bloc countries to the parliamentary democracy and market economy, namely - the reorientation of the former socialist countries from East to West. The emphasis is on the specifics of the integration processes in the countries of Central Europe, in contrast to those in the Balkan countries. It is sought an answer to the question why the three countries with the most successful transformation – Poland, Hungary and the Czech Republic, are gradually becoming the European Union critics after passing so successfully on the road to the West.

Keywords: Central Europe, integration, European Union, transition, East-West relations, regional alliances, Euroscepticism

Преди да проследя как протича процесът на присъединяване на страните от Източния блок към обединяваща се Европа (от 1992 г. Европейски съюз (ЕС)), в чиито последици живеем днес, искам да спомена за развитието на отношенията между Европейската икономическа общност (ЕИО) и СИВ преди края на Студената война.

Това е необходимо, за да се разберат по-добре интеграционните усилия и след повратната за Европа 1989 г.

След дълго договаряне през 1988 г. се стига до взаимно дипломатическо признаване между ЕИО и СИВ. Това създава възможност всяка източноевропейска социалистическа страна да предприеме действия за индивидуално дипломатическо признаване. Целите, които си поставят различните страни, се отличават според възможностите им да се възползват от отворената врата за преодоляване на разделението, но в основата са търговско-икономическите отношения. В българския случай преговорите се осъществяват в два кръга, чиято цел е да се отвори пазарът на ЕИО за определени български стоки¹. Те обаче продължават само до промените от 1989 г., след което всичко договорено е анулирано и преговорите започват отначало на много по-ниско равнище². Подобен е опитът и на останалите източноевропейски страни. Тази предистория показва, че след 1989 г. икономиката е засенчена от политиката.

Политическият императив е демонстриран още веднъж, когато през 1989 г. ЕО лансира помощната програма ФАР с пълното наименование „Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies“ (PHARE)³. Както личи от заглавието, в програмата са визирани само две социалистически страни – Полша и Унгария, а целта ѝ е да се стимулира развитието на пазарната икономика и политическия плурализъм. Програмата предвижда икономическо подпомагане, но подборът е политически, тъй като Полша и Унгария са най-напреднали в преобразования, а не защото са най-нуждаещи се икономически. Полша е на първо място, защото истинското начало на политическите промени е поставено от Кръглата маса (6 февруари – 5 април 1989 г.) и договорените на нея полусвободни избори (4 и 18 юни с.г.). На свой ред Унгария след отстраняването на Янош Кадар от активната политика през май 1988 г. ускорява пазарните реформи⁴, да не говорим за

¹ Петров, Л. Бележки върху външната политика на България след 1989 г. в европейски контекст. – В: *Защо рухна реалният социализъм*. С., 2001, с. 411.

² Повече за преговорите на България вж.: Якимова, И. Установяване на официални отношения със западноевропейския Общ пазар. – В: *Интеграция и дезинтеграция в Европа през 80-те години на XX век*. УИ „Св. Климент Охридски“, С., 2016, 152–181.

³ Европейската комисия изработва програмата, за да координира икономическата помощ, отпусната от Г-24 и Г-7 за Полша и Унгария на срещата в Париж през юли 1989 г. Тя се превръща в решение на Съвета на министрите през декември 1989 г. – Niemann, Arne. *Explaining Decisions in the European Union*. Cambridge, 2006, p. 67.

⁴ Икономическите преобразования са определени като „пазарен социализъм“, но ударението е върху „свободната конкуренция, равноправието на различните форми на собственост, свободния преход от една форма в друга“, което показва, че става дума за пазарна икономика. За икономическата реформа Унгария разчита и на

създаването в присъствието на члена на партийното ръководство Имре Пожгай на две опозиционни партии (Унгарски демократичен форум и Съюз на свободните демократи) на срещата в Лакителек през септември 1987 г.⁵

Решаващият момент на промените несъмнено е зрелищната победа на Независимия самоуправляващ се профсъюз „Солидарност“ в изборите, тъй като именно след нея и създаването на правителството на Тадеуш Мазовецки на 24 август (първо некомунистическо в Източния блок) на 26 септември 1989 г. Комисията на Европейските общности приема детайлизиран План за стопанско подпомагане на Полша и Унгария. Тя запазва името си и политическата си насоченост и след като обхваща Чехословакия (след 1993 г. Чехия и Словакия), Естония, Литва, Латвия, Словения, България и Румъния, а в началото на новото хилядолетие и държавите от т.нар. Западни Балкани (Албания, Македония, Босна и Херцеговина).

В първия период след „революционната“ 1989 г. източноевропейските общества се съсредоточават върху вътрешнополитическите промени. Външнополитическите са на втори план, вероятно защото по тях няма големи спорове. Както старите (бивши комунистически), така и новите (антикомунистически или некомунистически) политически сили се обявяват за интеграция в обединяваща се Европа. Но всички те, дори и поляците, продължават да хвърлят око и на Изток – това личи от включването в правителството на Мазовецки на ген. Чеслав Кишчак начело на МВР и на ген. Флориан Шивицки – на отбраната⁶. Причината е, че Варшавският договор и Съветът за икономическа взаимопомощ продължават да съществуват (до средата на 1991 г.), макар и с намаляваща дейност. Същевременно още на този ранен етап се очертават и разликите в подхода към преориентацията вътре в източноевропейските страни: централноевропейският лозунг е „Връщане в Европа“, докато българският – „Път към Европа“. Първият говори за убеденост в (западно)европейската принадлежност, докато вторият подчертава вековната историческа откъснатост на Балканите от Европа.

активните си отношения с МВФ и Международната банка за възстановяване и развитие. – Доклад на посолството в Будапеща по някои актуални въпроси на социално-икономическото развитие на Унгария, 21 юли 1987 г., ДА МВнР, оп. 44-2, а.е. 242, л. 16-25. Международната научна конференция „Алтернативни модели на социалистическа икономическа реформа“ (Дьор, 18-22 март 1988 г.). – Пак там, оп. 45-2, а. е. 268, л. 2-7.

⁵ Пак там, оп. 45-2, а. е. 255, л. 1-7.

⁶ Roszkowski, W. Historia Polski 1914–1994. Warszawa, 1995, s. 406.

Още една отлика на страните от Централна Европа от балканските е присъствието на съветски войски в първите и отсъствието във вторите. Затова в Централна Европа една от първите задачи на новите правителства е да поискат оттеглянето на тези войски. На 26 февруари 1990 г. в Прага е подписан договор за изтеглянето им до 1 юли 1991 г., на 10 март Унгария договаря това да стане до 20 юни 1991 г., а от Полша за 18 месеца. Те са първи и в обръщането си от Източна към Западна Европа. При първото си посещение в Брюксел през февруари 1990 г. Тадеуш Мазовецки подава молбата на Полша за членство в Съвета на Европа и за асоцииране в Европейската икономическа общност⁷. А на 26 юни 1990 г. унгарският парламент приема резолюция, в която се иска страната да излезе от Варшавския договор. За сравнение, на 19 март 1990 г. премиерът Андрей Луканов е в Москва с искане за заем от 1 млрд. дол., който при това и не получава. Разликите са видими.

Преориентацията на страните от Източния блок предизвиква интереса и на изследователите на блока. Пример за това е една конференция във Варшава, организирана още от лятото на 1988 г. с участието на учени от Изтока и Запада. Едно от интересните предложения за най-успешна тактика за преодоляване на следвоенното противопоставяне, известно като Студена война, е на Збигнев Бжежински. Той съветва страните, тръгнали към парламентарна демокрация и пазарна икономика, да потърсят сътрудничество не със Западния блок като цяло, а с отделни държави, което ще им осигури подобри шансове за интеграция. Конкретните му съвети се свеждат до това полските политици да обединят усилията си с чехословашките, унгарските с австрийските, българските с гръцките, и т.н.⁸ Идеята се харесва на лидерите на новите политически сили, поели властта след първите плуралистични избори (така става в Централна Европа, но не и на Балканите, където изборите са спечелени от бившите комунисти).

Важна роля в началния процес на прехода играе Австрия, която традиционно е осъществявала връзката между двете половини на Европа. В средата на 1989 г. Австрия обявява подкрепа за промените в съседните социалистически страни⁹ и предприема първи стъпки за изграждане на регионално сътрудничество. На 10–11 ноември 1989 г. в Будапеща дунавско-алпийските страни Унгария, Югославия, Австрия и Италия се договарят за по-тесни връзки. Новата формация демонстрира как може да се преодолее разделението, защото събира държави от Източния блок (Унгария), от ЕИО (Италия) и неангажирани (Австрия и

⁷ Пак там, с. 407.

⁸ *Polityka*, 28 lipiec 1988.

⁹ ДА на МВнР, оп. 46-4, а.е. 80, л. 10.

Югославия). Половин година по-късно, на 27 май 1990 г., към групата се присъединява Чехословакия и тя се нарича Пентагонална. След още година, на 26–27 юли 1991 г., в Дубровник е приета и Полша, оформила Хексагоналната група¹⁰. Животът на това първо регионално споразумение Изток–Запад е недълготраен заради сътресенията, съпроводили края на Студената война. Кръвопролитното разпадане на Югославия слага край на това обещаващо сътрудничество.

Паралелно върви изпълнението и на другия съвет на Бжежински – за по-близко сътрудничество между страните в преход. От началото на 80-те години интелектуалци от централноевропейските социалистически страни лансират тезата за обособена средноевропейска цивилизация¹¹. През април 1990 г. започват да обсъждат идеята за регионално сътрудничество и премиерите на Полша Тадеуш Мазовецки, на Чехо-Словакия Мариан Чалфа и на Унгария Миклош Немет. Но различията се оказват прекалено големи и срещата завършва без успех. Позициите не се сближават и при посещението на полския премиер Мазовецки през юни с.г. в Будапеща, където се среща с колегата си Йозеф Антал от Унгарския демократичен форум. Едва на третата среща през февруари 1991 г. в унгарския град Вишеград, в която участват президентите на Полша Лех Валенса и на Чехословакия Вацлав Хавел и унгарският премиер Йозеф Антал¹², е договорено централноевропейското сътрудничество¹³. На 15 февруари 1991 г. е подписан Договорът за координиране на усилията за интегриране към Европа, с който се ражда централноевропейската Вишеградска група. След разпадането на Чехо-Словакия от 1 януари 1993 г. тя става четиричленна¹⁴. За сътрудничеството Лех Валенса казва: *„Нашите страни вървят по различни пътища по доста въпроси. Но ще бъде безполезно всяка сама да се старее да се върне в Европа. Този скок ще трябва да направим, помагайки си една на друга.“*¹⁵

¹⁰ Roszkowski, W. Цит. съч., с. 407.

¹¹ Баева, И. Разделянето на „Източна Европа“. – В: Историята в международната журналистика: употреби и злоупотреби. С., 2008, 95–122.

¹² Както и при много други процеси от годините на прехода и в този случай изборът на Вишеград не е случаен. В това дунавско градче през XIV в. е била резиденцията на унгарските крале. Във Вишеградския замък през 1335 и 1339 г. стават двете срещи между кралете на Полша, Чехия и Унгария, на които е обсъдено политическото и търговското сътрудничество между трите държави.

¹³ Roszkowski, W. Цит. съч., с. 407.

¹⁴ Повече за Вишеградската група вж.: Михайлов, В. Вишеградската група, двамадесет години по-късно. – *Геополитика*, № 5, 2009, 54–68.

¹⁵ Баева, И., А. Рангелов, В. Рачев. Централна Европа – концепции за национална сигурност. – *Международни отношения*, № 5, 1994, 90–100.

Целта на регионалното обединение на страните в преход е да координират усилията си пред Запада, но и да се отграничат от Изтока, както личи от призива на Вацлав Хавел европейското разширение да спре само до старите граници на Хабсбургската империя. За регионалната специфика говори и словашкият премиер Ян Чарногурски: *„Чехите, поляците и словаците сме свързани с общ славянски произход. Заедно с унгарците пък имаме обща или поне близка история, но преди всичко ни свързва опитът от комунистическия период... Благодарение на славянството, поляци, чехи и словаци принадлежат на Изтока, докато католицизмът ги обвързва със Запада. А това представлява идеална комбинация, позволяваща ни да бъдем мост между Изтока и Запада.“*¹⁶

Националните специфики обаче се запазват. Полша например формулира необходимостта от по-голяма роля на Съединените щати в развитието на процеса, паралелно с обединяваща се Европа. Старите и новите страхове от големия източен съсед СССР и от обединилата се Германия карат новите полски политици да декларират, че американското присъствие в Европа трябва да се засили, тъй като играе стабилизираща роля. Тази полска теза ще остане трайна и ще оформи един от проблемите на ЕС със страните от Централна Европа.

От 90-те години датира тенденцията военнополитическият преход да предхожда икономическия. Пръв я заявява Вацлав Хавел, когато на 21 март 1991 г. в щаба на НАТО в Брюксел казва, че пактът е *„единствена действаща демократична структура за сигурност на континента днес“* и обявява желанието за *„асоциирано членство“* в НАТО. Прави го, докато Чехословакия все още членува във Варшавския договор, но търси нови варианти. Доста по-различно е отношението към НАТО в България, тъй като дори и в предизборната платформа на СДС за изборите от 10–17 юни 1990 г. е записано: *„Ние сме за едновременно разпускане на Варшавския договор и НАТО... Дотогава България ще изпълнява с чувство за отговорност съюзническите си задължения, но и ще работи за по-скорошното премахване на двете конфронтираци се групировки.“*¹⁷

Тезата на Хавел поставя начало на новата идеологема, че пътят към Европейския съюз задължително минава през членството в НАТО. Тя е нова, защото четвъртото разширение на ЕС от 1995 г. включва Австрия, Финландия и Швеция, които нито тогава, нито по-късно стават членове на НАТО. Но от този момент интеграцията започва да се определя като евроатлантическа. И наистина Полша, Унгария и Чехия

¹⁶ Čarnogursku, J. *Geopolityka Europy Środkowej*. – *Międzynarodowy przegląd polityczny*, № 3, 2006, 139–141.

¹⁷ 45 години стигат – Времето е наше. Предизборна платформа на СДС. С., 1990, с. 13.

(не и Словакия) се присъединяват към Северноатлантическия пакт на 1 март 1999 г., но не и преди да се допитат до народите си. Този акт съвпада с първата война в историята на НАТО – срещу СР Югославия заради опита на Милошевич за етническо прочистване на Косово, което донякъде вгорчава успеха, особено за Чехия, която има традиционни приятелски връзки с Югославия (Сърбия).

Най-голям е ентузиазмът към интеграционните процеси през първата половина на 90-те години. Бившите социалистически страни първо влизат в Съвета на Европа. На 6 ноември 1990 г. го прави Унгария, на 15 декември 1991 г. тя става и асоцииран член на Европейските общности. Ето и хрониката на депозиране на молбите за интеграция в ЕС на централноевропейските страни: на 13 март 1994 г. го прави Унгария; на 5 април с.г. Полша; на 27 юни с.г. Словакия, на 10 юни 1996 г. Чехия.

Политическият императив в интеграцията проличава и при икономическите преобразования. В нито една страна те не са лесни, имат висока социална цена, затова първоначалният ентузиазъм от промените скоро се заменя от недоволство. Това е една от причините ЕС да избегне негативите, като нарича разширяването на Изток цивилизационен процес¹⁸. Решителната крачка към разширяването прави Европейският съвет в Копенхаген през 1993 г., като оповестява, че *„асоциираните страни от Централна и Източна Европа, които желаят, могат да станат членове на Европейския съюз“*. Определен е графикът за преговорите: *„Присъединяването ще се състои веднага щом асоциираната страна бъде способна да изпълнява задълженията на членството, като изпълни икономическите и политическите условия за това“*. А са дефинирани и критериите за членство: стабилност на институциите, гарантиращи демокрацията, върховенството на закона, човешки права и закрила на малцинствата; съществуване на функционираща пазарна икономика и способност за издържане на конкурентния натиск и пазарните сили в рамките на ЕС; способност за изпълнение на задълженията по членството, готовност за придържане към целта за политически, икономически и валутен съюз¹⁹. Преговорите за присъединяване очертават привлекателната перспектива за влизане в „клуба на богатите“, като по този начин е ограничено недоволството от високата социална цена на реформите. Политическите критерии са

¹⁸ На тази цел са посветени много усилия, както личи от книгата: Итуел, Джон, Майкъл Елман, Матс Карлсон, Д. Марио Нути, Дгудит Шапиро. Не просто „поредното присъединяване“. Политическа икономия на разширяването на ЕС на Изток. С., 1998.

¹⁹ Цит. по: http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_works/enlargement/index_bg.htm, достъп на 7 май 2013 г.

покрити бързо, като още в първата половина на 90-те години е осъществен т.нар. тест на двойната промяна²⁰.

Много повече усилия са необходими за икономическите критерии. Най-големият проблем за страните от бившия Източен блок е, че преходът съвпада с новите икономически тенденции, формулирани в т.нар. Вашингтонски консенсус през 1989 г. Става дума за 10-те препоръки за икономически промени, изработени от най-важните световни икономически институции: Международния валутен фонд, Световната банка, Министерството на финансите на САЩ, Фондацията „Херитидж“, Института Брукингс и Федералния резерв на САЩ, към държавите в тежко икономическо и финансово положение. Проблемът е, че препоръките са формулирани в пика на популярността на неолиберализма, затова те предвиждат трансформация на икономиката чрез тотална приватизация, пазарна либерализация, строга бюджетна дисциплина и отваряне за чужди капитали и стоки²¹. Последниците от тези правила са засилване на социалното неравенство, обедняване на населението, изтегляне на държавата от социалните ѝ функции, силно разраснали се при социализма. При това се оказва, че бившите комунисти по-лесно приемат тези правила, отколкото антикомунистическите сили. Особено видима е тази тенденция в Унгария, където социално-либералните правителства (на Унгарската социалистическа партия и Съюза на свободните демократи) ги налагат, докато консервативните на ФИДЕС се съпротивляват²². Така става и в Полша при Съюза на демократичната левица и нейния президент Александър Квашневски (1995–2005)²³ за разлика от консервативните националисти, наследници на легендарния профсъюз „Солидарност“.

На 12 декември 1997 г. в Люксембург е взето решение да започнат преговори за присъединяване с десет източноевропейски страни – Унгария, Полша, Румъния, Словакия, Латвия, Естония, Литва, България, Чехия, Словения, но по различен начин. С по-напредналите

²⁰ За трайност и стабилност на демократичните институции започва да се говори едва след двукратната смяна на управляващите политически сили (когато имат противопоставени виждания за развитието). Ако това е извършено по демократичен път и е прието от обществото и от политическите сили, вече можем да говорим за стабилни демократични механизми. Тезата е разработена от харвардския политолог Самюел Хънтингтън и е потвърдена от: *Дарендорф, Ралф*. Размисли върху революцията в Европа. ЦИД, С., 1992, 69–70.

²¹ *Rogoff, Keneth*. Wither the Washington Consensus? – *Foreign Policy*. 2003, № 3.

²² *Баева, И.* Трудната победа на унгарските социалисти на парламентарните избори. – *Ново време*, № 5, май 2002, 81–96.

²³ *Баева, И.* Президентските избори в Полша – прагматизъм срещу антикомунизъм. – *Ново време*, № 6, 1995, 69–76; Полското политическо махало отново върви наляво. – *Ново време*, № 9, 2001, 72–85.

пет (Унгария, Полша, Чехия, Словения и Естония) преговорите трябва да започнат на 1 април 1998 г., а за останалите да се изработи специална програма за подготовка. До момента икономическите показатели за Централна Европа са обнадеждаващи: техният БВП нараства трайно, за Полша с по 6 % годишно²⁴. Но на Балканите нещата изглеждат доста по-различно: за България спадът на БВП за 1997 г. е 7,5 %, а за Румъния – 5 %. Различно е и равнището на живота: покупателната способност на българите е едва 23 % от средноевропейската, докато на словенците и чехите е 68 %, а на унгарците и словаците – около 50 %²⁵.

За петото си разширение (наречено Източно) ЕС изработва допълнителни условия: в Договора за присъединяване е включена предпазна клауза, която ограничава участието им във вътрешния пазар на ЕС за определен период, ако нарушават или не изпълняват правилата; ограничено е и участието им в работния пазар до началото на 2014 г. Тази клауза показва както сложността на трансформацията от централно планирана към свободна пазарна икономика, така и наслоилите се в годините на Студената война подозрения в отношенията Запад – Изток. Като компенсация ЕС лансира предприсъединителни програми и фондове: програмата за присъединяване в земеделието и развитието на селските райони САПАРД, приспособената към новите условия програма ФАР, ИНТЕРРЕГ за развитие на граничните региони, ИСПА за околната среда и инфраструктурата²⁶.

На 10–11 декември 1999 г. Европейският съвет в Хелзинки дава съгласието си да започнат преговори и с България, Румъния, Словакия, Латвия и Литва. Изоставането на България и Румъния е функция и на кръвопролитното разпадане на Югославия и наложеното ембарго, което стимулира създаването на паралелни контрабандни структури и

²⁴http://www.google.bg/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=ny_gdp_mktп_cd&idim=country:BGR&dl=bg&hl=bg&q=%D0%B1%D0%B2%D0%BF#!ctype=l&strail=false&bcs=d&nselm=h&met_y=ny_gdp_mktп_cd&scale_y=lin&ind_y=false&rdim=region&idim=country:BGR:POL&ifdim=region&hl=bg&dl=bg&ind=false, достъп на 25 май 2013 г.

²⁵ По данните на Световната банка БВП на България се е развивал във възходяща линия 1986–1987 г., когато достига почти 30 млрд. щ. дол., после намалява плавно до 1990 г., когато е 20 млрд. щ. дол., а през следващата година настъпва рязък спад до 10 млрд. щ. дол., на което равнище се задържа до 1994 г. През 1995 г. БВП нараства и достига 13 млрд. щ. дол., след което отново спада, като в края на 1996 и в началото на 1997 г. е малко под 10 млрд. щ. дол. От този момент започва плавно нарастване, което продължава до 2008 г., когато надхвърля 50 млрд. щ. дол. – http://www.google.bg/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=ny_gdp_mktп_cd&idim=country:BGR&dl=bg&hl=bg&q=%D0%B1%D0%B2%D0%BF, достъп на 30 май 2013 г.

²⁶ http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_works/enlargement/index_bg.htm, достъп на 7 май 2013 г.

препятства изпълнението на икономическите условия на ЕС. На 1 май 2004 г. започва най-голямото разширяване на Европейския съюз, в който едновременно влизат десет нови държави (бившите социалистически, Естония, Латвия, Литва, Унгария, Полша, Словения, Словакия и Чехия, плюс Кипър и Малта), а населението на ЕС става 450 млн. Само че до 2013 г. те получават само 20 % от финансовите помощи за земеделието, което предизвиква недоволството на полските селяни, 18 % от населението. И още на срещата на Европейския съвет в Копенхаген (12–13 декември 2002 г.) Полша, Чехия и Унгария загатват за бъдещите проблеми, като забавят преговорите, докато не получават по-големи средства (Полша се преборва за допълнителни 200 млн. евро).

След присъединяването ентусиазмът бързо избледнява, защото става ясно, че принадлежността към „клуба на богатите“ не означава равенство с останалите европейци. Напомнят го ограниченията при търсенето на работа в страните от ЕС, а за България и Румъния и след присъединяването през 2007 г. продължава наблюдението върху съдебната система, корупцията и сигурността. Запазват се и разликите в равнището на доходите²⁷, Повечето страни от петото разширяване остават сред най-бедните в ЕС, което ги кара да търсят различни пътища: едните се надяват на помощ от ЕС чрез съгласие със силните в ЕС, а другите залагат на активната защита на националните си интереси.

Първият ярък пример за самостоятелна линия дава Унгария в началото на 2002 г., когато младият и харизматичен премиер Виктор Орбан от дясната ФИДЕС (трансформирана по-късно в Гражданска демократична партия) предизвиква криза във Вишеградската четворка със заявлението, че няма да подкрепи приемането на Словакия в НАТО, ако тя не приеме унгарския закон, даващ специални права на т.нар. външни унгарци (около половин милион в Словакия) и ако не отмени следвоенния закон за експулсиране на унгарци. В отговор Словакия, Чехия и Полша отказват да участват в заседанието на Четворката на 21 януари 2002 г. в Балатон. Това не плаши Орбан и на 5 декември 2004 г., макар и в опозиция, той се възползва от инициативата на Световния конгрес на унгарците, за да поиска референдум за автоматично предоставяне унгарско гражданство на 5 млн. унгарци по света. Докато Орбан е в опозиция, действията му не предизвикват тревога в ЕС, но това се променя, след като на изборите от през април 2010 г. ФИДЕС

²⁷ По данни на Eurostat, energy.eu през 2012 г. средната заплата в България е 385 евро, в Румъния 501 евро, в Унгария 762 евро, в Полша 832 евро, в Словакия 893 евро, в Чехия 928 евро, докато в Белгия 4034 евро, в Люксембург 3924 евро, в Холандия 3244 евро и т.н.

печели абсолютна победа и със своите 68 % в парламента добива правото да наложи нова конституция²⁸.

Второто правителство на Орбан налага на парламента закон за автоматично получаване на унгарско гражданство от живеещите в Централна Европа 3,5 млн. унгарци, гласуван на 26 май 2010 г. И не го спира решимостта на Словакия да отнеме гражданството на етническите унгарци, ако се възползват от унгарския закон²⁹. Европейските институции изразяват загриженост от промените, но в отговор унгарското правителство ги обвинява за настъпилата икономическа криза³⁰. За преодоляването ѝ Орбан предприема нестандартни икономически мерки: прекратява отношенията с МВФ, налага допълнителни данъци върху телекомуникациите, продажбите на дребно и енергетиката, за да разшири държавното стимулиране на икономиката. В ЕС е критикуван и новият унгарски медиен закон, наложил правителствен контрол и големи глоби на частните медии, ако не осигуряват „балансираност“ между добрите и лошите новини³¹.

Най-голямо предизвикателство за ЕС се оказва новата Конституция на Унгария (а не на Унгарската република, както е дотогава), гласувана на 18 април 2011 г. и влязла в сила от началото на 2012 г.³² Дойче веле цитира оценките на писателя Петер Естерхази и философа Шандор Радноти, че тя е: *„Идеология, наложена чрез закон, фашизъм в ежедневието... сериозно застрашава демокрацията в страната. Според наблюдатели, ако днес Унгария искаше да влезе в ЕС, никой не би я допуснал.“*³³ В опит да преодолее икономическата

²⁸ Труд, 13 април 2010, № 100.

²⁹ Словакия реже етнически унгарци от гражданство. – Труд, 28 май 2010, № 145; Виктор Орбан: „Преди бях фюрер, сега съм Путин“. – Труд, 7 януари 2011, № 5.

³⁰ Георги Марков. Унгарски шампион точи сабя за президентство. – Труд, 24 юни 2010, № 172; Десните взеха цялата власт в Унгария. – Труд, 5 октомври 2010, № 275.

³¹ Франция призова за действия на ЕС срещу унгарския медиен закон. – Агенция КРОСС, 5 януари 2011 г.

³² Новата конституция започва с „Боже, благослови унгарците!“ и продължава с признание за ролята на християнството за съхраняването на нацията, семейството и нацията са обявени за най-важни, отрича целия период от 1944 до 1990 г., обявява се за „душевно и духовно обновление“. – Magyarország alaptörvénye, <http://www.szofia.balassiintezet.hu/bg/2011-12-27-12-44-48/magyarorszag-alaptoervenye/>, достъп на 25 юли 2016.

³³ Основополагащите ценности на новата конституция са християнската вяра, унгарската национална гордост и грижата за семейството. – Унгария над всичко! Дойче веле, 29. 04. 2011 г. Подобни мнения са изразени и в британския в. „Гардиан“ на 30 април 2011 г. (Ян Вернер-Мюлер. Унгария загърбва демокрацията?); от Франс прес на 15 юни 2011 г. (Естер Балаж. Унгария въвежда ЕС с кампании против абортите.); както и в българския в. „24 часа“ на 27 декември 2011 г. (Даниел Смилов. Унгарски танц по нервите на Европа); в британския в. „Индипендънт“ на 11 януари 2012 г. (Тони

криза Орбан принуждава унгарците да избират между държавното и частното пенсионно осигуряване, национализира и част от печалбите на чуждестранните фирми³⁴. Случаят с Унгария показва и невъзможността на ЕС да осъществява контрол и да се опитва да защити демокрацията в страни, които вече са пълноправни членове³⁵. Но европейските критици предизвикват в Унгария по-скоро обратната реакция: консервативните политически сили и немалка част от населението приветстват непреклонния Виктор Орбан, обвинил ЕС, че се опитва да наложи „външен диктат“. Окрилен от подкрепата на 15 март 2012 г. в реч по случай националния празник Орбан прогласява: „Унгария не е колония!“³⁶

Голямата бежанска вълна от 2015 г. допълнително задълбочава разрива между Унгария и ЕС, защото Орбан се противопоставя на приемането и разселването на бежанците и мигрантите. Политиката му на противопоставяне продължава и с подкрепата за Брекзит, приветства избора на Доналд Тръмп в САЩ, налага промени в закона за висшето образование, които поставят под въпрос съществуването на Централноевропейския университет в Будапешта, финансиран от Джордж Сорос. Нещо повече, той открито се обявява против либералната демокрация и провъзгласява Унгария за нелиберална демокрация (каквото и да означава това)³⁷.

Полша е втората най-изявена „отличничка“ в прехода, която създава проблеми на ЕС. Като най-голяма източноевропейска държава тя винаги е имала самочувствието, че в Източна Европа нищо не може

Патерсън. Крайнодесен мрак се спуска над унгарската култура); във френския в. „Монд дипломатик“ (Винце Сабо. Добре дошли в Орбанистан) и много други.

³⁴ Георги Готев. Фалитът на Унгария. – *Дума*, 29 декември 2011 г., № 297.

³⁵ Повече по въпроса: Кено Версек (сп. Шпигел); Унгария се отдалечава от демокрацията под кухите заплахи на ЕК. – *Сега*, 25 март 2013 г., № 71.

³⁶ Унгария срещу останалия свят. 19 март 2012 г. – <http://www.dw.de/dw/article/0,,15817145,00.html>, достъп на 20 март 2012 г.

³⁷ Виктор Орбан. Ще преследвам национални интерес, а не демокрацията. – *Дневник*, 28.07.2014; Орбан заплаши да съди ЕК заради квотното разпределение. 28.10.2016. – <http://www.bgnes.com/sviat/evropa/4466038/>, достъп на 30 октомври 2016 г.; Орбан: Победата на Тръмп означава края на „либералната недемократия“, *news.bg*, 10.11.2016,. – <https://news.bg/world/orban-pobedata-na-trump-oznamenuva-kрая-na-liberalnata-nedemokratiya.html>, достъп на 15 ноември 2016 г.; Унгарският парламент одобри закон срещу университета на Сорос. 4.04.2017. – <http://www.bgnes.com/sviat/evropa/4500828/>, достъп на 10 април 2017 г.; Пабло Горонди, Асошиейтед прес. Унгария: сблъсък между между „нелибералната държава“ и „отвореното общество“. 10.04.2017. – <http://e-vestnik.bg/26393/ungariya-sblasak-mezhdu-mezhdu-neliberalnata-darzhava-i-otvorenoto-obshtestvo/>, достъп на 10 април 2017 г.; ЕК: Политиката на Унгария не е съвместима с ценностите на ЕС. – *Сега*, 12.04.2017; Бернд Ригерт, Дойче Веле. ЕС предупреждава Унгария. – *Труд*, 13.04.2017.

да се решава без нея. Полша има най-големи заслуги за края на Студената война и за преориентацията от Изток на Запад, но се оказва непредсказуема и в ЕС. Именно у поляците най-рано се събужда евроскептицизмът, предизвикан и от усещането, че някой отвън отново посяга на националния им суверенитет и в резултат много поляци сравняват ЕС със СССР.

След силното либерално начало в началото на новия век възроденият полски национализъм обръща политическия вятър към платната на национал-консервативната и клерикална партия „Право и справедливост“ (ПиС). Тя е създадена през 2001 г. от братята близнаци Ярослав и Лех Качински на основата на разпадналия се профсъюз „Солидарност“. Благодарение на последователните си консервативни и прокатолически тези тя успява да спечели националните избори на 25 септември 2005 г. Лех Качински³⁸ печели и президентските избори на 9–23 октомври с.г. И от този момент тази евроскептична партия трайно повежда след себе си мнозинството консервативни поляци. В предизборната си кампания ПиС обещава да върне смъртното наказание и да наложи нетърпимост към гей-общността, което алармира ЕК и тя предупреждава, че такива действия могат да доведат до лишаване на Полша от правото да гласува в ЕС³⁹. Също като Орбан и Лех Качински отговаря: *„Моето отношение към ЕС е следното – една супердържава, която изема националните компетенции и функционира объркано, защото има символичен бюджет – това е изкуствено творение.“*⁴⁰ Той отказва да се срещне с хомосексуалистите, защото *„не иска да разговаря с перверзници“*, а брат му Ярослав обявява, че такива хора нямат право да преподават в училище⁴¹. В резултат Европарламентът приема през януари 2006 г. специална резолюция против хомофобията, но без резултат за Полша.

³⁸ Лех Качински е роден на 18 юни 1949 г., юрист по образование, родителите му са воювали във Варшавското въстание през 1944 г., участвал е в Кръглата маса през 1989 г., по-късно е бил министър на правосъдието в правителството на Йежи Бузек и се обявява за драконовски мерки против корупцията. Избран е за кмет на Варшава през 2002 г. благодарение на обявената от него „война на корупцията“. Той е против правата на гейовете, за смъртно наказание при тежки престъпления, против либералната икономика от „ерата Балцерович“, обещава помощи за социално слабите, права на църквата и е за силна социална държава. Братята Качински се обявяват за край на Третата полска република и за обявяване на Четвърта република. Качински е евроскептик, националист, иска най-близки отношения на Полша със САЩ. Приема, че най-голяма опасност за Полша е антиамериканското лоби в ЕС. Според него Полша трябва да остане в Ирак, да има добри отношения с всичките си съседи, но като защитава националните си интереси, нещо трудно постижимо.

³⁹ *Гардиан*, 25 октомври 2005 г.

⁴⁰ Цит. по: *Стандарт*, 10 март 2006 г., № 4730.

⁴¹ Цит. по: *Сега*, 12 март 2006 г., № 59.

През 2007 г. ПиС губи изборите от либералната Гражданска платформа на Доналд Туск. Тя управлява два мандата, но завършва управлението си с трайна загуба на гласове в консервативното полско общество. През 2015 г. ПиС се връща във властта със солидно мнозинство и прави всичко възможно да го запази и разшири за дълъг период от време – до ден днешен. Наред със засилената роля на църквата, довела до пълната забрана на абортите, „Право и справедливост“ следва модела „Орбан“ по отношение на облагането с данъци на банките и чуждите капитали, активната семейна политика и евроскептицизма⁴². По всичко личи, че Полша се превръща в „нелиберална демокрация“, каквито опасения изразява Тимъти Гартън Аш, един от очевидците на революцията „Солидарност“ в Полша⁴³. Полша на ПиС с президент Анджей Дуда и премиер Беата Шидло и Тадеуш Моравецки всъщност е ръководена от Ярослав Качински, който в това отношение следва примера на Юзеф Пилсудски⁴⁴. В съзвучие с Орбан и като продължение на линията на своя брат Ярослав Качински влиза в противоречие с бежанската политика на ЕС и се противопоставя на опитите на Съюза да диктува полската политика в съдебната система, медиите и държавните институции.

Историческото минало винаги е играло голяма роля в полската политика. Оттам е заимствана и идеята Полша да се превърне в регионален лидер, протезирайки както вече членуващите в ЕС Литва и Латвия, така и останалите под руско влияние Украйна и Беларус. Разчита се не само на географската близост, но и на спомена за полската принадлежност на тези земи в късното Средновековие (по време на обширната Полско-литовска уния), а и в междувоенния период, когато след победата си в Полско-съветската война от 1920 г. и Рижкия договор от март 1921 г. Полша присъединява Западна Украйна и

⁴² Даниел Смилов. Дясното: Полша и България. – *Капитал*, 25 октомври 2015 г.; Джексън Дийл („Вашингтон пост“). Тревожно залитане на Полша надясно. 5.12.2015, <http://www.bgn.es.com/analizi-i-interviuta/analizi-i-interviuta/4391693/>, достъп на 5 декември 2015 г.; Полша: Новото главоболие на Европа. – сп. „Икономист“, 5.12.2015. - <http://e-vestnik.bg/24107/polsha-novoto-glavobolie-na-evropa/>, достъп на 10 декември 2015 г.; Лех Валенса: Новото правителство е антидемократично и превръща Полша в посмешище. 23.12.2015. - <http://www.bgn.es.com/sviat/evropa/4396278/>, достъп на 25 декември 2015 г.

⁴³ Тимъти Гартън Аш (*Гардиън*). Основите на полската демокрация са разрушени. 11.01.2016. - <http://e-vestnik.bg/24271/osnovite-na-polskata-demokratiya-sa-razrusheni/>, достъп на 12 януари 2016 г.

⁴⁴ През по-голямата част от управлението си след Майския преврат от 1926 г. Пилсудски не е нито президент, нито премиер, но това не му пречи да контролира политическия живот в Полша. Повече вж.: *Баева, И.* Юзеф Пилсудски – националният революционер, който се превръща в авторитарен водач. – В: *Историкии*, № 12, „Фабер“, В. Търново, 2019, 96–108.

Западна Белорусия, като разширява територията си почти двойно. В началото на ХХІ в., когато отново се чувства достатъчно силна и самостоятелна, за да се опита да възроди влиянието в двете бивши съветски републики⁴⁵, го прави най-вече чрез ангажираността си по време на Евромайдана и украинско-руската криза от 2013–2014 г., а с много по-малък ангажимент – и при протестите след президентските избори от август 2020 г. в Беларус.

В Източна Европа се възражда още една инициативата от времето на полския междувоенен диктатор Юзеф Пилсудски – за т.нар. Междуморие (Międzymorze или Intermarium). Идеята е за федерация на държавите от Централна и Източна Европа, за да бъдат защитени от болшевишкото влияние в контекста на Полско-съветската война от 1920 г. Тя обаче не успява да спечели достатъчно поддръжници в държавите от региона, преди всичко заради неразрешимите противоречия между тях⁴⁶. Идеята на Пилсудски е пренесена в съвременна Полша от Конфедерацията за независима Полша (възникнала в нелегалност през 1979 г. и просъществувала до 2018 г.), подета е от загиналия трагично в самолетната катастрофа край Смоленск на 10 април 2010 г. президент Лех Качински, а накрая е лансирана от ПиС, след като партията се връща във властта през 2015 г. В светлината на руската анексия на полуостров Крим през 2014 г. идеята за Междуморието, съчетана с подобна хърватска, се трансформира през 2015 г. в инициативата „Три морета“ като обединение на 12 държави между Балтийско, Адриатическо и Черно море (Австрия, България, Естония, Латвия, Литва, Полша, Румъния, Словакия, Словения, Унгария, Хърватия и Чехия). За разлика от 20-те години, в новата инициатива са включени България, Австрия, но не и Финландия, Украйна, Беларус и Сърбия. Тя обаче не повтаря опита за федерация, а има по-скоро търговско-икономически характер. При всички случаи допълва Вишеградската група.

⁴⁵ По думите на бившия полски президент Александър Квашневски: „*Полша е един от най-големите адвокати на украинския проблем в ЕС. Това ни изразява уважение в Украйна. Имаме няколкостотин хиляди украинци, които работят в Полша и са важни за нашия трудов пазар... Тези хора благодарение на контактите си с Полша са днес привърженици на европейския избор на Украйна... Има големи шансове през есента Украйна да подпише споразумение за асоцииране с ЕС. Това ще бъде едновременно и голям успех на Полша.*“ – Aleksander Kwaśniewski dla Gazety. *Gazeta Wyborcza*, 13 czerwca 2013, № 136.

⁴⁶ Тогава е предвидена федерация между Полша, Литва, Латвия, Естония, Финландия, Белорусия, Украйна, Унгария, Румъния, Югославия и Чехословакия, но не и България. – Cieplucha, Piotr. *Prometeizm i koncepcja Międzymorza w praktyce polityczno-prawnej oraz dyplomacji II RP.* - *Studia Prawno-ekonomiczne*, t. XCIII, 2014, s. 39–40.

Чехия също се отличава със свои позиции като член на ЕС. Те са изразени главно от лидера на Гражданската демократична партия Вацлав Клаус, който първо оглавява правителството, а след конфликта с първия президент на Чешката република и известен дисидент драматург Вацлав Хавел, разцепва създадения в дните на „нежната революция“ Граждански форум, създава своя партия и на 28 февруари 2003 г. става президент. Той веднага заявява несъгласието си с някои действия на Запада – на 1 март 2003 г. предупреждава САЩ, че не бива да водят война за свалянето на Саддам Хюсеин сами. Клаус не одобрява и начина, по който са водени предприсъединителните преговори с ЕС – при посещението си в България на 23–24 ноември 2004 г. в реч пред парламента той предупреждава, че най-важното в интеграционните процеси са преговорите, защото от тях зависи реализацията на страната в ЕС. Президентът Клаус подкрепя полския президент Лех Качински в усилията му да убеди Съединените щати да изградят противоракетния си щит въпреки критичната позиция на повечето европейски държави към този американски проект⁴⁷.

Клаус е един от първите евроскептици в Източна Европа. На срещата на Европейския съвет в Брюксел на 29–30 октомври 2009 г. той успява да се пребори за гаранции, че прогонените след Втората световна война германци от Судетската област няма да могат да поискат компенсации. Само при това положение се съгласява да подпише Лисабонския договор и то след като чешкия Конституционен съд потвърждава, че той не противоречи на конституцията на Чешката република. Президентът Клаус не крие скептицизма си и открито пропагандира в ЕС убежденията си в книгите „Що е европеизъм“, „Евроинтеграция без илюзии“, „Къде започва утре“, „Синя, а не зелена планета“. Представя ги на български и при посещението си в България на 27 март 2012 г.⁴⁸

Чешката традиция да се избират президенти, несъгласни с много общоевропейски позиции, продължава и при седващия президент Милош Земан, избран в първите преки президентски избори в Чехия през 2013 и повторно през 2018 г. За разлика от останалите непокорни

⁴⁷ В интервю за в. „Ди Пресе“ австрийският министър на отбраната Норберт Дарабос критикува тази идея: „Трябва да има друго решение. В края на краищата САЩ постигнаха компромис със Северна Корея. Смятам за провокация намерението на САЩ сега да изграждат противоракетен щит в бившия Източен блок.“ – Сега, 24 август 2007, № 196.

⁴⁸ Тогава в тържествена обстановка и в присъствието на официални лица е организирано представянето на книгите на Вацлав Клаус „Що е европеизъм“ (Изток–Запад, 2012), „Къде започва утре“ (Изток–Запад, 2012), „Евроинтеграция без илюзии“ (МаК, 2012). Критична към позициите на ЕС е и предишната му книга, издадена в България „Синя, а не зелена планета“ (Международни отношения ООД, 2008).

политици от Централна Европа Земан не е десен, а ляв, тъй като идва от Чешката социалдемократическа партия, чието първо правителство е оглавявал в периода 1998–2002 г. Той открито заявява несъгласието си с няколко европейски позиции, като признаването на Косово, като дори нарича Хашим Тачи военнопръстѣпник⁴⁹. Критикува санкциите на ЕС срещу Русия, като многократно иска тяхната отмяна, защото е убеден, че „Заплахата е халифатът, а не Русия“⁵⁰. Също като колегите си от Вишеградската група той се противопоставя на приемането на бежанци и мигранти от конфликтите в Близкия изток през 2015 г. и се солидаризира с тях в споровете им с ЕК⁵¹. Независимо че не е евроскептик като Клаус, Земан отказва да осъди Брекзит и дори заплашва с Чекзит⁵².

Трите централноевропейски страни са „отличнички“ в евроатлантическата интеграция, те са първите бивши членки на Варшавския договор, влезли в НАТО, и на СИВ, станали членове на ЕС. Но въпреки че изпълняват изискванията за еврозоната, те отказват да приемат еврото. Всъщност от Вишеградската група само Словакия не следва този общ пример, но тя е най-малката и неразвитата от тях.

Специфичните позиции в ЕС на Унгария, Полша и Чехия ги определят като бунтарки. Въпросът е защо от „отличнички“ стават такива. Първото обяснение може да се потърси в тяхното новопридобито самочувствие на равноправни европейски държави, което им помага да се борят за своите интереси, дори и когато им се налага да влязат в разрыв с европейската администрация. Второто е в голямото влияние на популистките политически формации, които се грижат повече за своите избиратели, отколкото за общоевропейската политика – през последните години тази тенденция става общоевропейска, но при тях се проявява най-видимо. Третото обяснение

⁴⁹ Zeman: Nezávislost Kosova jsem nikdy neuznal a Thaçi je válečný zločinec. 30. dubna 2015. – https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/kosovsky-vicepremier-thaci-je-valecny-zlocinec-prohlasil-zeman.A150430_120417_zahranicni_ert, достъп на 19 октомври 2017 г.

⁵⁰ Земан: Заплахата е халифатът, а не Русия. 27 септември 2014, <http://news.bgn.es.com/view/1189084>, достъп на 28 септември 2014 г.

⁵¹ Подкрепя Полша в спора ѝ с ЕК: Duda dostal Řád bílého lva. EU by Polsko neměla kritizovat, řekl Zeman, 15. března 2016, – https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/navsteva-polskeho-prezidenta-duda-v-cesku.A160315_110702_domaci_hro, достъп на 10 април 2016 г., а през 2018 г. и Унгария. – Чешкият парламент отхвърли евентуални санкции на ЕП срещу Унгария, Гласове, 3.10.2018, <http://glasove.com/categories/novini/news/cheshkiyat-parlament-othvyrli-rezolyuciya-na-na-ep-za-sankcii-sreshtu-ungariya>, достъп 5 октомври 2018.

⁵² John Tara. Is 'Czexit' Next? President of Czech Republic Calls for EU Referendum. - Time. 1 July 2016, достъп на 30 януари 2018 г.

е в дългата им борба срещу чуждо господство, която днес се изразява в нарастващия национализъм, обърнат срещу Запада.

Всичко това превръща бившите социалистически страни от Централна Европа в отделен регион в ЕС, който все по-категорично оформя алтернативни виждания в живота на Съюза. А опитите на водещите страни в ЕС, които след излизането на Великобритания остават две – Германия и Франция, да „дисциплинират“ непокорните централноевропейци засега имат обратен ефект. Това пролича ясно в споровете около проблемите с върховенството на закона, както се определя засилената намеса на политическите власти в Унгария и Полша в работата на съдебната власт и медиите⁵³. През белязаната от пандемията Ковид-19 2020 г. лидерите на ЕС се опитаха да обвържат отпускането на финансовите помощи за преодоляване на епидемията с върховенството на закона. Това на свой ред предизвика ветото на Унгария и Полша (към което се присъедини и Словения) върху дългосрочния бюджет на ЕС, наложено на ръководеното от Германия заседание на Съвета на ЕС на 18-19 ноември 2020 г.⁵⁴.

Значение за нарастващия конфликт на ЕС със страните на Вишеградската група има и пренебрежителното отношение на старите западноевропейски страни към бившите социалистически. Забелязва го Едуард Лукас, анализатор на сп. „Икономист“ и изследовател в Центъра за анализи на европейската политика във Вашингтон, наблюдавал отблизо процесите в Източна Европа. Според него, една от най-големите грешки на Запада е високомерният подход към хората от Изтока: *„Високомерни западници обиждаха техните дрехи (мърляви или безвкусни), зъби (занемарени и жълти), техния английски език (сакат и груб), хранителни навици (тежки и мазни), пътища (изровени и опасни), жилища (тесни и рушащи се) и политика (ексцентрична и антисемитска)...* Те се отнасяха с тях по-скоро като странни, назадничави аутсайдери, отколкото като членове на семейството, които са били отвлечени. Това забави нещата. И все още го прави. „Източноевропейец“ се употребява с отрицателен нюанс от онези,

⁵³ Mitchell Orenstein, Bojan Bugaric. 'Work, family, fatherland': populist social policies in central and eastern Europe. 19 ноември 2020 г. – <https://www.socialeurope.eu/work-family-fatherland-populist-social-policies-in-central-and-eastern-europe>, достъп на 19 ноември 2020 г.

⁵⁴ Барбара Везел. С Унгария и Полша ЕС не се нуждае от външни врагове. „Дойче Веле“. 18 ноември 2020 г. – <https://bgnesagency.com/nocomment/%d1%81-%d1%83%d0%bd%d0%b3%d0%b0%d1%80%d0%b8%d1%8f-%d0%b8-%d0%bf%d0%be%d0%bb%d1%88%d0%b0-%d0%b5%d1%81-%d0%bd%d0%b5-%d1%81%d0%b5-%d0%bd%d1%83%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%b5-%d0%be%d1%82-%d0%b2%d1%8a%d0%bd/>, достъп на 18 ноември 2020 г.

които реват за расизъм, ако някой използва „африканец“ в пренебрежителен смисъл.“⁵⁵

Високомерният подход на европейския Запад към европейския Изток е плод и на подценяването на историческото развитие на Източна Европа. Техният специфичен път е формирал особена чувствителност, особено в граничния пояс между Изтока и Запада, с която никой не иска да се съобразява. С други думи, разбирането на Брюксел за Източна Европа се оказва безнадеждно „загубено в превода“ на историята. Струва ми се, че за да постигнат разбирателство, двете части на континента трябва взаимно да се опознаят. Само така историята на успеха, както се възприемаше обединението на цяла Европа след края на Студената война, може да се превърне в реалност.

⁵⁵ Едуард Лукас. Грешките на Запада с Източна Европа. – 24 часа, 18 ноември 2014 г.

НОВИ МЕДИЙНИ КОМПЕТЕНЦИИ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Проф. д-р Тереза Тренчева, ас. д-р Евелина Здравкова, Катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“, Университет по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ), София

Резюме: Въведение: Информационното общество на XXI век ускорява темповете на развитие на интелектуалната дейност на човека. Многообразието на платформите, чрез които се разпространява медийно съдържание, цифровизацията и дигитализацията променят медийната култура на обществото. Бъдещето е ориентирано към транскултурно мислене, позитивна образователна среда и ефективно кариерно развитие. В контекста на взаимодействие между образование, икономика, иновации от особено значение за тяхната успешна реализация е интелектуалноправната грамотност, в частност авторското право и сродните му права, в университетска среда. Изследваната проблематика придобива актуалност с оглед повишената роля и значение на медиите в XXI век и все по-натрапчиво очертаващата се тенденция за свободно използване на журналистическите материали в дигиталното пространство с комерсиална цел. Обект на изследването са конкретните проявления на взаимодействието между създателите на медийни продукти, тяхната роля като автори на знание, информация и култура за обществото и за преодоляване на дигиталното разделение и изолация и необходимостта това да е обвързано със съблюдаване на авторското право и сродните му права.

Представяне: Законовите права на авторите на творческите продукти в медиите са правата на интелектуална собственост. До момента в България няма проведено изследване за установяване на авторскоправната компетентност на студентите, обучаващи се в специалности като журналистика, медии, връзки с обществеността, комуникации. Наблюденията показват, че тази компетентност не е на необходимото ниво, съществува реална нужда от допълнителни знания и обучение. Не се познават и съществуващите модели и добри практики в Европа и в света. Към момента учебните планове на студентите не предлагат обучение, свързано с авторскоправната грамотност в медиите. Това поражда необходимостта от разработването на обучителни програми, които да осигурят информационния комфорт на авторите и доверие за истинност у потребителите на медийно съдържание.

Целта на настоящата статия е да представи научноизследователската и практическата дейност, свързани с формирането на авторскоправна компетентност на студентите. Научното изследване е насочено към формирането на авторскоправна грамотност на обучаващите се, с което да получат нови знания и споделени ценности, повишаване качеството на обучението във висшето образование в Република България, изследване на медийната и културна среда като така се очаква, че изследването ще има принос и в това, държавата да се придвижи на по-горни места в класацията за свобода, плурализъм и демокрация в медиите.

Методология: Настоящият доклад прави изследване, свързано с формирането на авторскоправна грамотност на студенти, обучаващи се в специалности по професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ в УниБИТ, и студенти, обучаващи се в сходни специалности в други висши училища, проучва предлаганото от висшето образование образователно съдържание и програми, отговарящи на този спектър от знания и компетенции. Тенденцията се установява чрез анкетно проучване, за да се проследи фактологичната информация на нивото на информираност по проблемите, свързани с авторскоправната грамотност на обучаващите се.

Заключение: Създаването на условия за развитие на креативно мислене и авторскоправна компетентност в областта на медиите в университетска среда ще допринесе за по-висока конкурентоспособност на обучаващите се на пазара на труда и за утвърждаване на активно гражданско общество. Ще започне диалог за изграждане на стабилна медийната екосистема, която да поощрява прилагането на правата на интелектуална собственост в медийната индустрия.

***Ключови думи:** журналистика, електронни и традиционни медии, интелектуална собственост, право, медийна индустрия, авторско право.*

NEW MEDIA COMPETENCIES IN UNIVERSITY EDUCATION

Prof. PhD Tereza Trencheva, Assist. Prof. PhD Evelina Zdravkova, Department “Library Management and Archival Studies”, University of Library Studies and Information Technologies (ULSIT)

Abstract: *Introduction: The information society of the 21st century accelerates the pace of development of the human intellectual activity. The diversity of platforms through which media content is disseminated,*

digitization and digitalisation are changing the media culture of society. The future is oriented towards transcultural thinking, a positive educational environment and effective career development. In the context of interaction between education, economy, innovations, and of particular importance for their successful implementation is the intellectual literacy, in particular copyright and related rights, in a university environment. The investigated issues are becoming more relevant in view of the increased role and importance of the media in the 21st century and the increasingly obsessive tendency for the free use of journalistic materials in the digital space for commercial purposes. The object of the research is the concrete manifestations of the interaction between the creators of media products, their role as authors of knowledge, information and culture for the society and overcoming the digital divide and isolation and the need to be bound by the respect of copyright and related rights.

Presentation: The legal rights of authors of creative products in the media are intellectual property rights. So far, no research has been conducted in Bulgaria to establish the copyright competence of students training in the fields of journalism, media, public relations, communications. Observations show that this competence is not at the necessary level, and there is a real need for additional knowledge and training. Existing models and best practices in Europe and in the world are also unknown. At the moment, the curricula of students do not offer training related to copyright literacy in the media. This raises the need to develop training programs to ensure the informational comfort of the authors and the trust for truthfulness among media users.

The goal of this paper is to present the research and practical activities, related to the formation of student's copyright competency. The scientific research is aimed at the formation of copyright literacy of the students, with which they can gain new knowledge and shared values, improve the quality of education in higher education in the Republic of Bulgaria, study of the media and cultural environment, so it is expected that the research will contribute and in that the state moves to higher places in the ranking of freedom, pluralism and democracy in the media.

Methodology: This paper makes a study related to the formation of copyright literacy of students training in the professional field "Social Communications and Information Sciences" at ULSIT and students training in similar specialties in other higher education institutions, examines the educational content offered by higher education and programs that meet this range of knowledge and competencies. The trend is identified through a questionnaire survey, in order to track factual information at the level of awareness of issues related to copyright literacy of learners.

Conclusion: Creating conditions for the development of creative thinking and copyright competency in the field of media in a university environment will contribute to a higher competitiveness of learners in the labor market and to the promotion of an active civil society. A dialogue will be launched to build a stable media ecosystem that encourages the enforcement of intellectual property rights in the media industry.

Keywords: Journalism, Electronic and Traditional Media, Intellectual Property, Law, Media Industry, Copyright.

1. ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКАТА

В новото хиперпространство, обогатено с възможностите на Интернет, медийната индустрия става все по-актуална тема на човечеството. Динамиката на развитие на технологиите стимулира все повече многообразието на платформите, чрез които се разпространява медийно съдържание, макар печатните медии да продължават да бъдат класическото средство на журналистиката. Цифровизацията и дигитализацията спомагат медийната индустрия да се превърне в най-бързо напредващата индустрия в цял свят, а масмедиите да бъдат икономически институции, ангажирани в производството и разпространението на съдържание, насочено към потребители.

В условията на дигитална среда се променя медийната култура на обществото. Бъдещето е ориентирано към транскултурно мислене, позитивна образователна среда и ефективно кариерно развитие. В контекста на взаимодействие между образование, икономика, иновации от особено значение за тяхната успешна реализация е интелектуалноправната грамотност, в частност авторското право и сродните му права, на студентите, които се обучават в направление 3.5. „Обществени комуникации и информационни науки“.

Към момента учебните планове на студентите в УниБИТ, обучаващи се в професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“, както и учебните програми на други университети, обучаващи журналисти, не предлагат обучение, свързано с авторскоправната грамотност в медийната индустрия, което е предпоставка да бъде разработена концепция за формиране на авторскоправна грамотност в процеса на обучение на студенти.

Изследваната проблематика придобива актуалност с оглед повишената роля и значение на медиите в XXI век и все по-натрапчиво очертаващата се тенденция за свободно използване на журналистическите материали в дигиталното пространство с комерсиална цел. Конкретните проявления на взаимодействието между

създателите на медийни продукти, тяхната роля като автори на знание, информация и култура за обществото и за преодоляване на дигиталното разделение и изолация и необходимостта това да е обвързано със съблюдаване на авторското право и сродните му права – тези компоненти очертават актуалността на изследването. Медиите трябва да създават авторскоправна политика относно спазването на авторското право и сродните му права, като при изработването ѝ трябва да се познават действащите авторскоправни норми, включително изключенията и ограниченията на авторските права за библиотеките, образователните институции, музеите и архивните учреждения, което изисква висока авторскоправна компетентност на мениджърите и специалистите.

2. МЕТОДОЛОГИЯ

Научният интерес към проблемите и съвременните тенденции в медийната индустрия от гледна точка на интелектуалноправната политика е провокиран от необходимостта от запълване на някои празноти в изследванията на медийната индустрия, в частност авторското право и сродните му права. Разглежданият проблем е изключително актуален, засяган е частично от различни аспекти от някои автори, но не е разкриван в пълнота до момента.

Информационното общество на XXI век ускорява темповете на развитие на интелектуалната дейност на човека. Създават се уникални творчески резултати в областта на индустрията, науката, литературата и изкуството. Трудът на журналистите, които ги създават – упражняващите тази професията, остава скрит, неясен. С други думи казано, колкото повече са медиите, толкова по-малко знаем за журналистите и за ключовите особености на тяхната професия.

Законовите права на авторите на творческите продукти в медиите са правата на интелектуална собственост. Интелектуалната собственост се свързва пряко с информацията, която съдържат нейните обекти, и в този смисъл информационните източници в интернет могат да бъдат отнесени към обектите на интелектуалната собственост. Интелектуалната собственост е собствеността върху информацията, която интелектуалните продукти съдържат, като техните създатели имат пълното право на собственост върху тях. С други думи казано, правото на интелектуална собственост трябва да се разглежда като обективно и субективно право, учебна дисциплина и наука. Повдигат се множество дискуссионни въпроси по очертаната проблематика, те се обсъждат на различни нива – законодателна и изпълнителна власт, на различни форуми на научната и културната общност, но конкретни

резултати няма, което придава и актуалност на разглежданата в настоящия доклад проблематика. До момента в България няма проведено изследване относно интелектуалноправната политика в медийната индустрия, както и за установяването на авторскоправната компетентност на специалистите в тази сфера, както и на студентите, обучаващи се в специалности като журналистика, медии, връзки с обществеността, комуникации. Наблюденията показват, че тази компетентност не е на необходимото ниво, съществува реална нужда от допълнителни знания и обучение. Не се познават и съществуващите модели и добри практики в Европа и света.

Настоящият доклад прави изследване, свързано с формирането на авторскоправна грамотност на студенти, обучаващи се в специалности по професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ в УниБИТ, и студенти, обучаващи се в сходни специалности в други висши училища, проучва предлаганото от висшето образование образователно съдържание и програми, отговарящи на този спектър от знания и компетенции. Тенденцията се установява чрез анкетно проучване, за да се проследи чрез предварително заложили индикатори, фактологичната информация на нивото на информираност по проблемите, свързани с интелектуалната собственост на студентите, обучаващи се в специалности по журналистика, медии, интелектуална собственост.

3. РЕЗУЛТАТИ

В Университета по библиотекознание и информационни технологии се обучават студенти по професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ в образователно-квалификационна степен „бакалавър“ в специалности: Библиотечен и информационен мениджмънт, Архивистика и документалистика, Библиотекознание и библиография, Печатни комуникации, Информационни ресурси на туризма, Комуникации и информиране, Обществени политики и практики; и в образователно-квалификационна степен „магистър“: Библиотечни колекции, Библиотечно-информационен и културен мениджмънт, Бизнес и административни информационни технологии и комуникации, Защита на културно-историческо наследство в Република България, Издателски бизнес и електронни ресурси, Културен туризъм, Културно-историческо наследство в съвременната информационна среда, Медийна информация и реклама, Мениджмънт на документи и архиви, Музеен и арт мениджмънт, Религиозно културно наследство, Управление и информиране при стратегическите комуникации, Читалищно дело,

Държавност, духовност и лидерски практики, Културни политики и културни взаимодействия в Югоизточна Европа. За повишаване на компетенциите на бъдещите специалисти е необходимо повишаване на тяхната дигитална грамотност, а именно: информационна грамотност, технологична грамотност, медийна грамотност, както и авторскоправна грамотност в медиите, защото авторскоправната грамотност на обучаващите се студенти ще допринесе за професионалното израстване на бъдещите автори или потребители на съдържание.

Научното изследване е насочено към формирането на авторскоправна грамотност на обучаващите се, с което да получат нови знания и споделени ценности, повишаване на качеството на обучението във висшето образование в Република България, изследване на медийната и културна среда, като така се очаква, че изследването ще има принос и в това, държавата да се придвижи на по-горни места в класацията за свобода, плурализъм и демокрация в медиите. В изследването се включват специалисти от различни области на познанието. Тематиката на изследването като обработката на различни знания в областта на медиите, статистическата обработка, целочислената оптимизация, компютърна графика и др. спомагат за повишаване на медийната грамотност и решаване на проблемите с дигиталното разделение. Резултатите имат и пряко приложение в образованието на различни нива и по-специално в университетска среда.

За по-голяма конкретност при търсенето на научната и практическата значимост на изследването са поставени допустими ограничения, които позволяват рамкиране в многоаспектното разбиране на понятието „авторскоправна грамотност“, акцентирайки върху организацията и обучението по интелектуална собственост в медиите в университетска среда. Засягат се само проблеми, свързани с авторското право и сродните му права върху медийни продукти, плод на журналистическия труд в традиционните и електронните средства за масово осведомяване, всички други проблеми са само гранично разгледани. За постигането на поставената цел са формулирани следните основни научноизследователски задачи, очертаващи методиката на изследването:

1. идентифициране на авторскоправните аспекти в медиите, в т.ч. обзор на терминологията и историческо развитие на проблема с цел създаване на понятиен апарат относно интелектуалноправната култура;
2. изследване на авторскоправната и интелектуалноправната грамотност и идентифициране на съвременните предизвикателства и

тенденции в обучението по интелектуална собственост и авторскоправна грамотност в медиите;

3. интерпретиране на релацията между медийна индустрия и интелектуална собственост (ИС), в т.ч. обекти, носители и права на интелектуална собственост;

4. проучване, анализиране и обобщаване на нивото на информираност сред студентите по въпросите, свързани с авторскоправната грамотност в медийния сектор.

След представянето на множество аспекти, свързани с правната закрила на интелектуалната собственост в медиите в университетска среда, изследването цели да анализира информираността и отношението на студентите към използването на обекти на интелектуалната собственост в съвременните медии в Република България и да създаде предпоставка за създаване на образователен курс по авторскоправна грамотност в университетска среда.

Особености на медиите

Цел, предмет, обект на изследването

Целта на настоящия доклад е да представи научноизследователската и практическата дейност, свързана с формирането на авторскоправна компетентност на студенти, обучаващи се в специалности по професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ в УниБИТ и в други университети. В рамките на изследването се проучва, анализира и обобщава сложната природа на понятието „авторскоправна грамотност“, което и ще бъде база за създаване на концепция за понататъшното развитие и усъвършенстване на интелектуалноправната грамотност на обучаващите се студенти.

Предмет на изследването е разкриването на състоянието и особеностите на медиите – традиционни и нови – вестници, радио, телевизии, информационни уебсайтове, онлайн платформи, електронни издания като обекти на интелектуална собственост, в частност авторското право и сродните му права, както и техните особености.

Работната хипотеза на това изследване може да бъде формулирана така: Макар че имаме един от най-модерните закони за авторско право и сродни права в Европа, сред младото българско население масово се проявява липсата на уважение към труда на авторите в медиите, журналистите, фоторепортерите. Счита се, че киберпространството е свободно място и всяко електронно съдържание може да се използва безвъзмездно, а борбата с пиратството се

заклеймява като борба срещу свободния обмен на информация. Необходима е нова образователна концепция, която да урежда авторскоправната грамотност в медиите в университетска среда, както и правата на авторите, създаващи журналистически материали в медийното пространство в България. Така студентите ще придобият нови знания и ще развият критично мислене. Затова разработването на обучителен курс, съобразен с професионалното направление на студентите, е стъпка в посока да се насърчават творчеството, научната дейност и правната култура на младите хора.

Журналистическият труд като обект на авторско право

Журналистическите материали като резултат от творчески труд на лица в рамките на медийна институция и професионален опит на създателите им позволяват идентифициране на интелектуалната собственост в медийната индустрия.

Теоретичният модел на изследването позволява към емпиричната част на изследването да се подходи с три работни хипотези, формулирани в процеса на теоретичното осмисляне на проблемите, свързани с опазването на интелектуалната собственост в интернет от страна на респондентите и пряката връзка на обучението по интелектуална собственост, в частност авторскоправна грамотност в университетска среда, с повишаването на компетенциите и промяна в тяхното отношение към проблема, а именно:

1. Съвременното информационно общество налага нови изисквания към компетенциите и адекватните на съвремието познания на потребителите на медийно съдържание, както и на студентите, които се обучават в професионални направления, свързани с информационни и социални науки, тъй като в настоящия момент тези науки са едни от най-динамично развиващите се. Появата на нови комуникационни и информационни технологии, на нови носители на информация и нови медии предопределя стремежа на авторскоправното законодателство в цял свят да отговори на тази динамика, да не изостава от настъпващите промени и да осигури необходимата правна рамка. От своя страна редакциите и журналистическите организации трябва да създадат и прилагат авторскоправна политика като важен и необходим инструмент, който да внася яснота относно спазването на авторското право, по отношение на възникващите въпроси при предоставянето на журналистически продукти – традиционни и в онлайн среда. Това изисква висока авторскоправна компетентност на мениджърите и собствениците на медиите, както и на студентите, които се обучават по съответните на разглежданата проблематика дисциплини.

2. Спецификата на образованието в специалност Журналистика е пряко свързано с разпространението на информация и знания. Следователно професионалните знания, умения и опит, които студентите получават по време на обучението, са аналогични на необходимите за разпространението на информация и знания в областта на интелектуалната собственост и в частност авторското право. Това ги задължава да бъдат подготвени не само за работа в тази област, но и като потребители на медийно съдържание. Защото нарастващата роля на медиите изисква от всички непрекъснато да се самообразоват и самоусъвършенстват.

3. Изводите от анкетното проучване сочат, че студентите са настроени позитивно към създаването на курсове, семинари и други форми на обучение. Обект на обучението би могла да бъде богата гама от информационни продукти, услуги, техника и технологии, които по своята същност са интелектуални продукти, за чиято интелектуална собственост е логично студентите да имат добри познания. Липсата на компетентност в областта на интелектуалната собственост на завършилите снижава ефективността от реализацията им и това се отразява върху състоянието на информационната грамотност. Включването на обучението по интелектуална собственост, в частност авторско право и сродните му права в медиите, в учебните планове на студентите е естествено и необходимо. Необходимо е също и последващо обучение на действащите журналисти.

Изследователски цели

Медиите са най-важният инструмент за утвърждаване на свободата на изразяване в публичната сфера. Стимулират дебата, осигуряват пространство за разгръщането му, предлагат коментари и мнения, формират общественото мнение, а често насърчават и утвърждаването на някои ценности. Медийното съдържание въздейства върху обществото.

Проведеното изследване може да послужи за популяризиране на авторскоправните аспекти в медиите в университетска среда, чрез разрешаването на комплекс от научноизследователски задачи с теоретична, практико-приложна и учебно-методическа насоченост да достигне до научни и приложни продукти, с които да се допринесе за повишаването на авторскоправната компетентност, за да могат българските медии да продължат да изпълняват своята важна роля като неотделима част от културната, образователната и информационната инфраструктура на съвременното общество.

Изследвайки проблематиката, свързана с авторскоправната политика в медиите, да се достигне до: нови научни продукти; ново учебно съдържание в академични програми и за целите на продължаващото обучение; изготвяне на практико-приложни модели на авторскоправна политика за медиите, отговаряща на съвременната информационна среда и на конкретната специфика и нужди.

Основна задача на изследването е и да подобри / повиши авторскоправната компетентност, да информира както авторите за журналистически материали, така и потребителите за начините за управление на авторските права.

Изследователски методи и техники

За постигането на целта на изследването и решаването на поставените научноизследователски задачи са използвани следните конкретни методи:

- методът на системен анализ е използван при представянето на източници, чиято тематика е свързана и отговаря на проблематиката на настоящото изследване относно авторскоправните аспекти в медиите в национален, европейски и международен мащаб;

- метод на проучване и контент-анализ е приложен при установяването, систематизирането, обобщаването и анализирането на избраната фактологична информация;

- статистически метод, използван при обработката на събраната емпирична информация;

- метод на моделирането, използван при разработването на модела на ефективната стратегия.

Методологията на изследването ще се базира още на следните методи: наблюдение, подбор на релевантни източници, анкетиране, синтезиране, графично изобразяване и таблично представяне на обработената и обобщената информация.

Изследването изяснява фактологичната информация чрез емпирично изследване на нивото на информираност по проблемите, свързани с интелектуалната собственост в университетска среда. Дейността преминава през следните етапи и поддейности:

- изучаване на литературни източници за създаване на понятиен апарат, свързан с авторскоправната грамотност и обучението във висшето образование;

- проучване, представяне и анализ на понятийния апарат и идентифициране на тенденции в обучението по интелектуална собственост и в частност авторското право и сродните му права като база за създаване на учебно съдържание;

- създаване на анкетен инструментариум за проучване и анализ на информираността по тема „Авторскоправна грамотност на студенти, обучаващи се в специалности журналистика, медии, комуникации и в професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ в УниБИТ, УНСС, ПУ, СУ, Технически университет Варна и др.;

- провеждане на анкетата и анализ на резултатите; извеждане на изводи и препоръки.

Резултатите от изследването са повишаване на информираността на студентите по авторскоправната грамотност в медиите в университетска среда, което ще спомогне за осъществяване на последователна образователна политика и нови компетенции на студентите по отношение на дигиталната култура и авторскоправната грамотност.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Безспорен е фактът, че в информационното общество, в което живеем, гражданинът на това общество очаква и изисква да бъде информиран и да има достъп до интересуващите го информационни ресурси по всяко време и от всяко място. Липсата на система за закрила на авторските права на журналистите и техните авторски материали поражда необходимостта от разработването на информационна кампания, която да осигури информационния комфорт на авторите и доверие за истинност у потребителите на такава информация.

Основната и най-важна причина, която поражда проблемът за ниската осведоменост в медийното пространство, е липсата на образование по проблематиката. Ето защо считаме, че усилията на всички, които се занимават със закрилата на интелектуалната собственост и в частност на авторските права на журналистическите материали, трябва да бъдат концентрирани преди всичко в непрекъснато провеждане на разнообразни форуми и кампании за осведоменост на действащи журналисти, студенти, преподаватели, автори, ръководители, собственици на медии и ползватели, чиито цели да бъдат:

- изясняване на същността и значението на интелектуалната собственост и в частност на закрилата на авторското право на информационните източници и медиите;
- информиране за вредите и щетите, които нанася нелегалното използване на журналистически материали в мрежата и за съответните санкции;

- организиране и популяризиране на възможностите за допълнителни обучения и специализации – за студентите. Такива квалификационни курсове засягат широк кръг от компетенции – технологични, организационни, знания по профилирани теми и др.;

- формиране на ясни критерии за качеството на медийното съдържание и популяризиране на съществуващи добри практики, стандарти, професионални кодекси;

- активиране на специализирани в медийната сфера НПО, на професионални и правозащитни организации, които да дават повече публичност на журналистиката и правата на журналистите и да осъществяват тематични срещи със студентската аудитория.

Заедно с тези процеси обаче трябва да протича и изпреварващо проблемноориентирано обучение на студентите по журналистика, библиотечни науки, както и продължаващо обучение на работещите в медиите. Създаването на условия за развитие на креативно мислене и авторскоправна компетентност в областта на медиите в университетска среда ще допринесе за по-висока конкурентоспособност на обучаващите се на пазара на труда и за утвърждаване на активно гражданско общество.

Ролята на медиите в демократичното общество не се променя, но се налага понятието за медиите да се промени така, че да отговаря на изменящата се многоизмерна действителност, да гарантира ниво на защита и да урежда задълженията и отговорностите в унисон с нормите на Съвета на Европа.

Благодарности

Тази публикация е реализирана по проекти на тема „Концептуален образователен модел за повишаване на информационната грамотност в университетска информационна среда“ с Договор № КП – 06 – Н35 / 10 от 18.12.2019 г. с ръководител проф. д.ик.н. Стоян Денчев и „Модел за изследване и повишаване на авторскоправната грамотност в медиите в университетска среда“ с Договор № КП-06-М35/1 от 18.12.2019 г. и с ръководител ас. д-р инж. Евелина Любомирова Здравкова-Величкова, финансирани от ФНИ на МОН.

Библиография

[1] Copyright and Neighbouring Rights Act, 1993. Retrieved from URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2133094401>.

- [2] Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works Berne Convention (1886), Status February 11, 2020. Retrieved from URL: <https://www.wipo.int/export/sites/www/treaties/en/documents/pdf/berne.pdf>.
- [3] M. Castells, The Internet Galaxy. Reflections on Internet, Business and Society. Oxford University Press, 2001.
- [4] A. Bell, P. Garrett, Approaches to Media Discourse. Blackwell Publishers, 1998.
- [5] G. Debord, Society of the Spectacle. 1967. Retrieved from URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/debord/society.htm>. 1967.
- [6] T. Trencheva, S. Denchev, E. Zdravkova (2019). „The Media Industry and Intellectual Property Integration: Abstraction or Reality“. In Conference Proceedings: 17th International Conference of e-Society 2019, Utrecht, The Netherlands, IADIS Press, pp. 12-20, 2019.
- [7] T. Trencheva and S. Denchev (2013), „Intellectual property education in university environment in Bulgaria“, International Conference on the Future of Education, Florence, PIXEL (ed), Vol. 3, Libreriauniversitaria, Florence, pp. 743-746.
- [8] K. Planska-Simeonova. (2019) Copyright Protection of Photographic Information in Compliance with the New Regulations Of The European Union, 11th annual International Conference on Education and New Learning Technologies Palma de Mallorca, Spain, 2019, pp. 5040-504.
- [9] S. Denchev, T. Trencheva, K. Planska. Intellectual Property Problems on Photographic Information Analysis in University Environment // *In Conference Proceedings: International Conference – The New Perspectives in Science Education*, 21-22 March 2019, Florence, Italy, Simonelli Ed., Vol. 8, Libreriauniversitaria, Italy, 2019, pp. 182 – 186.
- [10] T. Trencheva, T. Todorova, E. Tsvetkova. Intellectual Property Training of Library and Information Management Bachelor's Students. // *Information Literacy: Key to an Inclusive Society: 5th European Conference on Information Literacy (ECIL): Revised Selected Papers*. Eds. by S. Kurbanoglu et. al., ECIL, Saint Malo, 2017, Springer-Verlag, Heidelberg, 2017, pp. 294-302. (Communication in Computer and Information Science, Vol. 810).
- [11] Radoslav Mavrevski, Metodi Traykov, Ivan Trenchev. „Interactive Approach to Learning of Sorting Algorithms“. *International Journal of Online and Biomedical Engineering*, Volume 15, Issue 8, pp. 120-134, Published 2019.
- [12] I. Peteva, S. Denchev, I. Trenchev (2019). Mixed reality as new opportunity in the preservation and promotion of the cultural and historical heritage, EDULEARN19 Proceedings, pp. 2451-2456.

[13] IJ Trenchev, R. Mavrevski, M. Traykov, D. Stoykov. (2019) Mathematical approaches for creation of complex 3d models and their application in education. *In: Conference Proceedings ICERI2019*, pp. 4909 – 4914.

ЕТНО-РЕЛИГИОЗНАТА ДИСКУСИЯ В СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ КАТО АСПЕКТ НА СИГУРНОСТТА НА РЕГИОНА НА ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

Станислав Станев, доктор по международно право и международни
отношения

Резюме: Етническият и религиозният въпрос са предмет на честта дискусия не само в рамките на обществото на Република Северна Македония, но и извън него (включително и особено в България). Значителната албанска общност в държавата, както и фактът, че по-голямата част от етническите албанци изповядват исляма, често е предмет на дискусии дали е налице предизвикателство за сигурността в региона на Западните Балкани, включително и дали има опасност за териториалната цялост на държавата. Значителна част от тези дискусии са чисто политически, имат за цел отправяне на послания към обществото и поради това в тях не намират място важни детайли от въпроса, които са от значение за правилния анализ.

Ключови думи: Македония, албанци, православие, ислям, териториална цялост

THE ETHNORELIGIOUS DISCUSSION IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA AS A SECURITY ASPECT OF THE WESTERN BALKANS' REGION

Stanislav Stanev, PhD in International Law and International Relations

Abstract: The ethnic and religious issue is a subject of frequent discussions not only within the society of the Republic of Northern Macedonia but also outside it (including and especially in Bulgaria). The country's significant Albanian community, as well as the fact that the majority of ethnic Albanians profess Islam, are often debated as to whether there is a security challenge in the Western Balkans' region, including whether there is a threat to the country's territorial integrity. A significant part of these discussions are purely political, aimed at sending messages to the public and therefore do not contain important details of the issue that are crucial for proper analysis.

Keywords: Macedonia, Albanians, Orthodoxy, Islam, territorial integrity

Увод

След разпадането на социалистическа Югославия Народна

република Македония обявява независимост и поема свой самостоятелен път на държавно развитие. В продължение на повече от 20 години същият е съпътстван от редица външнополитически пречки. Същите са основно от страна на южната ѝ съседка Република Гърция в т. нар. „спор за името“. Спорове има и с България, въпреки че последната е основен геополитически съюзник на Скопие. Младата държава има и редица трудности от „вътрешен“ характер, изразяващи се в напрежението между двата основни етноса, които живеят в нея. Същото е породено от различната визия, която те имат за бъдещето на държавата. Тези процеси ескалират в конфликт през 2001 година, който приключва с т. нар. Охридско споразумение, за постигането на което помощ оказват и САЩ, и Европейският съюз. Скопие декларира твърд път на евро-атлантическа интеграция, но същият е съпътстван от редица проблеми, като тези от вътрешен характер освен с политически се характеризират и с етно-религиозни аспекти. В крайна сметка държавата успява да постигне съгласие със своите съседи (изразяващи с в Договор за приятелство и сътрудничество с България, подписан на първи август 2017 г., и т. нар. „Преспански“ договор, подписан на 17.08.2020 г. в село Нивици – на брега на Голямото Преспанско езеро, което се явява гранично между двете държави) и по този начин се предприемат ефективни стъпки към реализацията на външнополитическите приоритети, като един от тях – членството в НАТО – става факт на 27 март 2020.¹ Взето е и решение за започване на преговорите за присъединяване на държавата към Европейския съюз. Независимо от това във вътрешните работи често са налице спорове, които са именно на етническа и религиозна база. Значителната албанска общност се използва от политици с популистка реторика, които отправят послания, че тя представлява опасност за териториалната цялост на страната. А фактът, че по-голямата част от албанците са мюсюлмани, се използва в контекста на исторически емоции, които в политическата реторика често се проектират върху съвременните отношения именно с цел създаване на страхове, а оттам – и за генериране на електорални симпатии.

Настоящото изложение прави опит за анализ на ситуацията в Република Северна Македония, като процесите се разглеждат от гледна точка както на историята, така и през призмата на етническите и религиозните отношения.

Историческо развитие на (Република Северна) Македония

¹ https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48830.htm.

през XX век²

Македония посреща XX век като част от Османската империя. Съгласно клаузите на Берлинския договор, сложил край на Берлинския конгрес през 1878 г., цялата област Македония е оставена в пределите на Османската империя, като последната е поела задължението да извърши реформите, предвидени с чл. 23 от Берлинския договор. Последното не се осъществява, което е една от многобройните причини за възникването на революционната организация на българите в Македония³, която през 1903 година вдига Илинденско-Преображенското въстание, обхванало огромен ареал – от Охридското езеро до Черно море. Следва да се отбележи, че българите не са единствената народност, която организира въстание в тази част на Османската империя след Берлинския конгрес. През 1909 и 1910 година албанците в Косово вдигат две въстания, а през 1912 година избухва т. нар. Голямо албанско въстание, което се простира на огромна територия, обхващаща значителни части от днешните Косово, Албания и Македония. Макар да нямат пряка подкрепа от българите в Македония, албанците ги възприемат като естествени съюзници в борбата срещу Османската империя. Един от техните лидери – Хасан бей Прищина, в среща с български дипломатически представител предлага създаването на албанско-българска държава в Македония.⁴ Това той аргументира с тезата, че там живеят основно албанци и българи. А основна цел в предложението му е привличане като съюзник

² Историко-географската област Македония се състои от три части: Егейска, която сега е част от територията на Република Гърция; Пиринска – в Република България, и Вардарска – понастоящем Република Северна Македония. В настоящото изложение, отнасящо се до последната, за краткост под Македония, за ще се има предвид именно Вардарска Македония, съответно Вардарска Бановина, когато се разглежда периодът, когато тя е част от Кралство на сърби, хървати и словенци / Кралство Югославия; Народна Република Македония при анализа на социалистическа Югославия и Република Македония / Република Северна Македония след 1991 г., съответно след 2019 г.

³ При създаването си през 1893 година Организацията носи наименованието Български македоно-одрински революционни комитети (БМОРК). През 1902 година като част от политиката по търсене на подкрепа от другите народности, се преименува на Тайна македоно-одринска революционна организация (ТМОРО) и именно под това име вдига въстанието. През 1905 година е следващата промяна на името – Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и след края на Първата световна война приема най-популярното си наименование, Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО), чието съкращение до днес се ползва от политически партии както в България, така и в Република (Северна) Македония.

⁴ Георгиев, Георги. Българо-албански политически отношения (1908-1915), Македонски научен институт, София, 2019.

на България, която към този момент се е превърнала в първостепенен фактор на Балканите – военна и икономическа сила.

След края на балканските войни по силата на Лондонския мирен договор Македония спира да е част от Османската империя, а с Букурещкия тя е поделена както следва: Пиринска остава в Царство България, Егейска е присъединена към Гърция, а Вардарска става част от територията на Кралство Сърбия. Това, както и репресивното отношение на сръбските власти към населението в Македония, става причина за две въстания през 1913 година. Първото е Тиквешкото в периода 15-25 юни 1913 година, в областта Тиквеш – района на градовете Неготино и Кавадарци, в рамките на което целта на въстаниците е да се съединят с намиращите се наблизо български войски, но не успяват. Второто е Охридско-Дебърското, избухнало в началото на септември. Същото е съвместно усилие на българите и на албанците в западната част на Вардарска Македония.⁵ Единодействието им предизвиква сериозна масовост на въстаниците, които за кратко време успяват да заемат и установят контрол върху сериозна област. Силният отпор, който дава Сърбия, както и подкрепата на Гърция, съчетана с липсата на тежко въоръжение от страна на въстаниците, става причина за неуспеха на това въстание. А след това с помощта на албанците и през територията на нововъзникналата държава Албания⁶ хиляди хора се спасяват от последвалите репресии от страна на сръбските власти.

В периода на Първата световна война Македония е заета и администрирана от българска гражданска и военна администрация и е част от бойните фронтове в конфликта между Съглашението и Централните сили. С Ньойския мирен договор Вардарска Македония става част от територията на Кралство на сърби, хървати и словенци, преименувано по-късно на Кралство Югославия. Тук тя е част от административна област Вардарска Бановина, в която според официалната политика на Белград (която не се съобразява със самоопределението на населението) живеят „прави сърби“.

По време на Втората световна война Кралство Югославия

⁵ Ташев, Спас. Българските общности в Западните Балкани. Политически процеси и етнодемографски последици (1913-2019). Том I, Орбел, София, 2020, с. 50.

⁶ Албания обявява своята независимост с Декларацията от Вльора от 15/28 ноември 1912 година, когато силите на Балканския съюз, доминиран от Царство България, са подложили Османската империя на силен военен натиск и същата няма възможност да отдели военен ресурс, който да тушира събитията в Албания. Независимостта на Албания е потвърдена с Лондонския мирен договор. Любопитен момент е, че в столицата на България има сериозна албанска общност, която е добре приета, а една от сериозните кандидатури за албанския престол е тази на българския принц Кирил.

първоначално се ориентира към силите на Оста, но впоследствие се преориентира, което става причина за интервенция от страна на Хитлерова Германия, след която Югославия е окупирана. В рамките на тези процеси между Берлин и София е постигнато съглашение, че доскорошната Вардарска Бановина ще се администрира граждански и военно в основната си част от Царство България и в по-малка част от Италия. Македония обаче не става част от българската държавна територия, а решенията извън фактическата администрация се вземат от Германия. Въпросът за териториалната принадлежност е оставен за след края на войната.

След края на Втората световна война Македония става част от социалистическа Югославия (отначало Федеративна народна република Югославия – ФНРЮ, а след това Социалистическа федеративна република Югославия – СФРЮ). Става въпрос за федерация, състояща се от шест републики, една от които е Социалистическа република Македония.⁷

Скопие поема по пътя на своята самостоятелност като част от процесите по разпадане на Югославия. След проведен референдум на 08 септември 1991 г. Македония обявява независимост. Първото официално признание идва на 15 септември 1992 г. от страна на София, а с помощта на България през следващите месеци броят на признанията набъбва, като сред тях и от Руската федерация – постоянен член на Съвета за сигурност на ООН. За последното сериозна лична заслуга има българският държавен глава.⁸

Следващите десетилетия представляват сериозно изпитание за държавата. От една страна, това е (във външнополитическо отношение) заради спора с Гърция, който става причина за търговска блокада на страната, както и за пречки пред членството на държавата в международни организации. От друга страна, Македония граничи с Югославия, която се намира в период на „горещ разпад“, което само по себе си е предпоставка за несигурност. Това до голяма степен е елиминирано с мисията на UNPREDEP. Опитът на Скопие да провежда „нестандартна“ външна политика, изразяваща се в признаването на Тайван, води до негативна реакция от страна на Китай. Последното има като резултат именно непродължаване на мисията на UNPREDEP, което пък поставя нови предизвикателства пред Македония. Ситуацията ескалира в конфликта през 2001 година, който приключва с Охридското споразумение, сключено под егидата на президента и с посредничеството на САЩ и на ЕС.

⁷ През 1946 г. името е променено на Народна република Македония.

⁸ Желев, Желю. В голямата политика, Труд, 1998, с. 164.

Макар и да декларира категоричност в своя основен външнополитически приоритет – членство в НАТО и в ЕС, в много аспекти вътрешната политика на Скопие всъщност дава обратните послания. Част от тях е т. нар. „политика на антиквизация“, която дава нов импулс на спора с Гърция и става причина за неполучаване на покана за членство в НАТО по време на срещата в Букурещ.

Следва да се отбележи, че в това отношение албанската общност в Македония има последователна политика, чийто основен приоритет е именно членството на държавата в НАТО и в ЕС и поради това не се отнася позитивно към тези действия на правителството, които всъщност затрудняват този процес.

В крайна сметка след продължителни протести в Македония се извършва политическа промяна и новото правителство започва активна политика, целяща да неутрализира негативите, натрупани от досегашния курс на страната. Това дава своя резултат. Подписани са дълго обсъжданите договори с България и Гърция, а през 2020 Македония става пълноправен член на НАТО.

Етническа и религиозна картина на Македония

Населението на Македония е приблизително два милиона. Точният брой е трудно да се определи, а като база се взема преброяването, проведено преди почти двадесет години – през 2002 година.⁹ Предвид този дълъг период, както и сериозната емиграция, особено след отпадането на визовия режим за Европейския съюз, тази стойност едва ли е актуална.

Ако се ползва като база цитираното преброяване, около 65 % от населението се определят като македонци; приблизително 25 % са албанците; малко под 4 % турците; около 2 % сърбите. Има и други общности като аромъни (власи), гюпти (наричани още „египтяни“) и т.н. Интересен е въпросът с мюсюлманите. Макар това да е религиозна категория, изразяваща вероизповеданието, в Македония при преброяването се отчита и такава етническа група. Става въпрос за хора, чийто майчин език е различен от албанския и турския. Етносът „мюсюлмани“ представлява едно своеобразно наследство от СФРЮ, която го въвежда в основния си закон и го включва като категория при преброяванията.

Без актуално преброяване обаче няма как да се направи актуална демографска картина на държавата. Това от своя страна е предпоставка за спекулации, особено с политически мотив. Основна причина за това

⁹ <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaX.pdf>.

е продължаващият години наред демографски прираст на албанците, който значително надвишава този на останалите етноси, включително на доминантния. Същото е повод за политически мотивирани анализи, чиято цел е да се създаде притеснение, което пък в чисто електорално отношение да генерира „патриотичен“ вот и като реакция от страна на албанците – да се консолидира техният вот.

Основна причина за (вече) почти двадесет години провал на провеждане на преброяване е спорът между политиките кога е удачно същото да бъде проведено. Това е така заради значителния брой емигранти, които живеят извън държавата. Огромната част от тях са етнически албанци, които се връщат в определени периоди от годината. Ако преброяването се проведе в такъв момент, техният процент ще се окаже значително по-висок, отколкото ако е по време, в което те са извън държавата. Това пък от своя страна може да даде допълнителни аргументи на едни или други политически сили.

Основните религии в Македония са християнството и ислямът. Тук обаче има редица специфики, които трябва да се имат предвид. Основната част от християните принадлежат към източното православие. Има обаче и католици, униати и протестанти. Основната част от изповядващите исляма принадлежат към сунитския ислям в неговото ханефитско течение. Съществуват обаче и значителни бекташки общности. Става въпрос за едно специфично суфистко течение на исляма.

В етническо отношение основната част от доминантния етнос определят себе си като източноправославни. Сред тях обаче има и католици, униати. Налице са и общности, които имат същия майчин език, но изповядват исляма. Става въпрос не само за мюсюлманите като етнос, но и за така наречените торбеши. Те изповядват исляма именно в неговото сунитско течение.

Огромната част от албанците изповядват ислям, като по-голямата част също са от сунитското течение. Сред тях обаче има и сериозни общности, които изповядват бекташизма. Тук следва да се отбележи, че извън албанския етнос в Македония няма последователи на бекташизма. Сред албанците има и християнски общности, които живеят компактно. Те се намират най-вече в областта около град Гостивар. Любопитен момент е, че значителна част от тях са със славянски имена.

Нормативна уредба на етническите общности в Македония

За разлика от Република България, която предоставя индивидуални права, в Македония е възприет принципът на

колективните. Може да се каже, че това представлява едно своеобразно нормативно наследство от СФРЮ, която като многонационална държава предвижда в своя нормативен ред възможност за колективни права.

В преамбюла на основния закон на страната, приет през ноември 1991 година, освен „македонскиот народ“ изрично се посочват албанците, турците, власите и ромите. Отбелязано е, че има и други националности, които живеят в Македония. Интересно е да се отбележи, че една по-малка общност като власите са изрично посочени за сметка на други, които са по-многобройни, като например сърбите и босненците.

Член девети от конституцията на страната посочва, че гражданите на Македония имат равни права, независимо от пол, раса, национално и социално „потекло“, политическа и религиозна принадлежност, имуществено или обществено положение. Всички те са равни пред законите.

Важно отношение към правата на етническите общности има Охридското рамково споразумение, постигнато на 13 август 2001 година.¹⁰ Със същото, сключено под егидата на държавния глава и с посредничеството на САЩ и Европейския съюз, се слага край на споменатия по-горе етически конфликт. Споразумението е подписано между двете основни политически партии към онзи момент: ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ и от лидерите на албанските партии към онзи момент – Демократичната партия на албанците (ДПА) и Партия на демократичния просперитет. В преговорите, предхождащи сключването на това споразумение, не участват представители на т. нар. АНО (Армия за национално освобождение), чиито членове са в основата на въоръженото стълкновение. Няма представители и на Република Албания. Всичко това води до извода, че Охридското споразумение представлява по-скоро вътрешнодържавен политически документ, с който основните политически сили правят опит да излязат от създалата се конфликтна ситуация. Именно липсата на представители на АНО показва нежеланието на представителите на албанските политици в Македония да бъдат свързвани с проявите на насилие. Липсата на представител на албанската държава пък е индикация за това, че подписването на документа не следва да се приема като индикация за териториални претенции от страна на Тирана или за каквато и да било опасност за териториалната цялост на Македония.

Важен момент в текста на Охридското споразумение е чл. 6, отнасящ се до използването на езиците. По-конкретно чл. 6.5 посочва,

¹⁰ https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/the_former_yugoslav_republic_of_macedonia/framework_agreement_ohrid_130801_en.pdf.

че всеки език, който се използва от поне 20 % от населението на държавата, може да бъде възприеман за официален. А в общините, в които поне 20 % от населението принадлежат към етническо малцинство, неговият език (на това малцинство) може да бъде използван в администрацията. Прави впечатление, че тук не се дефинира като такъв език албанският, а всеки език, който се използва от поне 20 % от населението. Към момента на подписване на споразумението и досега единствено албанският език отговаря на това изискване. Все пак, предвид липсата на изрично посочване, се дава възможност и на други общности да започнат да използват своя език в официалните отношения в рамките на общината, в която живеят. Прави впечатление, че по отношение на международните отношения подписаните Охридското споразумение се съгласяват, че официален за държавата ще бъде конституционният език. Интересен момент от това споразумение е текстът на чл. 7, който позволява на местните власти да изложат до официалните символи на Македония такива, които изразяват националната идентичност на мнозинството от населението, живеещо в съответната община.

Самото Охридско споразумение няма характера на нормативен документ съгласно вътрешната правна система на Македония: не е прието от Народно събрание или от друг държавен орган; гражданите не могат да се позоват директно на него при упражняване на своите права; няма предвидени санкции от неприлагането му. Документът обаче задава направленията на развитие на законодателството на Македония по отношение на правата на отделните етнически общности и подписаните го се задължават да имплементират неговите основни положения в Конституцията и законодателството на държавата. Това се случва с конституционните изменения от 16 ноември 2001 г.¹¹

Свободата на вероизповеданието е гарантирана с чл. 19. Посочено е, че всички вероизповедания са равни пред закона. В първоначалния текст на Конституцията Македонската православна църква е посочена изрично, за разлика от останалите. Тук може да се направи паралел с Конституцията на Република България, която възприема същия принцип на равенство, но в чл. 13, ал. 3 посочва, че *традиционна* религия в България е източноправославното изповедание. С изменението от 2001 година към Македонската православна църква са добавени още *„Исламската верска заедница во Македонија, Католичката црква, Евангелско-Методистичката црква, Еврејската заедница и другите верски заедници и религиозни групи“*. Прави

¹¹ <https://sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/Odluka%20za%20proglasuvanje%20na%20amandmanite%20IV-XVIII%20na%20Ustavot%20na%20RM.pdf>.

впечатление, че тук отделните течения на християнството (православие, католицизъм и протестантство) са изброени отделно, докато по отношение на мюсюлманите общността е дефинирана консолидирано, въпреки че (както беше посочено и по-горе) сред мюсюлманите в Македония освен сунитите има и бекташи.

Отношения между отделните общности в контекста на евро-атлантическата интеграция на Македония

Възприетият принцип за предоставяне на колективни права (коментиран по-горе) има като резултат формиране на политически партии не само на идейна, но и (включително и особено) на етническа основа. Свой политически партии, базирани на етническа основа имат албанците, сърбите, турците, ромите, босненците (бошняците), власите (арумъните). Своя партия имат и мюсюлманите, чийто майчин език е официалният конституционен език на държавата.¹² Разбира се, това не означава, че в партия на една етническа общност нямат право да членуват представители на други етноси.

Конкретно по отношение на албанците: те имат общо четири парламентарно представени партии: Демократичната партия на албанците (ДПА), Демократичния съюз за интеграция (ДСИ/ДУИ), Алиансът на албанците¹³ и БЕСА.

Съществуването на албански партии и тяхното участие в управлението на страната често се използва в политическата реторика на опозиционни политици. Чрез популистки послания те се стараят да натрупат електорална симпатия. Най-често използваното послание е, че тъй като албанската общност е многобройна, има опасност да се стигне до вътрешнодържавен конфликт, който да има като резултат дезинтеграция на държавата. Другият аспект, който се коментира в тази връзка, е, че предвид сериозната раждаемост в рамките на албанската общност е възможно за непродължителен период да се получи сериозна промяна на демографската картина. Тези послания нерядко се възприемат от широки кръгове на обществото и стават причина за широки дискусии, а нерядко и за напрежения между различни обществени и / или етнически групи. Като пример може да бъде посочен т. нар. Случай „Монструм“ (чудовище). Става въпрос за масово убийство край Смилковското езеро, което се намира край Скопие. През 2012 година в навечерието на православния Великден са убити петима

¹² <http://www.pei.org.mk/>.

¹³ Алиансът на албанците възникна като политическо движение за реформа на ДПА, но впоследствие пое по самостоятелен път на развитие.

души. В обществото бързо набира популярност тезата, че убийците са етнически албанци, а самото престъпление е извършено по етно-религиозни причини. Разследването и последващият съдебен процес преминават при засилен медиен и обществен интерес, произнесени са тежки присъди. Последните се приемат негативно от албанската общност, тъй като те смятат, че същите са мотивирани от засиления полицейски натиск върху съдебния състав, който разглежда делото. Въпреки сериозното напрежение, което се генерира, то не довежда до етнически конфликт. Не предизвикват такива и инцидентът в полицейския участък в село Гошинце, при който същият е превзет от група албанци, членуващи в неустановена група. Сериозни последици за гражданския мир няма и престрелката в квартал Дива населба в град Куманово.

Част от посочените по-горе дискусии е т. нар. Тиранска платформа. Става въпрос за среща, която се провежда в Тирана, на която в присъствието на албанския премиер Еди Рама представители на албанските партии в Македония приемат съвместна платформа, отразяваща тяхната визия за начина, по който те смятат, че трябва да се развива държавата. Видно от текста на тази платформа, същата не цели дезинтеграция на Македония. Тя може да се определи като загриженост от страна на албанската общност за развитието на държавата и по-конкретно – за реализацията на приоритетите, които те смятат за важни – членството в НАТО и в ЕС. Не на последно място, териториалната дезинтеграция на Македония, посредством отделяне на територии, компактно населени с албанци, не е възможно и поради редица причини, които рядко се обсъждат при политическите дискусии. Частта от държавата, в която преобладаващо живеят етнически албанци, граничи с Албания, с Косово и отчасти със Сърбия (региона на Куманово). Присъединяване на територия към Албания е нереалистична прогноза. Тирана отдава сериозно значение на своята интеграция в ЕС и една авантюра, каквато би представлявал опитът за териториално разширение в източна посока за сметка на друга държава, ще бъде пагубно за европейската перспектива на държавата. Отцепване на територия и присъединяване на същата към Косово е още по-малко вероятно. Прищина се бори за своето международно признание и не може да си позволи такъв риск. А присъединяване към Сърбия е съвсем нереалистично. Същата е и ситуацията с евентуалното самостоятелно обособяване: от една страна, такава територия ще се намира в невъзможност да осъществява комуникация със съседни държави, предвид посочените по-горе причини. А още по-малко вероятно е да получи подкрепа от някоя от тях. Отделно силите за сигурност на Македония биха били сериозно и непреодолимо препятствие пред

такива опити.

Реално отношенията между отделните етноси в Македония започват да се изместват от етническа на чисто политическа основа. Т.е. започва да се появява тенденция в някои региони, където вотът традиционно е чисто етнически, избирателите да започнат да залагат на политическите аргументи. Като такъв пример може да се посочи мястото, което беше център на конфликта от 2001 г. – Арачиново. През следващите години то започва да се оформя като своеобразен „бастион“ на албанската партия Демократичен съюз за интеграция, като вотът е чисто етнически. На изборите през 2016 г. водената от СДСМ коалиция печели изборите за сметка на досегашния традиционен победител.¹⁴ Част от горните процеси на политическа дифузия между етническите партии е коалицията между албанската партия БЕСА¹⁵ и СДСМ за изборите през 2020 година.¹⁶ В продължение на това лидерът на СДСМ поема ангажимент, че ще изкара три години от мандата, а последната начело на правителството ще бъде етнически албанец.¹⁷

След като Македония стана член на НАТО, най-голямото предизвикателство пред Скопие е започването на преговори за членство в ЕС. Дълго време, предвид непоколебимата позиция от страна на Гърция, това не беше възможно. Оптимизмът за европейската перспектива на Македония (както и на всички държави от Западните Балкани) идва с българското председателство. Същото обявява като един от своите основни приоритети именно Западните Балкани и тяхната евроинтеграция¹⁸. За периода на същото България полага огромни усилия за всички държави от този регион, включително и особено за Македония. В крайна сметка с т. нар. „Софийска декларация“, приета на 17 май 2018 година¹⁹ Европейският съюз показва своята ангажираност към този регион на Европа.

Като една от пречките, които се поставят пред началото на преговорите за Скопие, е историческият спор с България. Двете страни

¹⁴ <https://rezultati.sec.mk/Parliamentary/Results?cs=mk-MK&r=r&rd=r1&eu=3&m=All&ps=All>.

¹⁵ БЕСА – на албански означава дадена дума. Съгласно албанското обичайно право – т. нар. Канун на Лека Дукагини, чието приложение е с повече от 500 години история и продължава да има значение и днес, бесата е една от най-големите ценности в албанското общество. Партията БЕСА участва за пръв път на изборите през 2016, когато има самостоятелно участие и получава пет мандата – към тогавашния момент, колкото други две албански партии – Алианс на албанците и ДПА.

¹⁶ <https://www.mediapool.bg/sdsm-na-zaev-i-albanskata-partiya-besa-formiraha-predizborna-koalitsiya-news304017.html>.

¹⁷ <https://www.24chasa.bg/novini/article/8910399>.

¹⁸ <https://eu2018bg.bg/bg/28>.

¹⁹ https://www.consilium.europa.eu/media/34777/sofia-declaration_bg.pdf.

имат подписан и ратифициран споменатия по-горе Договор за добросъседство, приятелство и сътрудничество, в който се ангажират да разрешат този спор. За тази цел е създадена историческа комисия между двете държави, която има за цел да обсъди и да изчисти спорните въпроси. Подходът на тази комисия би следвало да е чисто научен – нейните решения да са направени на база на научни изводи, които пък да бъдат основани на исторически извори и документално потвърдени факти. Макар и първоначално да има положителни стъпки като съгласие по въпроса за Кирил и Методий и цар Самуил, впоследствие се стига до „задънена улица“. За почти година (след ноември 2019 г.) комисията не заседава поради нежелание от страна на учените от Македония.²⁰ Те обясняват това с изборите.²¹ Горното е индикация, че тази комисия няма потенциал да разреши споровете. Това е така, тъй като очевидно за учените от македонска страна са налице и други причини, освен установяване на историческата истина, които са от чисто политически характер. Това, както и цялостният подход на членовете на комисията от македонска страна е причина за реакция от българска страна. София заявява, че е възможно нежеланието на Скопие да изпълни сключения договор да има като резултат отлагане на началото на преговорите. В този контекст външният министър на Македония, който е етнически албанец, отново повдига въпроса за това, от македонска страна в смесената историческа комисия да бъдат включени и представители на албанската общност.²² Тъй като етническите албанци в Македония не са емоционално ангажирани с историческия спор и доколкото същият няма политическа стойност за избирателите на албанските партии, това се явява една добра възможност за излизане от задънената улица. Идеята на македонския външен министър представлява едно своеобразно продължение на концепцията на Тиранската платформа, която също настоява за включване на етнически албанци в преговорния екип с България. И макар междувременно да беше сключен Договор за добросъседство, приятелство и сътрудничество, проблемите пред реалното изпълнение на същия правят актуален този въпрос.

Заклучение

²⁰ <https://news.bg/bulgaria/makedoniya-ednostranno-prekratila-razgovorite-za-obshtata-ni-istoriya.html>.

²¹ <https://news.bg/politics/balgaro-makedonskata-komisiya-zatsikli-chaka-izborite-v-makedoniya.html>.

²² <https://trud.bg/%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%B8-%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%B1%D0%B5%D0%B7-%D0%B0%D0%BB%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BD%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0/>.

Анализът на изложеното по-горе води до няколко извода:

1. Отъждествяването на албанската общност с мюсюлманите в Македония е неоснователно:

- Сред албанците има и изповядващи други религии; самите албанци мюсюлмани принадлежат към два отделни клона на исляма: сунизма (в ханефитското му течение) и бекташизма;

- Сред македонските граждани има и други мюсюлмани, освен албанците: турци, т. нар. торбеши, роми и т.н.

2. Албанската общност не е консолидирана в политическо отношение – в *Собранието* (националния парламент) има четири албански политически партии, които не се намират в коалиция помежду си. Напротив, в немалко аспекти те са в политическо противоречие.

3. Вероятността от дезинтеграция на Македония с участие на албанската общност, не е очаквана:

- Присъединяване към Албания и Косово е изключено, а така също и отделяне и обособяване на част от територията на Македония, населена с албанци;

- Въпреки напрежението, което понякога ескалира, в Македония няма условия за етнически конфликт.

4. Албанската общност в Македония има като основен приоритет членството на държавата към НАТО (вече постигнато) и присъединяването към Европейския съюз, което пък само по себе си е предпоставка за сигурност.

ПРИНЦИПИТЕ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ, ИЗВЕДЕНИ ОТ ПРАКТИКАТА НА СЪДА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Д-р Албена Иванова, катедра „Публичноправни науки“, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

Резюме: *Общите принципи за функциониране на Вътрешния пазар, съществена част от който са обществените поръчки, са регламентирани в Договора за функциониране на Европейския съюз. Сред тях от изключително значение са нормите, уреждащи свободното движение на стоки, хора, услуги и капитали. Изрични разпоредби за процедурите за обществени поръчки и принципите за тяхното функциониране липсват. Настоящата статия има за цел да изследва и анализира практиката на Съда на Европейския съюз, която разработва и извежда принципите на лоялна конкуренция, равно третиране и недискриминация, публичност и прозрачност в областта на обществените поръчки. Прилагането им е гаранция за реализацията на широка конкуренция на тази специфична част от Вътрешния пазар на ЕС.*

Ключови думи: *обществени поръчки, конкуренция, равнопоставеност, прозрачност, Съд на Европейския съюз.*

PRINCIPLES OF PUBLIC PROCUREMENT DERIVED FROM THE CASE-LAW OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION

Albena Ivanova, PhD, Department of Public Law, Faculty of Law and History, South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad

Abstract: *The general principles for the functioning of the Internal Market, of which Public Procurement is an essential part, are laid down in the Treaty on the Functioning of the European Union. Among them, the rules governing the free movement of goods, people, services and capital are essential. There are no explicit provisions for Public Procurement procedures and the principles for their functioning. The purpose of this article is to examine and analyze the case-law of the Court of Justice of the European Union, which develops and implements the principles of fair competition, equal treatment and non-discrimination, publicity and transparency in Public Procurement. Their implementation is a guarantee for the widespread competition in this specific part of the Internal Market.*

Keywords: *public procurement, competition, non-discrimination, transparency, Court of Justice of the European Union.*

Изборът на пропорционални, недискриминационни и справедливи критерии за подбор и тяхното прилагане към икономическите оператори е от решаващо значение и е една от основните цели за ефективен достъп на операторите до икономически възможности, свързани с обществените поръчки и концесиите. Тези критерии в близкото минало на България и другите страни от Източна Европа не бяха особено спазвани. През последните двадесет години се наблюдава значително развитие на отношението на българските граждани по въпросите относно защитата на техните човешки и икономически права и на правата на другите.¹ Безспорно е и правото да участват в процедурите по обществени поръчки при спазване на основните начала, регламентирани в законодателството в тази област.

В тясна връзка с критериите за възлагане са принципите на правото, които, както се вижда от изложеното по-горе, са в основата както на Вътрешния пазар, така и на провеждането на справедливи и обективни процедури по обществени поръчки като съществена част от функционирането му. Принципите на прилагането на правото на ЕС, които са изведени от практиката на СЕС, както и утвърждаването на частните лица като основен субект на правото на ЕС, наред с държавите членки, са в основата на осигуряването на ефективното прилагане на установените с Учредителните договори разрешения и гарантирането на упражняването на основните свободи на движение и формирането чрез тях на единен Вътрешен пазар. Всеки от тези принципи създава конкретни задължения за националните органи, особено за съдилищата, като по този начин дава възможност на общата европейска уредба да действа и да постига целените от нея последици, независимо от приемането на последващи мерки в правния ред на държавите членки (ДЧ).²

С напредването на интеграционните процеси възникват съществени правни причини за регулирането на обществените поръчки като необходим елемент от Вътрешния пазар, за развитието на който следва да се прилагат основните принципи на Договорите, като свободното движение на стоки и услуги, правото на установяване и забраната на дискриминация на основание националност. Пазарите на обществените поръчки са мястото, където държавите участват в търговски дейности за постигане на обществените ползи или в името на

¹ Chankova, D., G. Georgieva, *Security and Human Rights: Contradictory or Reconcilable Paradigms?* State of Affairs in Bulgaria, International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION, Vol. XXII, No22, 2016, DOI: <https://doi.org/10.1515/kbo-2016-0053>.

² Христов, Хр., *Вътрешен пазар и основни свободи на движение в правото на ЕС*, изд.Сиела, София, 2018, с. 52; вж. също Dehouse, R., *The European Court of Justice*, Macmillan Press, Basingstoke, 1998.

обществените интереси.³ Политическите обосновки на регулирането на обществените поръчки разкриват, че въпреки неспособността на законодателството за конкуренция да управлява пазара *sui generis*, огромната нужда от прозрачност и отчетност посочва режима на обществените поръчки като гаранция за спазване на горните принципи⁴. Използването на обществените поръчки като инструмент на политиката е дългогодишен феномен, предмет на редица правни анализи, който обхваща много политически области като подкрепя за справедливи условия на труд, регионално развитие и предоставяне на икономически възможности за групи в неравностойно положение.⁵

Една от основните цели на обществените поръчки е да бъдат гарант за свободното движение на хора, стоки, услуги и капитали, което се постига именно чрез прозрачни процедури, при които участниците са равнопоставени и недискриминирани. Разпоредбата на чл. 18, ал. 1 от Директива 2014/24 / ЕС определя основните принципи в областта на обществените поръчки, както следва: „Възлагащите органи се отнасят към икономическия оператор по прозрачен и пропорционален начин.“ В параграф 2 от същата разпоредба се въвежда друго изискване – провеждането на търговете трябва да бъде в съответствие с принципа на конкуренция, без да се въвеждат специални критерии, насочени към стесняване на кръга от участници.

Всъщност Договорът от Лисабон (ДЕС и ДФЕС) не урежда изрично въпросите, свързани с възлагането на обществени поръчки и за тях са валидни разпоредбите за Вътрешния пазар, включително и относно принципите, по които той се изгражда и функционира.

В този смисъл практиката на Съда на ЕС (СЕС) по отношение на тези въпроси спрямо провеждането на процедурите по обществени поръчки е особено значима, тъй като тя запълва липсата на изрична

³ Къндева, Е., „Договорите за концесии и обществени поръчки: административноправен анализ в контекста на европейското законодателство“, в: „Правни изследвания в памет на проф. Иван Апостолов“, Улпиан, София, 2001, с. 103.

⁴ Bovis, Chr., Public Procurement in the Single Market of the European Union and its Member States, <https://publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmselect/cmpubadm/123/123vw35.htm>, вж. също Bovis, Chr., The liberalization of Public Procurement market and its effects on the Common Market, Routledge Revivals, 2019, p. 30-35, където авторът посочва, че обществените пазари, какъвто е и този на обществените поръчки, са организирани по различен начин. Тяхната пазарна структура често разкрива характер на монопсония / олигопсония (монопсония – има много доставчици / производители на един продукт / услуга, но потребителят е само един и той е този, който контролира цените, а при олигопсонията са много производители / доставчици на стока или услуга, но ограничен кръг потребители). По отношение на произхода си търсенето на тези пазари е институционализирано и работи по бюджетни съображения, а не по ценови механизми. То се основава и на изпълнение на задачи, свързани със защитата на обществените интереси.

⁵ Arrowsmith, S., “Horizontal policies in Public Procurement: A taxonomy”, Journal of Public Procurement, Volume 10, Issue 2, 149-186 Summer 2010, p. 23.

нормативна уредба.⁶ Следва обаче да се посочи, че Съдът упражнява контрол върху обществените поръчки, а той от своя страна може да бъде разглеждан като процес, етапите на който са взаимно свързани и логически обусловени.⁷

Реализацията на обществените поръчки на Вътрешния пазар означава, от една страна, премахване на всички пречки за осъществяването им, така както се премахват преградите пред търговията със стоки и услуги между държавите членки на ЕС. От друга страна, е необходимо предотвратяването на изграждането на нови такива. Следва да се има предвид, че злоупотребата с монополно положение е най-типичното проявление на доктрината *per se*, според която съществуват търговски и икономически практики, които във всички случаи ограничават конкуренцията или я премахват и по този начин водят до монополизирание на пазара.⁸

В сферата на обществените поръчки бариерите пред търговията могат да бъдат издигнати чрез националното законодателство на ДЧ (напр. чрез налагане на изисквания, които дават предимство на националните продукти или услуги) или чрез действията на възлагащите органи, които могат да обявят дискриминационни решения за възлагане. Икономическите оператори също могат да създадат бариери, като се споразумеят да намалят цените, с които участват в търговете, в разрез със закона. Всички тези действия водят до нарушаване на конкуренцията на Вътрешния пазар на обществени поръчки. Премахването на съществуващите бариери и препятстването на създаването на нови такива се осъществява посредством прилагането на основните принципи, които са регламентирани от законодателството и разработени от практиката на Съда.⁹ Те са тясно взаимосвързани помежду си, тъй като, за да има лоялна конкуренция, участниците трябва да са равнопоставени (оттук произлиза и принципът на прозрачността), недискриминирани и с еднакви възможности за защита срещу незаконосъобразни действия или решения на възлагателните органи.

Има три ключови принципа в областта на обществените поръчки, които в голяма степен са изведени от практиката на СЕС. Това са

⁶ Georgieva, I., *The Public Procurement System in Bulgaria: Authorities, Participants, Control and Achievements*, Springer International Publishing AG, 2017, p. 45-47.

⁷ Кресналийска, Г., М. Чешмеджиева, *Граждански контрол в администрацията*, Пропелер, София, 2015., с. 13-15.

⁸ Цветанов, Ив., *Достъпът до съществено съоръжение в конкурентното право*, Университетско издателство „Стопанство“, София, 2009, с. 57.

⁹ OECD, 'Public Procurement in the EU: Legislative Framework, Basic Principles and Institutions' (2011) Sigma Brief 1, accessed 20 April 2016 <www.sigamaweb.org/publications/Public_Procurement_EU_2011.pdf.

конкуренцията, принципът на равно третиране, който е тясно свързан с принципа на недискриминация, и прозрачността.¹⁰

Първият основен принцип е лоялната конкуренция. За конкурентното право от изключително важно значение е понятието за „предприятие“, каквито по своята същност са икономическите оператори. То е дефинирано многократно в практиката на СЕС, като се акцентира върху икономическия, стопанския характер на дейността, независимо от правноорганизационната форма на субекта.¹¹ Формулирано е най-напред по-абстрактно, като стопанска организация, която трансформира ресурсите си в стоки или услуги, които след това продава на пазара¹²; конкретизирано по-късно с това, че предприятие е „всяко образувание, което е заето в икономическа дейност, независимо от неговото правно положение и начина, по който се финансира“¹³, т.е. ирелевантна е правноорганизационната форма на субектите. Има значение само наличието на правосубектността на лицата, която се явява основно изискване за осъществяване на икономическата дейност.

Целта на определянето на пазара, включително и на Вътрешния пазар, е да се определят конкурентите на участващите в него предприятия и да се направи оценка кои от тях реално могат да ограничават поведението на останалите субекти на този пазар, както и да оказват ефективен конкурентен натиск върху тях. В зависимост от това пазарът в конкурентното право се определя съобразно своето продуктово, географско и времево измерение¹⁴. От икономическа гледна точка „конкуренцията“ функционира като създаване на възможност, която позволява на различни икономически оператори да съобщават цените, на които стоките и услугите са достъпни на пазара. Тези цени действат като ориентири и отразяват условията на търсене и предлагане във всеки един момент.

Запазването на лоялна конкуренция (или поддържането на „равнопоставени условия“) е основна задача за постигане на ефективни икономически резултати от обществените поръчки. Законодателството за възлагането им има за цел да предотврати изкривявания или ограничения на конкуренцията в рамките на ЕС, като всеки опит за възпрепятстване на икономическите оператори да подават оферти е забранен. Такива опити могат да приемат много форми и да засегнат продуктите или услугите или самия икономически оператор.

¹⁰ Public procurement regulation: An introduction, editor prof. Sue Arrowsmith, University of Nottingham, <https://www.nottingham.ac.uk/pprg/documentsarchive/asialinkmaterials/publicprocurementregulationintroduction.pdf>.

¹¹ C-407/08 P – Knauf Gips v. Commission, пар. 61-62.

¹² C-19/61 – Mannesmann AG v. High Authority.

¹³ C-41/90 – Höfner and Elser v. Macrotron.

¹⁴ Вж. бел. 8 Цветанов, Ив., цит. съч., с. 56.

По отношение на защитата на конкуренцията в Закона за обществените поръчки¹⁵ има правни норми, които са част от конкурентното право, и такива, които препращат към други източници на конкурентното право. С цел да се използват ефективно средствата на възложителите, те трябва да сключват най-изгодни за тях договори за обществени поръчки, което може да се осъществи, като участниците в процедурите по обществени поръчки предлагат своите оферти при условията на свободна и лоялна конкуренция. Следва да се отбележи, че конкуренцията при възлагането на обществени поръчки може да бъде застрашена от действията както на участниците, така и на възложителите.¹⁶

В практиката на СЕС многократно е подчертавано значението на спазването на принципа на конкуренцията за нормалното развитие на обществените поръчки. В пар. 2 от Решение от 21.02.2008 г. по дело C-412/04 *Комисията срещу Италия* Съдът изтъква, че директивите за обществените поръчки „...са приети във връзка с установяването на вътрешния пазар, определен като зона без вътрешни граници, в която се гарантира свободното движение на стоки, хора, услуги и капитали. Те имат за цел да се преустановят практиките на ограничаване на конкуренцията по принцип и на участието в обществените поръчки на граждани на други държави членки, за да се изпълни по-специално свободата на установяване и свободното предоставяне на услуги, гарантирани от Договорите“. И не просто конкуренция, а осигуряване на най-широка такава, тъй като „...отварянето за възможно най-широка конкуренция не се разглежда единствено с оглед на общностния интерес в областта на свободното движение на стоки и услуги, но също и с оглед на собствения интерес на съответния възлагащ орган, който по този начин ще разполага с по-голям избор, що се отнася до икономически най-изгодната и най-подходяща за удовлетворяване на нуждите на съответната част от обществото оферта“.¹⁷ Също така СЕС приема, че в контекста на единен вътрешен пазар и на ефективна конкуренция,

¹⁵ Закон за обществените поръчки (Обн. ДВ, бр.13 от 16 февруари 2016 г., доп. ДВ, бр.34 от 3 май 2016 г., изм. и доп. ДВ, бр.63 от 4 август 2017 г., изм. ДВ, бр. 85 от 24 октомври 2017 г., доп. ДВ, бр. 96 от 1 декември 2017 г., изм. и доп. ДВ, бр. 102 от 22 декември 2017 г., изм. ДВ, бр. 7 от 19 януари 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 15 от 16 февруари 2018 г., доп. ДВ, бр. 17 от 23 февруари 2018 г., доп. ДВ, бр. 24 от 16 март 2018 г., доп. ДВ, бр. 30 от 3 април 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 49 от 12 юни 2018 г., изм. ДВ, бр. 77 от 18 септември 2018 г., доп. ДВ, бр. 80 от 28 септември 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 86 от 18 октомври 2018 г., изм. ДВ, бр. 102 от 11 декември 2018 г., изм. ДВ, бр. 105 от 18 декември 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 17 от 26 февруари 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 83 от 22 октомври 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 102 от 31 декември 2019 г., доп. ДВ, бр. 23 от 14 март 2020 г.).

¹⁶ Славов, Д., „Защита на конкуренцията при обществените поръчки“, сп. „Административно правосъдие“, бр. 1/2017.

¹⁷ C-538/07, *Assitur*, пар. 26, а също и C-337/06, *Bayerischer Rundfunk and Others*, пар. 39, обединени дела C-147/06 и C-148/06 *Santorso*, пар. 29; C-305/08 *CoNISMa*, пар. 37.

осигуряването на възможно най-широко участие на оференти в процедурите за възлагане на обществени поръчки е в интерес на общественото право. Съдебната практика относно конкуренцията е константна и се потвърждава и от по-късните решения. По делото *C-568/13 Data Medical Service* Люксембургският съд за пореден път посочва, че „една от целите на правилата на Съюза в областта на обществените поръчки е да се отвори възможно най-широката конкуренция, което също е отворено за интереса на съответния възлагащ орган, който би имал по-голям избор“.

Защитата на конкуренцията е пряко свързана със спазването на останалите принципи на обществените поръчки – равнопоставеност, избягване на дискриминация, прилагане на принципите на взаимно признаване (на еквивалентни продукти и квалификации) и гарантиране, че всички изключения са пропорционални. Още веднъж следва да се подчертае, че свободите на движение като основни изграждащи елементи на Вътрешния пазар са свързани с общата институционална рамка, установена за тяхната реализация, регулират се чрез общите източници на правото, регламентирани в Договорите и се прилагат въз основа на изведените и утвърдени принципи от практиката на СЕС. Всичко това обуславя тяхната обективна свързаност. Елементите, които ги спояват, водят до извода, че основните свободи на движение, доколкото са подчинени на общ правен режим, не могат да бъдат прилагани изолирано една от друга. В уредбата им съществуват общи елементи, а в практиката по прилагането им има някои основни общи положения, които са определящи за тяхното действие и от особено значение в това отношение е забраната за дискриминация или недискриминацията. Забраната на дискриминация се свързва с правото на равно третиране на всеки индивид¹⁸, в случая на обществените поръчки – и на всеки частноправен субект. Правото на равенство на всички пред закона и защитата на всички лица от дискриминация са две страни на един и същ принцип. Едната страна е равенство във възможностите и изразява позитивно идеята за равните възможности на хората (субектите) да придобиват и ползват права, а другата е свързана с премахване на дискриминацията, която се явява отрицание на равните възможности.¹⁹

Според практиката на Съда на ЕС общата забрана за дискриминация, установена в чл. 18 ДФЕС²⁰, както и специалните

¹⁸ Вж. бел. 2 Христов, Хр., цит. съч. с. 53-55; вж. също Kent, P. *Nutcases-European Union Law*, Sweet & Maxwell. London, 1997, p. 69.

¹⁹ Чанкова, Д., Г. Писарска, К. Панова, „Забрана на дискриминацията и равенство във възможностите в трудовите отношения“, сп. „Право, Политика, Администрация“, Том 3, Брой 4/2016.

²⁰ Член 18 ДЕС (предишен член 12 от ДЕО): В обхвата на приложение на Договорите и без да се засягат специалните разпоредби, съдържащи се в него, се забранява всякаква дискриминация на основание гражданство. Европейският парламент и Съветът, като

разпоредби в уредбата на различните свободи на движение предоставят право на равно третиране на заинтересуваните частни субекти. Всички разпоредби, установяващи забрана за дискриминация имат вертикален директен ефект. Обаче в случаите на свободното движение на хора, свобода на установяване и свобода на предоставянето на услуги, които са от голямо значение за обществените поръчки, Съдът е признал нееднократно, че имат и хоризонтален директен ефект.²¹

Концепциите за равно третиране и недискриминация не са еднакви. Като цяло законодателството в областта на обществените поръчки се стреми да се поддържа равенство между икономическите оператори. В съдебната практика е изведено понятието за равно третиране в тази сфера, като Съдът се е произнесъл, че този принцип изисква идентични ситуации да бъдат третирани по един и същи начин, а различни ситуации да не се третират по един и същи начин²², освен ако такова третиране не е обективно обосновано²³, както и изисква еднакво третиране на идентични субекти. В известен смисъл това означава, че възлагащите органи няма да вземат предвид различните особености или трудности, с които се сблъскват отделните икономически оператори, а ще ги преценяват чисто по резултатите от техните усилия, т.е. въз основа на подадените от тях оферти. Забраната за дискриминация и изискването за равно третиране на основата на гражданство или националност са проява на общия принцип на равенството пред закона, което е основен принцип на правото на ЕС, както е постановил СЕС в практиката си²⁴.

В контекста на ЕС дефинирането на принципа за равно третиране изисква още едно определение, тъй като понятието равенство се основава и на националността или произхода на стоките. В резултат на това всички икономически оператори с националност на ДЧ на ЕС и всички оферти, включително стоки с произход от ЕС, трябва да бъдат третирани еднакво. Тази концепция за недискриминация е повече от просто разширение на концепцията за равно третиране. Това означава, че всяко условие за допустимост или произход (основано на националност или местен произход) автоматично ще доведе до неравностойно третиране, тъй като тези условия по дефиниция ще дискриминират определена група от (чуждестранни) икономически оператори или ще облагодетелстват друга група. Следва да се подчертае, че въпреки че дискриминацията в даден

действат в съответствие с обикновената законодателна процедура, могат да приемат правила, с които да забранят тази дискриминация.

²¹ Вж. бел. 2 Христов, Хр., цит. съч., с. 55 и дело C-281/98 *Angonese*; а относно директния ефект: Семов, А., Принципи на прилагане на правото на Европейския съюз, Институт по Европейско право, Институт по публична администрация и европейска интеграция, София, 2015, с. 92.

²² Обединени дела C-21/03 and C-34/03, *Fabricom*, пар. 27.

²³ Дело C-434/02 *Arnold André*, т. 68 и и дело C-210/03 *Swedish Match*, пар. 70.

²⁴ Обединени дела C-117/76 и C-16/77 *Ruckdeschel and Others v. Hauptzollamt Hamburg-St. Annen*, пар. 7.

контекст ще доведе до неравностойно третиране, неравностойното третиране невинаги поражда дискриминация. Обаче е необходимо да се отбележи, че правните норми, приложими при изпълнение на определена обществена поръчка, които са подсилени чрез прилагане на правила за възлагане, в най-честия случай ще бъдат нормите на самата държава, която възлага, и повечето участници в търга ще бъдат национални икономически оператори, подчинени на националното законодателство, когато няма норми, предвидени в директивите. Въпреки това, когато договорите се изпълняват от чуждестранни изпълнители и / или договорни работи (като например осъществяване на доставки) се извършват в чужбина, могат да се прилагат правни норми, установени от друга държава – държавата, в която се извършва работата, и те могат също да са предмет на мерки за възлагане на обществени поръчки от държавата, възлагаща поръчката.²⁵

Принципът на прозрачността най-често се разглежда като възможност за осигуряване на откритост и публичност на различните етапи в процеса на обществените поръчки, за да се даде възможност на участниците и контролните органи да наблюдават развитието им от началото до края и да установят, че процедурата е проведена при спазване на всички законови изисквания.²⁶ За определянето на този принцип в обществените поръчки в доктрината се използват различни методи. Някои автори точно описват основните му цели за осигуряване на недискриминационно и открито третиране в процедурите²⁷, докато други описват задълженията, които следва да бъдат възложени на участниците в тях, за да се гарантира висока степен на прозрачност²⁸. Нейната основна цел е да се осигури видимост на поведението на възлагащия орган в максимална степен в продължение на цялата процедура. Един от основните инструменти, гарантиращи този принцип, е задължението на възложителите да обявяват обществените поръчки в Официалния вестник на Европейския съюз. Публикуването и достъпността на законодателството осигуряват яснота и сигурност за всички заинтересовани страни и дава възможност за сътрудничество между тях. Следва да се отбележи, че качеството „заинтересовани“ за страните се обуславя от правния интерес за участие в съответната процедура, а на по-късен етап той е необходима предпоставка за правото

²⁵ Вж. бел. 5 Arrowsmith S., цит. съч., р. 27.

²⁶ Вж. бел. 6, Georgieva I., цит. съч., р. 62-65.

²⁷ Кривачка, М., М. Марков, Е. Димова, З. Лилян, Новите положения в закона за обществените поръчки, София, ИК „Труд и право“, 2008.

²⁸ Arrowsmith, S. The law of public and utilities procurement, London, Sweet & Maxwell, 2005.

на евентуално оспорване на процедурата по обществена поръчка и условие за надлежното му упражняване.²⁹

Много пъти в практиката си Съдът на ЕС определя и изяснява значението на тези принципи. Както беше посочено по-горе, доколкото принципите са взаимосвързани, в делата, макар и да се акцентира на един или друг от тях в по-голяма степен в зависимост от конкретния казус, СЕС винаги подчертава, че трябва да се спазват всичките в тяхната цялост и определя техните специфики. Делото *C-87/94 Комисия срещу Белгия* вероятно е първото, в което Съдът засяга въпроса за прозрачността като постановява, че „процедурата за сравняване на офертите трябваше да съответства на всеки етап както с принципа на равно третиране на оферентите, така и с принципа на прозрачност, така че да се предоставят равни възможности на всички оференти при формулирането на офертите им“ и „когато възлагащият орган взема предвид изменение на първоначалните оферти само на един оферент, става ясно, че този участник има предимство пред своите конкуренти, което нарушава принципа на равно третиране на оферентите и нарушава прозрачността на процедурата“³⁰. Концепцията за принципа на прозрачност обаче е изведена в делото *Telaustria*. Съдът посочва в решението, че принципът на недискриминация предполага по-специално задължение за прозрачност, което се състои в осигуряване в полза на всеки потенциален търговец степен на реклама, достатъчна, за да може да бъде отворена за конкуренция и безпристрастност на процедурите, които трябва да бъдат прегледани. Гарантирането на честна и безпристрастна процедура е необходимата последица от задължението за осигуряване на прозрачно рекламиране.³¹ От това следва, че възлагането трябва да бъде в съответствие с правилата и принципите на Договорите за ЕС, така че да се осигурят справедливи условия на конкуренция за всички икономически оператори, които се интересуват от поръчката.

Прозрачността може най-добре да се постигне на първо място чрез недискриминационно описание на предмета на договора, т.е. описанието на характеристиките, изисквани за даден продукт или услуга, не трябва да се отнасят до конкретна марка или източник, или отделен процес, или търговски марки, патенти, видове или специфичен произход или производство, освен ако такова позоваване не е оправдано от предмета на договор и придружено с думите „или еквивалентен“. Според съдебната практика за обществените поръчки за доставка пропускането на думите „или еквивалентно“ след обозначаването в оферентните документи на конкретен продукт може не само да възпира икономическите оператори, които използват системи, подобни на този

²⁹ Канатова-Бучкова, В., Заинтересованите лица по Административнопроцесуалния кодекс, Сиби, София, 2015, с. 261.

³⁰ Решение от 25.04.1996 г. по дело *C-87/94 Комисията срещу Белгия*, пар. 54 и 56.

³¹ Решение от 07.12.2000 г. по дело *C-324/98 Telaustria and Telefonadress*, пар. 60-62.

продукт, от участие в тръжната процедура, но могат също така да възпрепятстват потока на вноса в търговията в Общността.³² Дава се приоритет на използването на по-общо описания на изпълнението или функциите. На второ място, от значение за принципа на прозрачност е осигуряването на равен достъп на икономическите оператори от всички държави членки до обществените поръчки. Възлагащите субекти не следва да налагат условия, причиняващи пряка или непряка дискриминация на потенциалните търговци в други държави членки, като изисквания от предприятията, които се интересуват от конкретната обществена поръчка. Взаимното признаване на дипломи, сертификати и други доказателства или официални квалификации също е от значение за недискриминацията и равното третиране.

Изискването за прозрачност е разгледано и в делото *C-532/06 Lianakis и др.*, по което СЕС потвърди, че потенциалните оференти трябва да са в състояние да установят при подготовката на офертите си всички елементи, които да бъдат взети предвид от възлагащия орган при определяне на икономически най-изгодната оферта, а той от своя страна следва да осигури прозрачност при определяне на критериите и подкритериите.³³

В по-късните си решения Съдът, освен че затвърждава практиката си, също и детайлизира характеристиките на принципите в обществените поръчки. В мотивите на Решението по дело *C-368/10 Комисията срещу Нидерландия* той припомня, че установената съдебна практика приема, че принципът на прозрачност се спазва, когато всички условия и изисквания на процедурата за възлагане са посочени по ясен, точен и недвусмислен начин в обявлението или в документацията за обществените поръчки, така че „да се даде възможност на всички осведомени и сериозни кандидати да разберат техния точен обхват и да ги тълкуват по еднакъв начин и да позволят на възлагащия орган ефективно да провери дали офертите отговарят на определените критерии. Това важи и за спазването на принципите на равенство, недискриминация и прозрачност, които изискват критериите за възлагане да бъдат обективни, за да се гарантира обективно сравнение и оценка на офертите, за да се създаде и осъществява обективна конкуренция.“ Практиката на Съда в описаната по-горе насока се потвърждава и в следващите му решения.³⁴ Яснотата и надеждността на информацията

³² Дело C-59/00 *Ben Moustien Vestergaard*, пар. 21-24.

³³ По този въпрос вж. още: Горанова, И., „Относно концепцията за „необичайно благоприятна оферта“ съгласно българското законодателство в контекста на европейските директиви в областта на обществените поръчки“, в сборник: „Членството на България в ЕС: единадесет години по-късно“, с. 468-472, Издателски комплекс УНСС, С., 2019.

³⁴ C-531/16 *Specializuotas transportas*, пар. 23 от решението: „Следва да се отбележи, че съгласно приетото от Съда, принципите на прозрачност и равно третиране, които се прилагат за всички процедури за възлагане на обществени поръчки, изискват

относно обществените поръчки са важни за прозрачността на критериите и процедурите за възлагане на обществени поръчки. В тяхното описание не трябва да има подвеждаща информация. Тези изисквания са свързани с все по-актуалния проблем с фалшивите новини. Те използват методи, като практикуват различни техники, които дават резултат от търсенето както при политически кампании, така и в бизнес моделите с цел печалба.³⁵ Лесният достъп до съответните инструменти подчертава почти пълната липса на пречки, което в областта на обществените поръчки чрез изработване на подвеждащи критерии води до нарушаване на правата на участниците, съответно до обжалване на процедурата.

В решението си по делото *C-546/16, Montte* СЕС отбелязва, че възлагащият орган не е длъжен при наличието само на една оферта да я избере, а може да сложи край на процедурата и при необходимост да започне нова с различни критерии за възлагане. Това негово поведение произтича от задължението му да осигури реална конкуренция.³⁶

Една от основните цели на обществените поръчки е да бъдат гарант за свободното движение на хора, стоки, услуги и капитали, което се постига именно чрез прозрачни процедури, при които участниците са равнопоставени и недискриминирани. Тези принципи по отношение на обществените поръчки са детайлно разработени и изведени от практиката на Съда на Европейския съюз, който, както беше посочено по-горе, многократно се е произнасял по тези въпроси, като е взимал предвид тяхната взаимосвързаност и е подчертавал, че те не могат да бъдат прилагани изолирано, за да функционира нормално Вътрешния пазар, елемент от който са и обществените поръчки.

материалните и процесуалните условия за участие в процедура за възлагане на обществена поръчка да са предварително ясно определени и оповестени публично, като това важи по-специално за задълженията на оферентите, така че последните да са точно запознати с изискванията на процедурата и да са сигурни, че за всички конкуренти важат едни и същи критерии (решение от 2 юни 2016 г., *Pizzo*, C-27/15, EU:C:2016:404, пар. 37 и цитираната съдебна практика).“

³⁵ Belova, G., G. Georgieva, Fake News as a Threat to National Security, International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION, Vol. XXIV, No24, 2018, DOI: <https://doi.org/10.1515/kbo-2018-0002>.

³⁶ C-546/16 – *Montte*, т. 41 от решението: „В това отношение, доколкото в случая условията, предвидени в Директива 2014/24, по-специално в членове 18 и 67 от нея, са били надлежно изпълнени, следва да се приеме, че възлагащият орган е осигурил реална конкуренция. Освен това трябва в самото начало да се уточни, че дори след техническата оценка да остане само една оферта за разглеждане от възлагащия орган, последният по никакъв начин не е длъжен да я избере (вж. по аналогия решение от 16 септември 1999 г., *Fracasso и Leitschutz*, C-27/98, EU:C:1999:420, т. 32-34). При подобни обстоятелства, ако възлагащият орган смята, че с оглед на спецификите и предмета на съответната поръчка процедурата за нейното възлагане се характеризира с липса на реална конкуренция, той може да сложи край на тази процедура и при необходимост да започне нова процедура с различни критерии за възлагане.“

Библиография:

1. Горанова, И., *„Относно концепцията за „необичайно благоприятна оферта“ съгласно българското законодателство в контекста на европейските директиви в областта на обществените поръчки“*, в сборник: *„Членството на България в ЕС: единадесет години по-късно“*, с.468-472, Издателски комплекс УНСС, София, 2019.
2. Канатова-Бучкова, В., *Заинтересованите лица по Административнопроцесуалния кодекс*, Сиби, София, 2015, с. 261.
3. Кресналийска, Г., М. Чешмеджиева, *Граждански контрол в администрацията*, Пропелер, С., 2015, с. 13-15.
4. Кривачка, М., М. Марков, Е. Димова, З. Лилян, *Новите положения в закона за обществените поръчки*, София, ИК „Труд и право“, 2008.
5. Къндева, Е., *„Договорите за концесии и обществени поръчки: административноправен анализ в контекста на европейското законодателство“*, в: *„Правни изследвания в памет на проф.Иван Апостолов“*, Улпиан, София, 2001, с. 103.
6. Семов, А., *Принципи на прилагане на правото на Европейския съюз*, Институт по Европейско право, Институт по публична администрация и европейска интеграция, София, 2015, с. 92.
7. Славов, Д. *„Защита на конкуренцията при обществените поръчки“*, сп. „Административно правосъдие“, бр. 1/2017.
8. Христов, Хр., *Вътрешен пазар и основни свободи на движение в правото на ЕС*, Сиела, София, 2018, с. 52.
9. Цветанов, Ив., *Достъпът до съществено съоръжение в конкурентното право*, Университетско издателство „Стопанство“, С., 2009, с. 57.
10. Чанкова, Д., Г. Писарска, К. Панова, *„Забрана на дискриминацията и равенство във възможностите в трудовите отношения“*, сп. „Право, Политика, Администрация“, Том 3, Брой 4/2016.
11. Arrowsmith, S., *„Horizontal policies in Public Procurement: A taxonomy“*, Journal of Public Procurement, Volume 10, Issue 2, 149-186, Summer 2010.
12. Arrowsmith, S. *The law of public and utilities procurement*, London, Sweet & Maxwell, 2005.
13. Belova, G., G. Georgieva, *Fake News as a Threat to National Security*, International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION, Vol. XXIV, No 24, 2018, DOI: <https://doi.org/10.1515/kbo-2018-0002>.
14. Bovis, Chr., *Public Procurement in the Single Market of the European Union and its Member States*, <https://publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmselect/cmpubadm/123/123vw35.htm>.

15. Bovis, Chr., *The liberalization of Public Procurement market and its effects on the Common Market*, Routledge Revivals, 2019, pp. 30-35.
16. Chankova, D., G. Georgieva, *Security and Human Rights: Contradictory or Reconcilable Paradigms? State of Affairs in Bulgaria*, International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION, Vol. XXII, No22, 2016, DOI: <https://doi.org/10.1515/kbo-2016-0053>.
17. Dehouse, R., *The European Court of Justice*, Macmillan Press, Basingstoke, 1998.
18. Georgieva, I. *The Public Procurement System in Bulgaria: Authorities, Participants, Control and Achievements*, Springer International Publishing AG, 2017, pp. 45-47.
19. Kent, P. *Nutcases-European Union Law*, Sweet &Maxwell. London, 1997, p. 69.
20. OECD, 'Public Procurement in the EU: Legislative Framework, Basic Principles and Institutions' (2011) Sigma Brief 1, accessed 20 April 2016 <www.sigmaxweb.org/publications/Public_Procurement_EU_2011.pdf.
21. Public procurement regulation: An introduction, Editor Prof. Sue Arrowsmith, University of Nottingham, <https://www.nottingham.ac.uk/pprg/documentsarchive/asialinkmaterials/publicprocurementregulationintroduction.pdf>.

МЕЖДУНАРОДНА КОМПЕТЕНТНОСТ ПО ПРОИЗВОДСТВА, СВЪРЗАНИ С НАРУШЕНИЯ НА ОБЩИЯ РЕГЛАМЕНТ ЗА ЗАЩИТА НА ДАННИТЕ

Д-р Мартин Захариев, гл. ас. д-р Цветелина Димитрова

Резюме: На 25 май 2018 г. започна да се прилага Регламент 2016/679 (Общ регламент за защита на данните, ОРЗД / Регламентът). Регламентът въведе унифициран режим за защита на личните данни в рамките на Европейския съюз, доразвивайки съществуващите национални правила в тази материя, приети от държавите членки при транспониране на изискванията на предхождащата го Директива 95/46. Сред амбициозните цели на европейския законодател с приемането на ОРЗД е осигуряването на контрол на физическите лица върху собствените им лични данни и засилването на правната и практическа сигурност за физическите лица, икономическите оператори и публичните органи. Едно от средствата за постигане на това е разширяването на обхвата на някои съществуващи права на субектите на данни при обработването на личните им данни, уреждането на нови, непознати до този момент права, както и регламентирането на реципрочни задължения на субектите, обработващи лични данни – администратори и обработващи лични данни. Наред с това ОРЗД въведе конкретни правила относно средствата за правна защита на субектите, в случай че изискванията на Регламента за обработването на личните им данни бъдат нарушени. Това изследване има за цел да анализира правилата за определяне на международна компетентност по производства, свързани с нарушения на правилата на ОРЗД. Разгледани са различните средства за правна защита, която ОРЗД предоставя на субектите на данни – право на подаване на жалба до надзорен орган, право на ефективна съдебна защита срещу надзорен орган и право на ефективна съдебна защита срещу администратор или обработващ лични данни и правилата за определяне на международна компетентност по посочените производства.

Ключови думи: ОРЗД, обработване на лични данни, производства за нарушения, международна компетентност, компетентен надзорен орган, компетентен съд.

INTERNATIONAL COMPETENCE IN PROCEEDINGS RELATED TO INFRINGEMENTS OF THE GENERAL DATA PROTECTION REGULATION

Abstract: On 25 May 2018, Regulation 2016/679 (General Data Protection Regulation, GDPR/ the Regulation) became applicable. It introduced a unified regime for the protection of personal data within the European Union, further developing the existing national rules in this matter, adopted by the Member States when transposing the requirements of Directive 95/46 that precedes GDPR. Among the ambitious goals of the European legislator with the adoption of GDPR is to ensure the control of natural persons over their own personal data and to enhance legal and practical certainty for natural persons, economic operators and public authorities. One of the means to achieve this is to expand the scope of some existing rights of data subjects in the processing of their personal data, the establishment of new, hitherto unknown rights, as well as the regulation of reciprocal obligations of the subjects processing personal data – data controllers and processors. In addition, GDPR introduces specific rules on the remedies of the data subjects in case the requirements of the Regulation on the processing of their personal data are infringed. The purpose of this study is to analyze the rules for determining international jurisdiction in proceedings related to infringements of the rules of GDPR. The types of legal remedies that GDPR provides to data subjects are considered - the right to lodge a complaint with a supervisory authority, the right to effective judicial remedy against a supervisory authority and the right to effective judicial remedy against a controller or processor and the rules for determining international jurisdiction over the said proceedings.

Keywords: GDPR, personal data processing, infringement proceedings, international jurisdiction, competent supervisory authority, competent court.

I. Постановка на проблема

На 25 май 2018 г. започна да се прилага Регламент 2016/679 (Общ регламент за защита на данните, ОРЗД/Регламентът)¹. Това бе ключова стъпка от страна на Европейския съюз (ЕС) в стремежа му към утвърждаване на единна цифрова икономика в рамките на единния вътрешен пазар. ОРЗД въведе унифициран режим за защита на личните данни в рамките на ЕС, доразвивайки съществуващите национални правила в тази материя, приети от държавите членки при транспониране

¹ **Регламент** (ЕС) 2016/679 на Европейския парламент и на Съвета от 27 април 2016 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни и за отмяна на Директива 95/46/ЕО (Общ регламент относно защитата на данните) (Текст от значение за ЕИП), Обн. ОJ L 119, 4.5.2016, с. 1–88.

на изискванията на предхождащата ОРЗД Директива 95/46². Сред амбициозните цели на европейския законодател с приемането на ОРЗД е осигуряването на контрол на физическите лица върху собствените им лични данни и засилването на правната и практическа сигурност за физическите лица, икономическите оператори и публичните органи. Едно от средствата за постигане на това е разширяването на обхвата на някои съществуващи права на субектите на данни при обработването на личните им данни, уреждането на нови, непознати до този момент права, както и регламентирането на реципрочни задължения на субектите, обработващи лични данни – администратори и обработващи лични данни. Наред с това ОРЗД въведе конкретни правила относно средствата за правна защита на субектите, в случай че изискванията на Регламента за обработването на личните им данни бъдат нарушени.

II. Обхват на изследването

В обхвата на настоящото изследване попадат нормите на ОРЗД за определяне на международна компетентност по производства, свързани с нарушения на правилата на Регламента. Извън обхвата на настоящото изследване остават производства (съдебни, административни и т.н.), които могат да се образуват за нарушения на позитивноправна уредба за защита на личните данни, различна от Регламента, например: нарушения на (i) правилата на т.нар. „полицейска директива“ (Директива 2016/680³), транспонирана в глава осма от българския Закон за защита на личните данни⁴; (ii) правилата за обработване на резервационни данни на пътниците за предотвратяване, разкриване, разследване и наказателно преследване на терористични престъпления и тежки престъпления, уредени в Директива 2016/681⁵ и транспонирани в Закона за Държавна

² ДИРЕКТИВА 95/46/ЕО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 24 октомври 1995 година за защита на физическите лица при обработването на лични данни и за свободното движение на тези данни, Обн. ОJ L 281, 23.11.1995, с. 31-50.

³ ДИРЕКТИВА (ЕС) 2016/680 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 27 април 2016 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни от компетентните органи за целите на предотвратяването, разследването, разкриването или наказателното преследване на престъпления или изпълнението на наказания и относно свободното движение на такива данни, и за отмяна на Рамково решение 2008/977/ПВР на Съвета, Обн. ОJ L 119, 04.05.2016, с. 89-131.

⁴ Обн. ДВ, бр. 1 от 4 януари 2002 г., посл. изм. ДВ, бр. 93 от 26 ноември 2019 г.

⁵ ДИРЕКТИВА (ЕС) 2016/681 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 27 април 2016 година относно използването на резервационни данни на пътниците с цел предотвратяване, разкриване, разследване и наказателно преследване на

агенция „Национална сигурност“⁶⁷; (iii) правилата за обработване на лични данни от институциите, органите, службите и агенциите на ЕС, уредени в Регламент 2018/1725⁸, (iv) правилата за обработване на лични данни в сектора на електронните комуникации, уредени с Директива 2002/58⁹ и транспонирани в Закона за електронните съобщения (ЗЕС)¹⁰¹¹; (v) правилата за обработване на лични данни за целите на отбраната на страната и националната сигурност, които са извън приложното поле на правото на ЕС и са изрично изключени и от обхвата на българския ЗЗЛД, доколкото специален закон не предвижда друго (чл. 1, ал. 5 ЗЗЛД). Същите ще бъдат обект на последващи изследвания.

III. Приложно поле на Регламента

Приложното поле на ОРЗД се очертава от неговия материален и териториален обхват.

Материалният обхват на Регламента е уреден в чл. 2, според който Регламентът се прилага за: (1) обработването на лични данни изцяло или частично с автоматични средства (т.е. със средствата на информационните и комуникационните технологии), както и (2) за обработването с други средства на лични данни, които са (а.) част от

терористични престъпления и тежки престъпления, Обн. ОJ L 119, 04.05.2016, с. 132-149.

⁶ Обн. ДВ, бр. 109 от 20 декември 2007 г., посл. доп. ДВ, бр. 51 от 5 юни 2020 г.

⁷ Вж. по-специално глава шест „а“.

⁸ **Регламент (ЕС) 2018/1725** на Европейския парламент и на Съвета от 23 октомври 2018 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни от институциите, органите, службите и агенциите на Съюза и относно свободното движение на такива данни и за отмяна на Регламент (ЕО) № 45/2001 и Решение № 1247/2002/ЕО, Обн. ОJ L 295, 21.11.2018, с. 39-98.

⁹ **Директива 2002/58/ЕО** на Европейския парламент и на Съвета от 12 юли 2002 година относно обработката на лични данни и защита на правото на неприкосновеност на личния живот в сектора на електронните комуникации (Директива за правото на неприкосновеност на личния живот и електронни комуникации), Обн. ОJ L 201, 31.7.2002, с. 37-47.

¹⁰ Обн. ДВ, бр. 41 от 22 май 2007 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 105 от 11 декември 2020 г.

¹¹ Правилата на ЗЕС се явяват специални по отношение на правилата на ОРЗД, но не изключват напълно приложението на същите. ОРЗД се прилага за неуредените в ЗЕС въпроси (чл. 249, ал. 3 ЗЕС). Повече по темата вж. във **Фети, Н., Тошкова-Николова, Д.** Прилагане на защитата на личните данни. Методики, препоръки и практически стъпки, София, ИК „Труд и право“, 2020, с. 43-44, и в **Димитров, Г.** РЕЖИМ НА ИНФОРМАЦИЯТА. Неприкосновеност на личната сфера при електронните съобщения. Достъп до обществена информация. Повторно използване на информация от обществен сектор, Класифицирана информация, София, Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2020, с. 11-20.

регистър с лични данни или (б.) са предназначени да съставляват част от регистър с лични данни¹².

Териториалният обхват е регламентиран в чл. 3 ОРЗД и обхваща обработването на лични данни:

- в контекста на дейностите на дадено място на установяване¹³ на администратор / обработващ в ЕС, независимо дали самото обработване се извършва в ЕС или не (т.нар. критерий по установяване (establishment criterion))¹⁴;

- на субекти на данни, които се намират в ЕС, от администратор / обработващ, който не е установен в ЕС, но дейностите по обработване на данни са свързани с:

- О предлагането на стоки / услуги на такива субекти на данни в ЕС, независимо дали от субекта на данни се изисква плащане; или

- О наблюдението на тяхното поведение, доколкото това поведение се проявява в рамките на ЕС (т. нар. таргетиращ критерий (targeting criterion))¹⁵;

- от администратор, който не е установен в ЕС, но е установен на място, където се прилага правото на държава членка по силата на международното право (например в дипломатическо или консулско представителство, под флага на плаващ кораб и др. под.)¹⁶.

Нарушаването на изискванията към всяко обработване на лични данни, попадащо в гореописаното приложно поле на Регламента, може да доведе до инициране на съответни производства за защита, предвидени в него.

IV. Видове производства за защита, образувани по реда на ОРЗД

¹² В теорията се посочва, че фактори за определяне дали е регистър за лични данни са наличието на структуриран набор лични данни и на определени критерии за достъп до него. Повече по темата вж. във **Фети, Н., Тошкова-Николова, Д.**, Цит. съч., с. 35-36.

¹³ Повече за понятието „място на установяване“ вж. в **Dibble, S.** GDPR For Dummies, Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc., 2020, р. 25 и цитираната там практика, по-специално Дело C-230/14, Weltimmo.

¹⁴ Повече по темата вж. в **European Data Protection Board**, Guidelines 3/2018 on the territorial scope of the GDPR(Article 3), Version 2.1, 12 November 2019, pp. 5-13.

¹⁵ Повече по темата вж. в **European Data Protection Board**, Guidelines 3/2018 ..., pp. 13-22.

¹⁶ Повече по темата вж. в **European Data Protection Board**, Guidelines 3/2018 ..., pp. 22-23.

Отправна точка при определянето на международната компетентност по производства, образувани за нарушения на ОРЗД, е изясняването на различните видове средства за правна защита, които ОРЗД урежда. ОРЗД регламентира няколко групи средства за правна защита на субектите на данни:

- право на подаване на жалба до надзорен орган (чл. 77 ОРЗД);
- право на ефективна съдебна защита срещу надзорен орган (чл. 78 ОРЗД);
- право на ефективна съдебна защита срещу администратор или обработващ лични данни (чл. 79 ОРЗД).

Оттук можем да очертаем двата основни пътя за защита на субектите на данни: (1) **административната защита** пред надзорен орган и (2) **съдебната защита** пред компетентен съд. Отделно от това организациите, обработващи лични данни (администратори и обработващи), имат право на съдебна защита срещу надзорен орган по реда на чл. 78 ОРЗД.

V. Международна компетентност по производства, образувани по жалба на субекта на данни пред надзорен орган

A) Надзорни органи, до които субектите могат да подадат жалба

Възможността субектите на данни да подадат жалба до надзорен орган е еманация на изискването на чл. 8 (3) от Хартата на основните права на Европейския съюз¹⁷ (ХОПЕС), съгласно което спазването на уредените в ХОПЕС правила за защита на данните подлежи на контрол от независим орган. В изпълнение на това изискване Регламентът въвежда фигурата на **надзорния орган** – един или повече независими публични органи, определени от всяка държава членка, които са отговорни за наблюдението на прилагането на Регламента, за да се защитят основните права и свободи на физическите лица във връзка с обработването и да се улесни свободното движение на личните данни в рамките на ЕС (чл. 51, пар. 1). В теорията се посочва, че задачите на надзорните органи на практика касаят всичко, свързано със защитата на личните данни¹⁸. Правомощията са тясно свързани със задачите на

¹⁷ Обн. ОJ C 326, 26.10.2012, с. 391–407.

¹⁸ **Boardman, R., Mullock, J., Mole, A.** Bird&Bird Guide to the General Data Protection Regulation. May 2020, URL: <<https://www.twobirds.com/~media/pdfs/gdpr-pdfs/bird--bird-guide-to-the-general-data-protection-regulation.pdf?la=en>> (10.01.2021), p. 57.

надзорните органи, като сред най-важните от тях се открояват провеждането на разследвания под формата на одити във връзка със защитата на данните; налагане на временно или окончателно ограничаване, в т.ч. забрана на обработването на данни; налагането глоби / имуществени санкции; акредитирането на сертифициращите органи и др.¹⁹. Ключова задача на надзорните органи е разглеждането на жалби, подадени от субект на данни или от структура, организация или сдружение в съответствие с чл. 80 ОРЗД (чл. 57, пар. 1, б. „е“ ОРЗД).

Съгласно чл. 77, пар. 1 ОРЗД всеки субект на данни има право да подаде жалба до надзорен орган, ако счита, че обработването на лични данни, отнасящи се до него, нарушава разпоредбите на Регламента. Поспециално субектът може да сезира надзорния орган:

- в държавата членка на **обичайно местопребиваване** на субекта на данни, или
- в държавата членка **по място на работа** на субекта на данни, или
- в държавата членка **по място на предполагаемото нарушение**.

Нито един от тези привързващи критерии не е дефиниран в Регламента, което налага и изследване на тяхното съдържание. Подобен подход не е изненадващ, тъй като обичайното местопребиваване, мястото на работа и мястото на предполагаемото нарушение са основни формули на привързване и в други актове на правото на ЕС, уреждащи международна компетентност, но до този момент не са легално дефинирани в нито един от тях, а подлежат на автономна квалификация. Това налага тълкуването им в светлината на ОЗРД, неговата система и цел на уредба²⁰ и съответно на основата на анализ на съществуващата практика на Съда на ЕС (СЕС) с цел извеждане на работна дефиниция за целите на прилагане на ОРЗД.

Първо, обичайното местопребиваване като привързващ фактор за определяне на международна компетентност е използвано в:

- чл. 3 (обща компетентност) от Регламент (ЕО) № 2201/2003 на Съвета от 27 ноември 2003 година относно компетентността, признаването и изпълнението на съдебни решения по брачни дела и делата, свързани с родителската отговорност, с който се отменя Регламент (ЕО) № 1347/2000²¹, респективно чл. 3 от Регламент

¹⁹ **Захариев, М.** Автоматизираното профилиране и защитата на личните данни. Анализ на GDPR, София, Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2018, с. 215.

²⁰ Вж. решение от 7 май 2020 г., Rina, C-641/18, EU:C:2020:349, т. 30 и цитираната съдебна практика.

²¹ Обн. ОJ L 338, 23.12.2003, с. 1-29.

(ЕС) 2019/1111 на Съвета от 25 юни 2019 години относно компетентността, признаването и изпълнението на решения по брачни въпроси и въпроси, свързани с родителската отговорност, и относно международното отвлечане на деца, който отменя Регламент Брюксел IIa и ще започне да се прилага от 1 август 2022 г.²²;

– чл. 4 (обща компетентност) от Регламент (ЕС) № 650/2012 на Европейския парламент и на Съвета от 4 юли 2012 г. относно компетентността, приложимото право, признаването и изпълнението на решения и приемането и изпълнението на автентични актове в областта на наследяването и относно създаването на европейско удостоверение за наследство²³;

– чл. 3, б. „а“ и „б“ и чл. 4, пар. 1, б. „а“ от Регламент (ЕО) № 4/2009 на Съвета от 18 декември 2008 г. относно компетентността, приложимото право, признаването и изпълнението на съдебни решения и сътрудничеството по въпроси, свързани със задължения за издръжка²⁴;

– чл. 6, б. „а“ и б. „б“ от Регламент (ЕС) 2016/1103 на Съвета от 24 юни 2016 година за изпълнение на засиленото сътрудничество в областта на компетентността, приложимото право, признаването и изпълнението на решения по въпроси, свързани с имуществения режим между съпрузи;

Доктрината се опитва да основе общо европейско разбиране за обичайно местопребиваване въз основа на фактическия „център на живот“ на засегнатите страни²⁵. СЕС в практиката си предлага някои критерии за дефиниране на обичайното местопребиваване, но акцентира върху индивидуалната преценка за всеки отделен случай²⁶.

²² Обн. ОJ L 178, 02.07.2019, с. 1–115.

²³ Обн. ОJ L 201, 27.7.2012, с. 107–134.

²⁴ Обн. ОJ L 7, 10.1.2009, с. 1–79.

²⁵ **Hohloch, G.** Place of injury, Habitual Residence, Closer Connections and Substantive Scope – the Basic Principles. – In: Yearbook of Private International Law, No. IX – 2007, Bern, 2008, p. 12; вж. повече в **Мусева, Б.** Компетентност. Развод, законна раздяла на съпрузите и унищожаване на брака. – В: Регламентът Брюксел IIa. Коментар. Колектив, обща редакция Натов. Н. София: Сиела, 2014, с. 69, относно теорията на Германския върховен федерален съд за обичайното местопребиваване като „център на обвързаностите“ или „център на съществуване“, както и концепцията на Френския касационен съд за „център на постоянните или обичайни интереси на лицето“; вж. още **Basedow, J.** European Divorce Law – Comments on the Rome III Regulation. – In: Confronting the Frontiers of Family and Succession Law, Liber Amicorum Pintens I, 2012, pp. 135, 146.

²⁶ Вж. дело C-452/93 Pedro Magdalena Fernández v Commission, пар. 22: „мястото на обичайно местопребиваване е това, в което лицето се е установило с идеята да създаде връзка от траен характер, постоянен или обичаен център на неговите интереси“; C-372/02 Adanez-Vega, para. 37: „пребиваването се определя от мястото, в което е обичайният център на интереси“; C-66/08 Kozkowski: „Следователно

Практиката на СЕС относно обичайното местопребиваване обаче е постановена основно по отношение на родителската отговорност, респективно: дадените критерии за установяване на обичайно местопребиваване се отнасят за деца и те не могат автоматично да бъдат използвани за определяне на обичайно местопребиваване на субектите на данни.

Ето защо до момента, в който СЕС даде тълкуване за целите на Регламента, приложение намира установената в теорията по повод Регламент „Брюксел IIА“²⁷ концепция за обичайното местопребиваване, а именно²⁸:

✓ Обичайното местопребиваване е едно фактическо състояние, за което не се изисква регистрация или разрешение от страна на държавата, в която лицето се е установило.

✓ Лицето следва да се е установило „преимуществено“ в държавата, където е неговият „център на живот“, и за това се съди по наличието на определена социална интеграция чрез лични и професионални отношения, от които произтичат трайни връзки на лицето със съответното място.

✓ При преценка за обичайното местопребиваване следва да се държи сметка за продължителността на пребиваването, както и за волята на пребиваване.

понятията „пребиваващ“ и „се намира“ се отнасят съответно до положенията, в които лицето, ... или се е установило в изпълняващата държава членка като място на действително пребиваване, или в резултат на траен престой с определена продължителност в тази държава е установило с нея връзка, чиято степен на близост е сходна с произтичащата от пребиваване“; C-523/07 A: „понятието за обичайно пребиваване по смисъла на чл. 8, пар. 1 от Регламента трябва да се тълкува в смисъл, че това пребиваване съответства на мястото, което изразява определена интеграция на детето в дадена социална и семейна среда. За тази цел трябва също да се вземат предвид продължителността, редовността, условията и причините за престоя на територията на държава членка, както и причините за преместването на семейството в тази държава, гражданството на детето, мястото и условията за обучение в училище, лингвистичните познания, както и семейните и социални отношения, поддържани от детето в посочената държава. Националната юрисдикция следва да установи обичайното пребиваване на детето, като държи сметка за съвкупността от фактическите обстоятелства, специфични за всеки конкретен случай“; Mercredi, C-497/10 PPU, EU:C:2010:829, т. 44, 47–49 и от 8 юни 2017 г., OL, C-111/17 PPU, EU:C:2017:436, т. 42–43.

²⁷ **Мусева, Б.** Цит. съч., с. 70.

²⁸ Вж. повече за обичайното местопребиваване като критерий за привързване в **Димитрова, Ц.** Приложимо право при липса на избор на страните – В: Регламент „РИМ III“. Регламент (ЕС) № 1259/2010 относно осъществяването на засилено сътрудничество в областта на приложимото право към развод и законна раздяла. Коментар, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 75–77.

На този етап може да се приеме, че обичайното местопребиваване на субектите на данни се определя при цялостна оценка на всички обстоятелства от живота на субектите на данни. Даването на възможност на субектите да се обърнат към надзорния орган по обичайното си местопребиваване е логично, защото именно мястото, където е „центърът на живот“ на субекта на данните в преимуществена част от случаите е най-удобното място, в което да се потърси защита срещу евентуални нарушения на Регламента.

Второ, даването на възможност на субектите да се обърнат към надзорен орган чрез привързващия фактор **„място на работа“**, може да се тълкува във връзка с понятието *„мястото, където или откъдето работникът или служителът обичайно осъществява дейността си“*, закрепено в чл. 21, б. „б“, т. i от Регламент (ЕС) № 1215/2012 на Европейския парламент и на Съвета от 12 декември 2012 година относно компетентността, признаването и изпълнението на съдебни решения по граждански и търговски дела („Регламент Брюксел Ia“)²⁹. Въпросната разпоредба е насочена към определяне на международната компетентност при дела във връзка с трудови договори. Както правилно посочва Генералният адвокат ОЕ в заключение по дело C-804/19 (Markt24), т. 56, **с критерия за обичайно място на работа се посочва съдът, който по принцип е най-близо до трудовия договор**. Именно съдът по мястото на изпълнение на задължението за полагане на труд е най-подходящ да се произнася по искове, свързани с трудов договор³⁰. Ето защо, и в практиката на СЕС (например решение от 14 септември 2017 г., Nogueira, по съединени дела C-168/16 и C-169/16), се приема, че *„място, където [работникът или служителът] обичайно осъществява дейността си“* е мястото, където или от което работникът или служителът изпълнява основната част от задълженията си към своя работодател. Предвид системата и целите на ОЗРД критерият „място на работа“ най-често би следвало да се използва от субекта на данни тогава, когато твърдяното от субекта нарушение е свързано с трудовия му договор и/или с изпълняваните от него задължения към работодателя, т.е. налице е достатъчна връзка между сезирания орган и процесното правоотношение³¹. В допълнение следва да се отбележи, че възможността за подаване на жалба по мястото на работа на субекта ще има практическо значение тогава, **когато се различава от обичайното**

²⁹ Обн. ОJ L 351, 20.12.2012 г., с. 1-32.

³⁰ Вж. по-специално решение от 14 септември 2017 г., Nogueira и др. (C-168/16 и C-169/16, EU:C:2017:688, т. 58 и цитираната съдебна практика).

³¹ Вж. повече за значението на „връзката“ за международната компетентност в **Пандов, В.** Международната компетентност по граждански и търговски дела, София, Сиела, 2018, с. 72 – 138.

му местопребиваване, в противен случай тази възможност би била „погълната“ от обичайното местопребиваване, тъй като мястото на работа би се явявало елемент от същото и включването му като самостоятелен критерий за сезиране на надзорен орган би се обезсмислило. В този ред на мисли, субектът на данни би могъл да подаде жалба по място на работата, когато работи в държава членка, различна от тази по обичайното му местопребиваване – например когато субектът живее в граничен район на една държава членка и работи в съседна държава членка, когато е командирован в друга държава членка и др. под.

В подкрепа на този извод е обстоятелството, че СЕС тълкува „мястото на работа“ като мястото, където работникът или служителът може **с най-малки разходи да предяви иск** срещу работодателя си или да се защити и където съдът е най-добре поставен, за да разреши спор във връзка с трудовия договор (вж. в този смисъл решение от 27 февруари 2002 г., Weber, C-37/00, EU:C:2002:122, т. 49 и цитираната съдебна практика). Тези съображения по аналогия следва да са приложими и към сезирането на надзорен орган по ОРЗД и да обосновават защо е регламентирана възможността за подаване на жалба към надзорен орган по мястото на работа.

Разбира се, не би следвало да има пречка субектът на данни да сезира надзорен орган по своето място на работа, дори твърдяното нарушение да не е свързано с обработване на лични данни относно трудовото му правоотношение. Противното би означавало необосновано стесняване на възможностите за търсене на защита от надзорен орган, което противоречи на цялата логика на Регламента. Това разбиране съответства на заложената в съображение 108 цел на ОРЗД да създаде *„ефективни средства за правна защита, включително с цел получаване на ефективна административна или съдебна защита и предявяване на искове за обезщетение в Съюза ...“*.

Трето, чл. 77, пар. 1 ОРЗД предвижда като алтернативен привързващ фактор **„място на предполагаемото нарушение“**. Интерес представлява обстоятелството, че ОРЗД тук не използва традиционната в материята на международната компетентност привръзка *„място на настъпване на вредоносното събитие“* (чл. 7, пар. 2 от Регламент Брюксел Ia), а я стеснява само до място на предполагаемото нарушение. Посоченото стесняване е налице, тъй като според практиката на СЕС³²

³² Вж. чл. 7, пар. 2 от Регламент Брюксел Ia и постановената съдебна практика в смисъл, че **„място, където е настъпило [...] вредоносното събитие“** се отнася едновременно до мястото на настъпване на вредата и до мястото на настъпване на събитието, причинило тази вреда, поради което ищецът може по свой избор да предяви иск срещу ответника пред съда в едното или другото място (решения от 28 януари 2015 г., Kolassa,

„място на настъпване на вредоносното събитие“ се отнася едновременно до (1) **мястото на настъпване на вредата** и до (2) **мястото на настъпване на събитието, причинило тази вреда**, поради което ищецът може по свой избор да предяви иск срещу ответника пред съда в едното или другото място. За разлика от това, ОРЗД дава възможност на субекта да сезира надзорен орган само по мястото на извършване на предполагаемото нарушение, но не и по мястото на настъпване на вредата, разбираемо като мястото, където конкретно се проявяват неблагоприятните последици от дадено събитие³³, в случая: нарушение на правилата на Регламента.

Този подход е удачен предвид спецификите при обработването на лични данни и предвид факта, че не всяко нарушение може да причини преки вреди за субекта. Дори да са налице такива, не е в компетентността на надзорен орган да присъжда обезщетение за тях, затова и разбираемо не може да се сезира надзорен орган по мястото на настъпването им.

Разбира се, при немалко нарушения може да се твърди настъпването на определени неимуществени вреди, свързани с дискомфорт, стрес, притеснение и др. под., от нарушение на правилата за обработване на лични данни. В този случай обаче може да възникне несигурност относно определяне на мястото на настъпване на неимуществените вреди. За да се преодолее тази несигурност, ОРЗД възприема подхода да се даде възможност за подаване на жалба до надзорен орган **само** по мястото на предполагаемото нарушение. По този начин се цели създаване на баланс в интересите на страните, като се отчита и възможността за събиране на доказателства на територията на държавата, където е мястото на предполагаемото нарушение, взаимодействието между компетентните органи на тази територия и други релевантни фактори. В подкрепа на подобно разбиране следва се посочи и практиката на СЕС, който е имал възможност изрично да се произнесе, че лице, което твърди, че неговите права, свързани с личността, са били нарушени чрез публикуването на отнасящи се до него неверни данни в интернет и чрез незаличаването на коментарите за него, **не може да предяви** пред юрисдикциите на всяка държава членка, *на чиято територия е достъпна или е била достъпна публикуваната в интернет информация*, иск за поправяне на данните и за заличаване на коментарите, а само пред ред юрисдикциите на държавата членка, в

C-375/13, EU:C:2015:37, т. 45, от 16 юни 2016 г., Universal Music International Holding, C-12/15, EU:C:2016:449, т. 28, и от 5 юли 2018 г., flyLAL-Lithuanian Airlines, C-27/17, EU:C:2018:533, т. 28 и цитираната съдебна практика).

³³ По-специално решение Zuid-Chemie, точка 27, и решение CDC, точка 52, наред с много други.

която се намира центърът на неговите интереси (Решение от 17 октомври 2017 г. по дело *Bolagsupplysningen и Ilsjan*, C-194/16).

Третият критерий също така би имал практическо значение, когато твърдяното нарушение на Регламента се отнася до лични данни на субект на данни, който **не може да се възползва от първите два критерия за сезиране на надзорен орган**, по-специално, когато субектът на данни няма нито обичайно местопребиваване, нито място на работа в държава членка на ЕС. Такива биха могли например да бъдат случаите, когато се обработват данни на физически лица с обичайно местопребиваване и място на работа извън ЕС във връзка с тяхно туристическо посещение на държава членка, във връзка с покупка от тяхна страна на стоки / услуги от администратор, установен в ЕС, или дори във връзка с тяхно транзитно преминаване през ЕС, доколкото същото може да е свързано с обработване на техни лични данни от полицейски и митнически органи, от самолетни компании и др. под. В тези случаи единствената възможност за субектите при твърдяно нарушение е да потърсят защита по мястото на предполагаемото нарушение. Това разрешение е в унисон с логиката на Регламента, която дава високо ниво на защита на данните на всички физически лица независимо от формални критерии като гражданство, постоянен адрес и др. под.

От изложеното следва, че в случай на нарушение субектите на данни разполагат с посочените възможности да сезират компетентния орган. Тези възможности са **алтернативни**, т.е. на субекта на данни е предоставена дискреция да прецени – с оглед спецификите на конкретния казус – къде за него е най-удобно с оглед евентуалните разходи, усилия, време и др. под. фактори да потърси защита. В теорията се посочва, че предоставянето на такъв избор на субекта цели да улесни достъпа на субекти на данни до надзорни органи, доколкото субектът може да избере да адресира жалбата си към този надзорен орган, пред който няма да има езикова бариера в рамките на производството³⁴. Подобно тълкуване е напълно обосновано, тъй като липсата на езикова бариера би позволила на субекта по-ефективно да защити правата си и да участва в производството без да трябва да прави разходи за преводачи, адвокати и други подобни юридически съветници. Тези алтернативни възможности са израз на закрилната функция на ОРЗД, с който европейският законодател се стреми да гарантира ефективния достъп на по-слабата страна (субекта на данни) до защита пред надзорен орган.

³⁴ Voigt, P., von dem Bussche, A. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Practical Guide, Berlin/Hamburg, Springer, 2017, p. 215.

Чл. 77, пар. 2 ОРЗД вменява задължение на сезирания надзорен орган да информира жалбоподателя за напредъка в разглеждането на жалбата и за резултата от нея, включително за възможността за съдебна защита съгласно чл. 78 ОРЗД. Тези изисквания са ключов елемент от правото на защита на субекта, защото гарантират неговата възможност – в случай че същият не е удовлетворен от крайния изход на административното производство – да инициира съответно съдебно производство и да потърси защита срещу надзорния орган.

Важно е да се отбележи, че нормата на чл. 77 ОРЗД **не засяга които и да било други административни или съдебни средства за правна защита**, които може да бъдат налични за субекта на данни съгласно приложимото национално право или право на ЕС. В този смисъл защитата по чл. 77 ОРЗД не изключва възможността субектите на данни да инициират и паралелни производства по друг ред, ако са удовлетворени съответните изисквания за инициране на такива производства (например незаконосъобразното обработване на лични данни може да представлява и нарушение на други приложими правила – например правилата за защита на потребителите, правилата за защита срещу дискриминация, правилата за обработване на трафични данни и данни за местоположението, нарушения на изискванията за предоставяне на удостоверителни услуги и много други).

Б) Определяне на компетентен надзорен орган

Компетентният надзорен орган се определя съгласно правилата на чл. 55 и 56 ОРЗД. Съгласно чл. 55, пар. 1 ОРЗД всеки надзорен орган е компетентен да изпълнява задачите и да упражнява правомощията, възложени му в съответствие с Регламента, **на територията на своята собствена държава членка**. При обработване на лични данни от публични органи или частни организации на основание законово задължение, обществен интерес или официални правомощия компетентен е **надзорният орган на съответната държава членка**. В тези случаи правилата за определяне на водещ надзорен орган по чл. 56 ОРЗД не се прилагат (чл. 55, пар. 2 ОРЗД). Това разрешение е разбираемо, доколкото осъществяването на властническа дейност от публичните органи и свързаното с това обработване на лични данни следва да е обект на контрол единствено от страна на надзорните органи на съответната държава членка. Това е израз на суверенното право на всяка държава членка да постави дейността на публичните си органи под контрола единствено на друг публичен орган, част от системата на държавно управление на съответната държава.

От **материалната компетентност** на надзорните органи е изключен надзорът на дейностите по обработване на лични данни, извършвани от съдилищата при изпълнение на съдебните им функции (чл. 55, пар. 3 ОРЗД). За надзор на тези дейности всяка държава членка може да определи специален орган от структурата на системата на съдебната власт, който с оглед гарантиране на нейната независимост да контролира посоченото обработване на лични данни³⁵. Така в България посочената контролна дейност се осъществява от Инспектората към Висшия съдебен съвет (чл. 17 ЗЗЛД)³⁶.

Отделно чл. 56 ОРЗД съдържа специални правила за определяне на компетентността на т. нар. **водещ надзорен орган при трансгранично обработване на данни**. Терминът „трансгранично обработване“ е дефиниран в чл. 4, т. 23, б. „а“ и „б“ ОРЗД като обработване на лични данни, което се осъществява в контекста на дейностите:

- на местата на установяване в повече от една държава членка на администратор / обработващ в ЕС, като администраторът / обработващият е установен в повече от една държава членка; или
- на едно-единствено място на установяване на администратор / обработващ в ЕС, но което засяга съществено или е вероятно да засегне съществено³⁷ субекти на данни в повече от една държава членка.

Водещ надзорен орган при посоченото обработване е органът **(1) по основното място на установяване**³⁸ (ако администраторът / обработващият има повече от едно място на установяване) или **(2) по единственото място на установяване** на администратора / обработващия лични данни (ако администраторът / обработващият има едно-единствено място на установяване, но обработването засяга (е

³⁵ Така съображение 20 ОРЗД.

³⁶ Повече по темата вж. в **Становище на КЗЛД** относно приложението на Регламент (ЕС) 2016/679 (Общ регламент относно защитата на данните) в съдебната власт, рег. № НДМСПО-17-865/12.10.2018 г. от 31.10.2018 г., URL: <https://www.cdpd.bg/?p=element_view&aid=2135> (10.01.2021).

³⁷ За значението на понятието „засяга съществено“ и критериите за определяне дали дадено обработване засяга съществено субектите на данни вж. **Работна група за защита на личните данни по член 29**, Насоки за определяне на водещ надзорен орган на администратор или обработващ лични данни, приети на 13 декември 2016 г., последно преразгледани и приети на 5 април 2017 г., WP 244 rev. 01, с. 3-4.

³⁸ За определяне на основното място на установяване вж. **Работна група за защита на личните данни по член 29**, Насоки за определяне на водещ надзорен орган ..., с. 5-8.

вероятно да засегне) съществено субекти в други държави членки) (чл. 56, пар. 1 ОРЗД)³⁹.

В някои случаи обаче е възможна дерогация от това правило (чл. 56, пар. 2 ОРЗД). По-специално, всеки надзорен орган е компетентен да разгледа внесена при него жалба или евентуални нарушения на Регламента, ако случаят се отнася **единствено до място на установяване в държавата членка на надзорния орган** или **засяга в значителна степен субекти на данни единствено в тази държава членка**. В тези случаи надзорният орган е длъжен незабавно да уведоми за тях водещия надзорен орган. Водещият надзорен орган има 3-седмичен срок от уведомяването да реши дали той самият ще разгледа или не случая в съответствие с процедурата за сътрудничество по чл. 60 ОРЗД. При вземането на това решение водещият надзорен орган следва да отчете дали администраторът или обработващият лични данни е установен в държавата членка на надзорния орган, който го е уведомил или не (чл. 56, пар. 3 ОРЗД). В зависимост от решението на водещия надзорен орган са възможни следните хипотези, уредени съответно в чл. 56, пар. 4 и 5 ОРЗД:

- водещият надзорен орган **да реши да разгледа случая**. Тогава се прилага процедурата за сътрудничество по чл. 60 ОРЗД. Надзорният орган, уведомил водещия надзорен орган, може да му предостави на проект за решение. Водещият надзорен орган следва да отчита в максимална степен този проект при изготвянето на проекта за решение по чл. 60, пар. 3 от Регламента;

- водещият надзорен орган **да реши да не разгледа случая**. Тогава, надзорният орган, уведомил водещия надзорен орган, го разглежда, като при необходимост може да използва процедурите за взаимопомощ (чл. 61) и съвместни операции (чл. 62 ОРЗД).

С голямо практическо значение за администраторите и обработващите, извършващи трансгранично обработване на данни, е изискването на ОРЗД да комуникират единствено с водещия надзорен орган (чл. 56, пар. 6 ОРЗД) – т.нар. механизъм по **обслужване на едно гише**. По този начин Регламентът цели да намали административната тежест за бизнеса, опериращ в различни държави членки, като го освободи от необходимостта да комуникира с надзорните органи на различните държави членки, на които извършва дейности по обработване или чиито субекти засяга с дейностите си по обработване.

Важно е да се отбележи, че правилата за определяне на водещ надзорен орган се прилагат единствено за администратори /

³⁹ Повече по въпроса вж. в **Работна група за защита на личните данни по член 29**, Насоки за определяне на водещ надзорен орган ...

обработващи с едно или повече места на установяване в рамките на ЕС. **Администратори / обработващи, установени в трети държави** (т.е. извън ЕС), които попадат в териториалния обхват на ОРЗД по силата на таргетиращия критерий, **не могат да се възползват от механизма „обслужване на едно гише“ и за тях не може да се определи водещ надзорен орган.** Действително такива администратори / обработващи имат задължение да определят представител по чл. 27 ОРЗД, но назначаването на представител не е достатъчно да активира механизма „обслужване на едно гише“. В такива случаи администраторите / обработващите следва *„да работят с местните надзорни органи във всяка държава членка, в която осъществяват дейност, посредством техния местен представител“*⁴⁰.

С оглед на горното могат да се направят следните **изводи**: дори субектът на данни да подаде жалба в съответствие с критериите по чл. 77, пар. 1 ОРЗД, това не превръща сезирания надзорен орган автоматично в компетентен такъв. За да се определи компетентността, най-напред следва да се отговори на въпроса, дали обработването се извършва от публични органи/организации на основание законово задължение, обществен интерес или официални правомощия. Ако отговорът е утвърдителен, компетентен е единствено надзорният орган на държавата членка, по чието национално законодателство посочените публични органи / организации са създадени и където функционират.

Ако обработването се извършва от частноправни субекти или от публични органи / организации на различно от горепосочените основания, следва да се отговори на въпроса налице ли е трансгранично обработване или не. Ако отговорът е отрицателен, компетентността следва да се определи в съответствие с чл. 55 ОРЗД, т.е. компетентен ще е надзорният орган по държавата членка на обработването. Ако отговорът е утвърдителен, необходимо е сезираният надзорен орган (същият се явява засегнат такъв по смисъла на чл. 4, т. 22, б. „в“ ОРЗД) да премине през процедурата по чл. 56 ОРЗД и да уведоми водещия надзорен орган, а последният следва да реши ще разгледа или не случая. Затова и в теорията с основание се посочва, че ако субектът на данни сезира надзорен орган, който няма компетентност по отношение на съответния администратор / обработващ, чиито дейности по обработване са обект на жалбата, то този орган може да трябва да сътрудничи по чл.

⁴⁰ **Работна група за защита на личните данни по член 29**, Насоки за определяне на водещ надзорен орган ..., с. 11.

60 ОРЗД със съответния компетентен надзорен орган⁴¹, за да администрира и разгледа производството⁴².

VI. Международна компетентност по съдебни дела, образувани по реда на ОРЗД

ОРЗД урежда две групи съдебни производства – ефективна съдебна защита срещу надзорен органи и срещу администратор или обработващ.

А) Ефективна съдебна защита срещу надзорен орган

Правото на ефективна съдебна защита срещу надзорен орган е уредено в чл. 78 от Регламента. Посочената разпоредба очертава няколко хипотези, в които може да се инициира съдебно производство срещу надзорния орган, а именно:

- за ефективна съдебна защита срещу отнасящо се до физическо лице (същото може да бъде субект на данни, администратор или обработващ) или до юридическо лице (т.е. администратор или обработващ) **решение със задължителен характер на надзорен орган** (чл. 78, пар. 1 от Регламента). Решенията със задължителен характер са тези, свързани с упражняването на правомощията за разследване, даване на разрешение и корективните правомощия на надзорния орган или оставянето без разглеждане или отхвърлянето на жалби⁴³. По този ред не може да се обжалват решения, които не са правно обвързващи – например становища или консултации, предоставени от надзорен орган⁴⁴;

- за ефективна съдебна защита срещу бездействие на надзорен орган (чл. 78, пар. 2 от Регламента), по-специално, когато компетентният съгласно чл. 55 и 56 ОРЗД надзорен орган:

О не е разгледал жалба на субекта на данните, подадена по реда на чл. 77 ОРЗД или

О не е изпълнил определено процедурно изискване относно администрирането и разглеждането на жалбата – не е информирал субекта на данните в срок от три месеца за напредъка в разглеждането на жалбата, подадена по реда на чл. 77 ОРЗД, или за резултата от нея.

⁴¹ Вж. чл. 55 и 56 ОРЗД.

⁴² Voigt, P., von dem Bussche, A. Op. cit., p. 215.

⁴³ Вж. съображение 143 от Регламента.

⁴⁴ Вж. съображение 143 от Регламента. Така и Dibble, S. Op. cit., p. 362.

Международната компетентност по дела срещу надзорен орган е уредена в чл. 78, пар. 3 от Регламента. Съгласно посочената норма, производствата се образуват пред съдилищата на **държавата членка, в която е установен** надзорният орган. Мястото на установяване на надзорния орган не е изрично дефинирано в ОРЗД, но разумното тълкуване налага под това понятие да се разбира държавата членка, по чието национално право е създаден надзорният орган и на чиято територия той е определен да наблюдава за спазването на правилата на ОРЗД. В тази норма законодателят е потърсил постигането на **разумен баланс между закрилата на субекта на данни и суверенитета на държавите членки** и възможността техните публични органи (каквото безспорно е надзорният орган) като част от системата на държавно управление да бъдат подчинени единствено на съдилищата на съответната държава членка. Неоправдано би било подчиняването на делата срещу надзорен орган на съдилищата на друга държава членка, различна от тази, на територията на която е компетентен да упражнява правомощията си съответният надзорен орган.

Правила относно това на кой вид съд следва да е подведомствено делото (административен, граждански или др. под.), вкл. правила относно родова и местна подсъдност и др. под. изисквания не са обект на регулация в Регламента. Отговорът на тези въпроси следва да се търси в съответното национално законодателство на държавите членки.

Макар да няма пряко отношение към правилата за определяне на международна компетентност по дела срещу надзорен орган, а да има по-скоро характера на процедурно изискване, следва да се отбележи и правилото на чл. 78, пар. 4 от Регламента. Съгласно него при образуване на производство срещу решението на надзорен орган, предхождано от становище или решение на Европейския комитет по защита на данните (Комитета) в съответствие с механизма за съгласуваност, надзорният орган предава това становище или решение на съда. Логиката на това разрешение е двояка. Първо, съгласно съображение 143 от Регламента, в случай на оспорване пред национален съд на решение на надзорен орган, изпълняващ решение на Комитета, и ако валидността на това решение е под въпрос, този национален съд няма правомощието да обявява решението на Комитета за невалидно, а трябва да отнесе въпроса за валидността до СЕС в съответствие с член 267 от ДФЕС, съгласно тълкуването на СЕС, когато счете решението за невалидно. Националният съд обаче не може да отнесе въпрос за валидността на решението на Комитета по искане на физическо или юридическо лице, което е имало възможността да внесе иск за отмяна на това решение, по-специално ако е било пряко и лично засегнато от това решение, но не го е направило в срока, определен в член 263 от ДФЕС. Второ, идеята на

това разрешение е съдът да разполага с цялата необходима фактология и информация, предхождаща обжалваното решение на надзорния орган, за да може в максимална степен да съобрази спецификите на съответния казус при решаване на възникналия спор.

Тук следва да се отбележат и **специалните текстове на ОРЗД относно свързаните производства**, уредени в съображение 144 от същия. Според цитираното съображение, когато сезиран съд, в който е заведено съдебно производство срещу решение на надзорен орган, има основания да счита, че пред компетентен съд в друга държава членка е образувано производство, засягащо същото обработване, той следва да установи контакт с този съд, за да потвърди наличието на такова свързано производство. Примери за производства, свързани със същия въпрос, според ОРЗД са обработване от същия администратор или обработващ, или същото основание. Когато свързано производство е висящо пред съд на друга държава членка, всеки съд, освен първия сезиран съд, има следните възможности: (1) да спре производството или (2) по молба на една от страните да се откаже от компетентност в полза на първия сезиран съд, при условие че този съд е компетентен по отношение на въпросното производство и правото му допуска съединяване на такива свързани производства. Според Регламента производствата се смятат за свързани, когато те се намират в **такава тясна връзка помежду си, че е целесъобразно да бъдат разгледани и решени заедно, за да се избегне рискът от противоречащи си съдебни решения**, постановени в отделни производства.

Подобно и на производствата, образувани по жалба на субекта на данни пред надзорен орган, производствата пред съд срещу надзорен орган **не засягат които и да било други административни или несъдебни средства за защита**. Така например, ако съответното законодателство на държавата членка, където е установен надзорният орган, предвижда отговорност за вреди от незаконосъобразни актове и действия на публични органи, производства за реализацията на подобна отговорност би следвало да може да бъдат инициирани срещу надзорния орган независимо от съдебното производство по чл. 78 ОРЗД.

В теорията се посочва, че в Регламента има празнота относно въпроса за средствата за съдебна защита относно искано реално изпълнение (упражняване)⁴⁵ на правомощията на надзорните органи, например, одобряване на кодекс за поведение или издаване на сертификати за съответствие. Безспорно отказът на надзорен орган да издаде такова решение би представлявал решение, пораждащо правни

⁴⁵ На английски език “demanded performance” – така Voigt, P., von dem Bussche, A. Op. cit., p. 214.

последници за подалия искането за одобряване на кодекса / за сертифициране и като такова може да се атакува по реда на чл. 78, пар. 1 ОРЗД. При бездействие на надзорния орган липсва специфично средство за правна защита по Регламента и според Voigt и von dem Bussche тази празнота следва да се запълни чрез прилагане на националното процесуално право на съответната държава членка⁴⁶.

Б) Ефективна съдебна защита срещу администратор или обработващ

Правото на ефективна съдебна защита срещу администратор или обработващ е уредена в чл. 79 ОРЗД. Субектът на данни може да упражни това право, когато счита, че правата му по Регламента са били нарушени в резултат на обработване на личните му данни, което не е в съответствие с Регламента (чл. 79, пар.1). В теорията като примери за това се посочват неотговаряне на искане за упражняване на права, отправено от субект на данни, в съответствие с изискванията на Регламента или нарушения на сигурността на личните данните⁴⁷. По този ред субектът може да претендира и обезщетение за нанесени вреди в резултат на незаконосъобразно обработване на негови лични данни (чл. 82, пар.1 и 6 вр. чл. 79, пар. 2 ОРЗД). Правилата за определяне на международната компетентност по такива дела се съдържат в чл. 79, пар. 2 от Регламента, съгласно които производствата срещу даден администратор или обработващ се образуват:

- пред съдилищата на държавата членка, в която администраторът или обработващият лични данни **има място на установяване**. Следва да се отбележи, че ОРЗД изисква администраторът / обработващият да има място на установяване, **но не непременно това място да бъде „основно“**. В този смисъл, ако администратор / обработващ има повече от едно място на установяване в различни държави членки, субектът на данни може да избере компетентния съд, пред който да инициира съдебното производство⁴⁸;
- алтернативно, такива производства могат да се образуват пред съдилищата на държавата членка, в която **субектът на данните има обичайно местопребиваване**. Както бе коментирано по-горе при правото на жалба срещу надзорен орган, това понятие не е дефинирано в ОРЗД и за изясняването му следва да се прилагат тълкуванията, формирани в рамките на практиката на СЕС. Възможността субект на

⁴⁶ Вж. Voigt, P., von dem Bussche, A. Op. cit., p. 214 и цитираната там библиография.

⁴⁷ Dibble, S. Op. cit., p. 17.

⁴⁸ Вж. Voigt, P., von dem Bussche, A. Op. cit., p. 216 и цитираната там библиография.

данни да образува съдебно производство по своето обичайно местопребиваване **не се прилага** в случаите, когато администраторът или обработващият е **публичен орган** на държава членка, действащ **в изпълнение на публичните си правомощия**. Логиката на това разрешение е аналогична с тази на подчиняването на производствата срещу надзорен орган по чл. 78 ОРЗД само на държавата членка, в която същият е установен. Дейността по упражняване на властнически правомощия и свързаното с нея обработване на лични данни следва да бъде обект на съдебен контрол само от съдилищата на държавата членка, в която администраторът / обработващият – публичен орган упражнява своите компетенции. Не така стои въпросът обаче с дейности по обработване на лични данни, несвързани с упражняването на властническите правомощия – например дейности по видеонаблюдение за охрана на сградите, в които се помещава съответният публичен орган; по контрол на достъпа до тези сгради чрез въведен пропускателен режим при който се събират лични данни от посетителите; при кандидатстване за работа или за реализация на трудово / служебно правоотношение с публичния орган. В тези случаи алтернативната компетентност следва да е налична за субекта и същият да може да инициира съдебно производство и по мястото на обичайното си пребиваване⁴⁹.

Следва да се посочи, че правилата за определяне на международна компетентност в Регламента са **специални спрямо тези на Регламент Брюксел Ia** за определяне на международната компетентност по граждански и търговски дела и поради това се прилагат с предимство спрямо общия режим на Регламент Брюксел Ia. Това изрично е подчертано в съображение 147 на ОРЗД, съгласно което *„Когато в настоящия регламент се съдържат специфични правила относно компетентността, по-специално по отношение на производствата за търсене на защита по съдебен ред, включително на обезщетение, срещу администратор или обработващ лични данни, общите правила относно компетентността като правилата, предвидени в Регламент (ЕС) № 1215/2012 на Европейския парламент и на Съвета (13), не следва да засягат прилагането на тези специфични правила.“* Поради това и институтите на изричната или мълчалива пророгация на компетентност по Регламент Брюксел Ia не са приложими към съдебната защита по ОРЗД. Страните (администратор / обработващ и субект на данни) не

⁴⁹ Добър пример за дуализма в дейностите по обработване на лични данни от публичните органи при и извън упражняване на техните правомощия се съдържа в **Становище на КЗЛД** относно приложението на Регламент (ЕС) 2016/679 (Общ регламент относно защитата на данните) в съдебната власт, рег. № НДМСПО-17-865/12.10.2018 г. от 31.10.2018 г., URL: <https://www.cdpd.bg/?p=element_view&aid=2135> (10.01.2021).

могат нито по договорен път, нито мълчаливо чрез процесуалното си поведение да определят съд, различен от този по 79 ОРЗД.

Правилата за определяна на международна компетентност по дела за реализиране на ефективна съдебна защита срещу администратор или обработващ не засягат които и да било налични административни или несъдебни средства за защита, включително правото на подаване на жалба до надзорен орган по чл. 77 от Регламента (чл. 79, пар. 1 ОРЗД). В този смисъл инициирането на съдебно производство по ОРЗД не следва да представлява пречка пред субекта на данни да потърси и други форми на защита, уредени в националното право на съответната държава членка или в правото на ЕС.

VII. Заключение

В заключение следва да се посочи, че ОРЗД въвежда стройна система от правила за определяне на международната компетентност по различните видове производства, които могат да се иницират като средства за защита срещу нарушения на изискванията му. Създаването на такава правна уредба е особено важно в съвременното информационно общество, където бързото развитие на информационните и комуникационните технологии позволява дейностите по обработване на лични данни нерядко да надхвърлят териториалните предели на една държава. Това поражда необходимостта от прилагане на ясни правила за определяне на компетентния съд или орган. Субектите на данни е важно да познават тези правила, защото изграждането на доверие у тях в процесите, които ги засягат, и предоставянето на възможност при необходимост да ги оспорят, е ключов елемент на прозрачността в правото на ЕС⁵⁰. Отделно, администраторите и обработващите също следва да разполагат с необходимите знания относно международната компетентност по производства за нарушения на ОРЗД, защото така могат ефективно да защитят правата и интересите си – било по производства, инициирани срещу тях, било по производства, инициирани от тях срещу надзорен орган.

Списък на използваните и цитирани източници

⁵⁰ Така **Работна група за защита на личните данни по член 29**, Насоки относно прозрачността съгласно Регламент 2016/679, приети на 29 ноември 2017 г., последно преработени и приети на 11 април 2018 г., WP260 rev. 01, с. 5.

1. Димитров, Г. РЕЖИМ НА ИНФОРМАЦИЯТА. Неприкосновеност на личната сфера при електронните съобщения. Достъп до обществена информация. Повторно използване на информация от обществен сектор, Класифицирана информация, София, Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2020.

2. Димитрова, Ц. Приложимо право при липса на избор на страните – В: Регламент „РИМ III“. Регламент (ЕС) № 1259/2010 относно осъществяването на засилено сътрудничество в областта на приложимото право към развод и законна раздяла. Коментар, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 73-87.

3. ДИРЕКТИВА (ЕС) 2016/680 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 27 април 2016 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни от компетентните органи за целите на предотвратяването, разследването, разкриването или наказателното преследване на престъпления или изпълнението на наказания и относно свободното движение на такива данни, и за отмяна на Рамково решение 2008/977/ПВР на Съвета, Обн. ОJ L 119, 04.05.2016, с. 89-131.

4. ДИРЕКТИВА (ЕС) 2016/681 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 27 април 2016 година относно използването на резервационни данни на пътниците с цел предотвратяване, разкриване, разследване и наказателно преследване на терористични престъпления и тежки престъпления, Обн. ОJ L 119, 04.05.2016, с. 132-149.

5. Директива 2002/58/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 12 юли 2002 година относно обработката на лични данни и защита на правото на неприкосновеност на личния живот в сектора на електронните комуникации (Директива за правото на неприкосновеност на личния живот и електронни комуникации), Обн. ОJ L 201, 31.7.2002, с. 37–47.

6. ДИРЕКТИВА 95/46/ЕО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 24 октомври 1995 година за защита на физическите лица при обработването на лични данни и за свободното движение на тези данни, Обн. ОJ L 281, 23.11.1995, с. 31-50.

7. Захариев, М. Автоматизираното профилиране и защитата на личните данни. Анализ на GDPR, София, Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2018.

8. Закон за Държавна агенция „Национална сигурност“, Обн. ДВ, бр. 109 от 20 декември 2007 г., посл. доп. ДВ, бр. 51 от 5 юни 2020 г.

9. Закон за електронните съобщения, Обн. ДВ, бр. 41 от 22 май 2007 г., посл. изм. и доп. ДВ, бр. 105 от 11 декември 2020 г.

10. Закон за защита на личните данни, Обн. ДВ, бр. 1 от 4 януари 2002 г., посл. изм. ДВ, бр. 93 от 26 ноември 2019 г.

11. Мусева, Б. Компетентност. Развод, законна раздяла на съпрузите и унищожаване на брака. – В: Регламентът Брюксел IIА. Коментар. Колектив, обща редакция Натов. Н. София: Сиела, 2014, с. 66-95.

12. Пандов, В. Международната компетентност по граждански и търговски дела, София, Сиела, 2018.

13. Работна група за защита на личните данни по член 29, Насоки за определяне на водещ надзорен орган на администратор или обработващ лични данни, приети на 13 декември 2016 г, последно преразгледани и приети на 5 април 2017 г., WP 244 rev. 01.

14. Работна група за защита на личните данни по член 29, Насоки относно прозрачността съгласно Регламент 2016/679, приети на 29 ноември 2017 г., последно преработени и приети на 11 април 2018 г., WP260 rev. 01.

15. Регламент (ЕО) № 2201/2003 на Съвета от 27 ноември 2003 година относно компетентността, признаването и изпълнението на съдебни решения по брачни дела и делата, свързани с родителската отговорност, с който се отменя Регламент (ЕО) № 1347/2000 Обн. ОJ L 338, 23.12.2003, с. 1-29.

16. Регламент (ЕО) № 4/2009 на Съвета от 18 декември 2008 г. относно компетентността, приложимото право, признаването и изпълнението на съдебни решения и сътрудничеството по въпроси, свързани със задължения за издръжка за издръжката Обн. ОJ L 7, 10.01.2008, с. 1-79.

17. Регламент (ЕС) № 1215/2012 на Европейския парламент и на Съвета от 12 декември 2012 г. относно компетентността, признаването и изпълнението на съдебни решения по граждански и търговски дела, Обн. ОJ L 351, 20.12.2012 г., с. 1-32.

18. Регламент (ЕС) 2016/1103 на Съвета от 24 юни 2016 година за изпълнение на засиленото сътрудничество в областта на компетентността, приложимото право, признаването и изпълнението на решения по въпроси, свързани с имуществения режим между съпрузи, Обн. ОJ L 183, 08.07.2016 г., с. 1-29.

19. Регламент (ЕС) 2016/679 на Европейския парламент и на Съвета от 27 април 2016 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни и за отмяна на Директива 95/46/ЕО (Общ регламент относно защитата на данните) (Текст от значение за ЕИП), Обн. ОJ L 119, 4.5.2016, с. 1-88.

20. Регламент (ЕС) № 650/2012 на Европейския парламент и на Съвета от 4 юли 2012 г. относно компетентността, приложимото право, признаването и изпълнението на решения и приемането и изпълнението на автентични актове в областта на наследяването и относно създаването на европейско удостоверение за наследство, Обн. OJ L 201, 27.07.2012, с. 107-134.

21. Регламент (ЕС) 2018/1725 на Европейския парламент и на Съвета от 23 октомври 2018 година относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни от институциите, органите, службите и агенциите на Съюза и относно свободното движение на такива данни и за отмяна на Регламент (ЕО) № 45/2001 и Решение № 1247/2002/ЕО, Обн. OJ L 295, 21.11.2018, с. 39–98.

22. Регламент (ЕС) 2019/1111 на Съвета от 25 юни 2019 години относно компетентността, признаването и изпълнението на решения по брачни въпроси и въпроси, свързани с родителската отговорност, и относно международното отвлечение на деца, Обн. OJ L 178, 02.07.2019, с. 1–115.

23. Становище на КЗЛД относно приложението на Регламент (ЕС) 2016/679 (Общ регламент относно защитата на данните) в съдебната власт, рег. № НДМСПО-17-865/12.10.2018 г. от 31.10.2018 г., URL: <https://www.cdpd.bg/?p=element_view&aid=2135> (10.01.2021).

24. Фети, Н., Тошкова-Николова, Д. Прилагане на защитата на личните данни. Методики, препоръки и практически стъпки, София, ИК „Труд и право“, 2020.

25. Харта на основните права на Европейския съюз, Обн. OJ C 326, 26.10.2012, с. 391–407.

26. Boardman, R., Mullock, J., Mole, A. Bird&Bird Guide to the General Data Protection Regulation. May 2020, URL: <<https://www.twobirds.com/~media/pdfs/gdpr-pdfs/bird--bird--guide-to-the-general-data-protection-regulation.pdf?la=en>> (10.01.2021).

27. Dibble, S. GDPR For Dummies, Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc., 2020.

28. European Data Protection Board, Guidelines 3/2018 on the territorial scope of the GDPR (Article 3), Version 2.1, 12 November 2019.

29. Hohloch, G. Place of injury, Habitual Residence, Closer Connections and Substantive Scope – the Basic Principles. – In: Yearbook of Private International Law, No. IX – 2007, Bern, 2008, pp. 1-18.

30. Voigt, P., von dem Bussche, A. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Practical Guide, Berlin/Hamburg, Springer, 2017.

Анализът е съобразен със законодателството към 18.01.2021 г. Представеният анализ няма характер на правен съвет или консултация и не следва да бъде възприеман като достатъчен за разрешаването на конкретни правни проблеми, казуси и др. Мненията, изразени тук, са единствено на авторите и не отразяват непременно тези на Адвокатско дружество „Димитров. Петров и Ко.“, Фондация „Право и Интернет“, УниБИТ, Адвокатско дружество „Георгиев, Тодоров и Ко.“, Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, техните филиали или служители.

ПРОГРАМА ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА СВЕТОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ЗА ИНТЕЛЕКТУАЛНА СОБСТВЕНОСТ

Гл. ас. д-р Камелия Планска-Симеонова, д-р Светослава Димитрова

Резюме: В настоящата публикация е направен анализ на Програмата за устойчиво развитие на ООН до 2030 г., като биват представени основните цели на програмата и услугите, допринасящи за иновациите, конкурентоспособността и творчеството. Разгледан е приносът на Световната организация за интелектуална собственост като стимул за изпълнението на Целите за устойчиво развитие на ООН, надграждащи заложените за изпълнение дейности от Целите на хилядолетието за развитие. Анализирани са услугите, които СОИС предлага, допринасящи за стимулиране на интелектуалното творчество, като помощник в постигането на заложените от ООН цели.

Ключови думи: иновации, интелектуална собственост, СОИС, цели за устойчиво развитие.

PROGRAM FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE WORLD INTELLECTUAL PROPERTY ORGANIZATION

Ch. Assistant Professor Kamelia Planska-Simeonova, PhD, Svetoslava Dimitrova, PhD

Abstract: This publication provides an analysis of the UN Sustainable Development Agenda 2030, presenting the main objectives of the program and the services contributing to innovation, competitiveness and creativity. The contribution of the World Intellectual Property Organization as an incentive for the implementation of the UN Sustainable Development Goals, building on the activities set out in the Millennium Development Goals, is considered. The services offered by WIPO, which contribute to the stimulation of intellectual creativity, as an assistant in achieving the goals set by the UN, are analyzed.

Key words: innovation, intellectual property, WIPO, sustainable development goals.

През 2015 г. ООН приема Програмата за устойчиво развитие до 2030 г. Документът е озаглавен „Да преобразим света: Програма до 2030 г. за устойчиво развитие“ и се състои от преамбюл, декларация, 17 цели и 169 подцели на устойчивото развитие, средства за изпълнение и средства за глобално партньорство, последващи действия и преглед. Документът беше официално приет на 25 септември 2015 г. от

глобалните лидери по време на Срещата на върха по устойчивото развитие в Ню Йорк (25 – 27 септември 2015 г.). 17-те цели за устойчиво развитие са ориентирани към проекти, свързани с бедността, защита на планетата, мирно съществуване и просперитет.

Все по-бързото развитие на информационните технологии и интернет е сериозно предизвикателство за правата на интелектуална собственост. Това е съвкупност от правни норми за регулиране на обществените отношения във връзка със създаването, признаването, правната защита и използването на интелектуални резултати и други нематериални активи. Днес този, който създава, съхранява, използва информация, има предимство и това предимство е в много по-висока степен от притежателя на вещни права (Trencheva, Stoianoff, Denchev, Zdravkova : 2020). Информационното общество в Третото хилядолетие ускорява темповете на развитие на интелектуалната дейност на човека. Създават се уникални творчески резултати в областта на индустрията, науката, литературата и изкуството (Здравкова-Величкова : 2019).

За разлика от Целите на хилядолетието за развитие 2000–2015 г., фокусирани главно върху развиващите се страни, изпълнението на Целите на ООН за устойчиво развитие 2015–2030 г. е задача на всички държави в света. Те са всеобхватни, свързани, ориентирани към мир, благоденствие на хората, опазване на планетата и изграждане на многостранно партньорство за постигането им.

Обзорно представяне на Цели за устойчиво развитие на ООН (2015-2030 г.)

Световната организация за интелектуална собственост (СОИС) води устойчива политика по отношение на иновациите и интелектуалната собственост. СОИС предлага редица услуги, обслужващи интелектуалната собственост, които държави членки могат да използват, за да стимулират иновациите, конкурентоспособността, творчеството и изобретателността. Интелектуалната собственост е инструментът, чрез който ще могат да се вземат адекватни мерки по отношение на бедността, повишаване на устойчивостта на селското стопанство и осигуряване на продоволствена сигурност; борба с болести; подобряване на образованието; защита на околната среда и ускоряване на прехода към нисковъглеродна икономика; повишаване на производителността и повишаване на бизнес конкурентоспособността.

Фигура 1. Цели за устойчиво развитие

Източник: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2015/12/sustainable-development-goals-kick-off-with-start-of-new-year/>

Иновации и икономическа трансформация са инструментите, с които се изгражда устойчива инфраструктура и индустриализация. Динамичното развитие на технологиите, социалните промени, инвестициите, нарастването на заетостта и производителността, предлагането на по-добро образование, здравеопазване и транспорт допринасят за икономическото развитие на обществото. Следващото поколение технологии – биотехнологии, блокчейн и изкуствен интелект, ще трансформират всяка област на знанието. Ето защо интелектуалната собственост е един от ключовите елементи в процеса на иновации и икономическа трансформация, защото е налице правна закрила на обекти от индустрията, науката, изкуството и литературата. Глобалната система за интелектуална собственост, представляваща система от договори, закони, политики и процедури, защитава правата на интелектуална собственост на всеки изобретател или творец на национално и международно ниво. Благодарение на СОИС функционира постоянно модернизираща се Система за интелектуалната собственост (Intellectual Property System – IP System), осигуряваща необходимия за развитието на иновационната екосистема баланс и достъп до знания (Innovation Driving Human progress : 2019).

На фигура 1 е представена инфографика на 17-те цели за устойчиво развитие на ООН (2015-2030). Изхождайки от Пирамидата на потребностите на Маслоу, можем да обобщим, че Целите за устойчиво развитие са свързани с аспектите – физиологични нужди, сигурност, принадлежност, самоусъвършенстване. Следователно част от целите са ориентирани към физическото оцеляване и подобряване на жизнения стандарт на обществото в най-слабо развитите страни от третия свят. Друга част от целите са насочени към интелектуалното развитие и образованието, равенството и мирното съществуване между отделните общности, поколения и полове. Програмата включва и цели, които са свързани с икономиката и заетостта, както и такива, които са ориентирани към опазването на планетата и земните ресурси.

Таблица 1 съдържа 17-те цели за устойчиво развитие на ООН (2015-2030) и подбрани подцели, които демонстрират какво трябва да се постигне до 2030 г. в световен мащаб.

Таблица 1. Целите за устойчиво развитие на ООН (2015-2030)

	Основна цел	Примерни подцели
Цел 1	Изкореняване на бедността	• Изкореняване на бедността в световен мащаб; • Прилагане на национално подходящи системи и мерки за социална защита за всички; • Гарантиране на равни права по отношение използването на икономически ресурси и достъп до основни услуги и др.
Цел 2	Край на глада	• Осигуряване на достъп до безопасна, питателна и достатъчно храна през цялата година за цялото население; • Поддържа генетичното разнообразие на семена, култивирани растения и отглеждани животни и свързаните с тях диви видове и др.
Цел 3	Добро здраве	• Борба с инфекциозни заболявания (СПИН, туберкулоза, малария) и пренебрегваните тропически зарази; • Намаляване с една трета преждевременната смъртност от незаразни заболявания чрез профилактика и лечение, и насърчаване

		на психичното здраве и благосъстояние; • Намаляване на пътнотранспортните произшествия и др.
Цел 4	Качествено образование	• Да се гарантира до 2030 г., че всички момичета и момчета завършват безплатно, справедливо и качествено основно и средно образование, водещо до подходящи и ефективни резултати от обучението; • Значително увеличаване до 2030 г. на броя на младежите и възрастните, които имат подходящи умения, в това число технически и професионални такива, за трудова заетост, работни места с достойни условия на труд и предприемачество и др.
Цел 5	Равенство между половете	• Премахване на всички форми на дискриминация по отношение на всички жени и момичета, навсякъде; • Засилено използване на базови технологии, по-специално информационни и комуникационни технологии, за насърчаване на еманципирането и овластяването на жените и др.
Цел 6	Чиста вода и санитарно-хигиенни условия	• Осигуряване до 2030 г. на всеобщ и равен достъп за всички до безопасна питейна вода с достъпна цена; • Прилагане до 2030 г. на интегрирано управление на водните ресурси на всички равнища, включително чрез трансгранично сътрудничество, където е уместно и др.
Цел 7	Възобновяема енергия	• Осигуряване до 2030 г. на всеобщ достъп до финансово достъпни, надеждни и съвременни енергийни услуги; • Удвояване до 2030 г. на темпа на подобряване на енергоемкостта в световен мащаб и др.

Цел 8	Сигурна работа и икономически растеж	• Постигане до 2030 г. на пълноценна и продуктивна заетост и достоен труд за всички жени и мъже, включително за младите хора и лицата с увреждания, както и равно заплащане за труд с равна стойност; • Значително намаляване до 2030 г. дела на младите хора, неангажирани с трудова дейност, образование или обучение и др.
Цел 9	Иновации и инфраструктура	• Значително увеличаване на достъпа до информационни и комуникационни технологии и стремеж за осигуряване до 2030 г. на всеобщ достъп до интернет на достъпни цени в най-слабо развитите страни и др.
Цел 10	Намаляване на неравенствата	• Плавно достигане до 2030 г. и поддържане на ръст на доходите на най-бедните 40% от населението – в темпове, по-високи от средните за съответната страна и др.
Цел 11	Устойчиви градове и общности	• Осигуряване до 2030 г. на достъп за всички до подходящо и безопасно жилище и основни услуги на достъпна цена, както и подобряване, хигиенизиране и модернизирание на бедните предградия и др.
Цел 12	Отговорно потребление	• Постигане до 2030 г. на устойчиво управление и ефективно използване на природните ресурси и др.
Цел 13	Борба с климатичните промени	• Интегриране на мерки срещу изменението на климата в националните политики, стратегии и планиране; • Засилване на устойчивостта и способността за приспособяване към свързаните с изменението на климата опасности и природни бедствия във всички страни и др.
Цел 14	Живот под водата	• Осигуряване на достъп до морските ресурси и пазари за рибарите,

		извършващи традиционен риболов в малки количества и за прехрана и др.
Цел 15	Живота на земята	• Гарантиране до 2030 г. опазването на планинските екосистеми, включително на биологичното им разнообразие, с оглед укрепване на възможностите им да осигуряват ползи от съществена важност за устойчивото развитие; • Предприемане на спешни действия за ликвидиране на браконьерството и незаконния трафик на защитени животински и растителни видове и за справяне с търсенето и предлагането на незаконни продукти на дивата природа и др.
Цел 16	Мир и справедливост	• Значително намаляване на всякъде на всички форми на насилие и свързаната с насилие смъртност; • Прекратяване на експлоатацията, трафика, злоупотребата и всички форми на мъчения и насилие над деца и др.
Цел 17	Партньорства за целите	• Засилено мобилизиране на собствените ресурси, включително чрез международна подкрепа за развиващите се страни, с цел подобряване на националния капацитет за събиране на данъци и други приход; • Зачитане на политическото пространство и водещата роля на всяка страна в създаването и прилагането на политики за изкореняване на бедността и устойчиво развитие и др.

Източник: <https://sdgs.un.org/goals/>

Услуги на СОИС, допринасящи за иновациите, конкурентоспособността и творчеството

Цели за устойчиво развитие на ООН неминуемо са свързани с глобалната система за интелектуална собственост. *Цел 9, Изграждането*

на устойчива инфраструктура, насърчаване на приобщаваща и устойчива индустриализация и насърчаване на иновациите от „Програмата за устойчиво развитие до 2030 г.“, е насочена именно към развитие на тази Система за интелектуална собственост в световен мащаб.

Рамката на иновационната политика може да помогне за постигането на повечето други цели, заложи в Програмата. СОИС има водеща роля за Цел 9 от Програмата за устойчиво развитие, като се занимава с изграждането на устойчива инфраструктура, насърчаване на устойчива индустриализация и насърчаване на иновациите. Работата на СОИС е организирана в следните основни четири стъбла: международна политика, глобални Intellectual Property (IP) услуги, Сътрудничество и изграждане на капацитет, ресурси на знанието (Innovation Driving Human progress : 2019). Работата на организацията е свързана с иновациите, икономическата, социалната и културната сфера и постигането на резултати съобразно цели 2, 3, 6, 7, 8, 11, 13 от Програмата за устойчиво развитие.

Интелектуалната собственост достига до ежедневието на всеки един от нас. Поради това осъзнаването на важноста и разбирането на интелектуалната собственост е от съществено значение за бъдещите информационни специалисти, инженери, изследователи, адвокати, политици и мениджъри на утрешния ден (Тренчева : 2018). Способността на отделните страни да привличат чужди инвестиции предполага успешно бизнес развитие, при което продуктите и услугите ще се конкурират, но ще имат своя реализация. Тук основна роля има интелектуалната собственост и нейната иновационна екосистема. От своя страна, иновационната екосистема система се състои от: ефективна правна рамка, стабилна оперативна инфраструктура и ефективно образование. СОИС подготвя редица аналитични доклади за дейности, практики и тенденции, свързани с бизнеса и интелектуалната собственост. СОИС предлага и услуги, чрез които всяка страна -членка на организация може да изгради национална IP-екосистемата, грижеща се за насърчаването, ефективното управление и защитата на интелектуалната собственост на национално ниво. Националната стратегия представлява комплекс от мерки, укрепващи икономическото развитие на страната (включително човешки капитал; литературни и художествени творби; занаяти и фолклор; и генетични и биологични активи). Ефективната иновационна екосистема насърчава инвестициите и културното изразяване. Международната правна рамка за интелектуална собственост се състои от 26 международни договора.

СОИС изгражда и съдебна администрация, която да съдейства при възникване на правните въпроси. Целта е между държавите членки да протича балансирано и ефективно решаване на спорове в областта на

ИС. Друга структура, занимаваща се с правни въпроси е Центърът за арбитраж и медиация на СОИС, който предлага услуги по медиация, арбитраж и разрешаване на спорове с имена на домейни, за да се улесни решаването на спорове във времето и разходите между частни страни.

Изграждането на инфраструктура се състои в това, всяка нация да осигури съвременни инструменти за предоставяне на ефективни услуги на своите клиенти. Тук основна роля играят отделните административни офиси, обслужващи всяка страна. СОИС разработва изкуствен интелект (каквото е Global Brand Database), подпомагащ работата на IP-офисите. WIPO Translate е модерна неврона технология за превод, която намалява езиковата бариера.

Друг ценен аспект, който развива политиката в областта на интелектуалната собственост, е своевременното обучение относно използването и администрирането на системата за интелектуална собственост на държавните служители, изследователи, бизнесмени. Обучението се осъществява от Академия на СОИС, предлагаща безплатни онлайн курсове по редица въпроси от областта на ИС на всички официални езици на ООН. Академията на СОИС също така подпомага държавите членки при създаването на собствени самоподдържащи се институции за обучение по ИС, фокусирани върху конкретни национални цели и приоритети. Съществена роля в разпространяването на знания по интелектуална собственост имат университетите и изследователски центрове. СОИС помага на тези институции да предлагат актуална интелектуално-правна информация, относно новите технологии и трансфера на знания. СОИС предлага обучителните дейности и информационните ресурси по отношение на генетичните ресурси и традиционните знания на местни общности, като улеснява достъпа до образователни ресурси на съответните общности и им предлага възможности за учене през целия живот.

Патентната система трябва да бъде широкодостъпна, в тази връзка СОИС предлага Програмата за подпомагане на изобретателите (Inventor Assistance Program – IAP). Действа и Програмата за обучение на СОИС за изготвяне на патенти, повишаване на капацитета и уменията на изобретателите. Водеща роля имат също университетите и изследователските центрове, в които могат да се обсъждат правни проблеми относно интелектуалната собственост. Включването на интелектуалната собственост като интердисциплинарен елемент в образованието във всички области трябва да се разглежда като „приоритетна възможност“ и „жизненоважна тема“, която е в състояние да създаде добра осведоменост и компетентност по темата във всяка научна, технологична и практическа област (Станчева, Василева : 2019). Все по-често университетите провеждат изследвания, свързани с

традиционните знания и култура, като те може да надхвърлят концепцията на ООН за коренното население и да обхващат „местните общности“ и техните традиции, култура и познания за мястото (Stoianoff, Trencheva, Basili : 2020).

Бързото и динамично навлизане на информационните и комуникационните технологии в живота на обществото налагат всеобхватната му трансформация. Във времето, в което информацията представлява „основен ресурс на развитие“, умението да се борави с нея има изключително важно значение (Парижкова : 2017). Ето защо достъпът и използването на релевантни ресурси в електронна среда е от изключителна важност за обществото. СОИС също създава глобални бази данни, достъпни онлайн. Например, базата данни на СОИС – PATENTSCOPE, подкрепя иновациите, предоставя безплатен достъп до над 70 милиона патентни документи – една от най-големите колекции от човешки знания в света. Системата на Договора за патентно сътрудничество (The Patent Cooperation Treaty – PCT) на СОИС е ориентирана към иновациите, като улеснява изобретателите, изследователите и бизнеса да защитават своите изобретения в международен план. Законодателните и техническите съвети на СОИС оказват помощ по отношение насърчаване на иновациите и намаляване на неравенствата. Съдействат при разработването на националните патентни системи.

СОИС администрира публично-частното партньорство за достъп до специализирана патентна информация (The Access to Specialized Patent Information – ASPI) в сътрудничество с водещи доставчици на патентна информация. Чрез предоставянето на безплатен или платен достъп потребители могат да използват инструменти и услуги за извличане и анализ на патентни данни. Партньорството на WIPO за достъп до научни изследвания за развитие и иновации (ARDI) подобрява достъпа на развиващите се страни до научна литература от различни области на науката и технологиите.

СОИС създава Център за високи постижения върху използването на подходящи технологии за подобряване на достъпа до техническата и научна информация, налична в патентните документи, и за изграждане на уменията, необходими за ефективното използване на тази информация. Платформата на WIPO Match представлява платформа, чрез която могат да се създадат партньорства, улеснява смислено и трайно изграждане на капацитет и техническа помощ за развиващите се страни в областта на технологичното развитие. WIPO GREEN е онлайн пазар за устойчиви технологии. Той насърчава иновациите и разпространението на зелени решения, като свързва доставчиците на технологии и услуги с тези, които търсят екологични, иновативни

решения. WIPO Re: Search спомага за откриването и разработването на медицински продукти за пациенти, засегнати от тропически болести, малария и туберкулоза. Чрез тази услуга се създават изследователски партньорства, споделят се знания между водещи фармацевтични компании и участващи изследователски институции от частния и публичния сектор, като целта е осигуряване на медикаменти за лечение.

По отношение на конкурентоспособността СОИС осигурява защита на търговските марки посредством законовите разпоредби в Мадридската система, която осигурява международна закрила. Хагската система закриля промишления дизайн, Лисабонската система улеснява дребните земеделски производители, занаятчии и предприятия да защитят своите наименования за произход и географски указания на чужди пазари чрез проста и рентабилна процедура.

Съществена роля за авторските и сродните права имат Организациите за колективно управление на права, които осигуряват посредничеството между творците и бизнеса. Такива структури са важни за Целите за устойчиво развитие, тъй като допринасят за икономическото развитие. Като творчески обекти могат да се обособят литературни, художествени и научни произведения, които попадат в обхвата на авторскоправната закрила, и изпълненията, оригинални записи и излъчвания на произведения, които попадат в обхвата на сродните права.

Инициативата на СОИС Publishers Circle насърчава нови форми на публично-частно сътрудничество за развитието на жизнеспособен, глобално свързан и ефективен издателски сектор в развиващите се страни.

Насърчаването на творчеството и осигуряването на правни регламенти за разпространение и употреба на авторски продукти е основна мисия на СОИС. Налице са задължителни условия, изключения и ограничения. Работи се в посока улесняване на достъпа до информация и ресурси за цялото население, включително и за хора със зрителни проблеми и слепота. Осигурява се законодателна рамка и ИС услуги, сътрудничество и достъп до специализирани ресурси и глобални бази данни.

Заклучение

Програма 2030 въвежда качествено нов подход в разрешаването на икономическите и социалните проблеми на света. Тя поставя човека и неговото благосъстояние в центъра на проблематиката. Интелектуалната собственост е критичен стимул за иновации и творчество, които от своя страна са ключови за успеха на поставените

Цели за устойчиво развитие. Човешката изобретателност би могла да допринесе за нови решения, които да подпомогнат изпълнението на Програма 2030. Едни от важните аспекти за развитието на обществото е интелектуалната собственост, тъй като именно тя обслужва областите на науката, изкуството, литературата. Успешното реализиране на отделните подцели ще се отрази върху благосъстоянието на обществото, а от друга страна, ще породи нови тенденции и цели, към които ще трябва да се адаптира светът в социален, икономически и правен аспект.

Благодарности

Тази публикация е реализирана по проекти на тема: „Концептуален образователен модел за повишаване на информационната грамотност в университетска информационна среда“ с Договор № КП – 06 – Н35 / 10 от 18.12.2019 г. с ръководител проф. д.ик.н. Стоян Денчев и „Модел за изследване и повишаване на авторскоправната грамотност в медиите в университетска среда“ с Договор № КП-06-М35/1 от 18.12.2019 г. и с ръководител ас. д-р инж. Евелина Любомирова Здравкова-Величкова, финансирани от ФНИ на МОН.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Т. **Trencheva**, N. Stoianoff, S. Denchev, E. Zdravkova. (2020). CONTEMPORARY TENDENCIES IN EDUCATIONAL AND INSTITUTIONAL ASPECTS OF INTELLECTUAL PROPERTY TRAINING: A SHORT OVERVIEW, *ICERI2020 Proceedings*, pp. 6140-6149.
2. Е. **Здравкова-Величкова**. (2019). МЕТАМОРФОЗИ В ЖУРНАЛИСТИКАТА И НОВО ЗНАНИЕ В ДИГИТАЛНИЯ СВЯТ. *Интелектуалната собственост и дигиталните хора*. За буквите – О писменехъ. с. 352-360. http://unyka.unibit.bg/images/pdf/2019/21_Evelina_Zdravkova.pdf
3. **Innovation** Driving Human progress. WIPO and the Sustainable Development Goals. (2019). https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_1061.pdf
4. **Тренчева**. Т. (2018). МОДЕЛ НА ФОРМАЛНО ОБУЧЕНИЕ ПО ИНТЕЛЕКТУАЛНА СОБСТВЕНОСТ ЗА БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННИ МЕНИДЖЪРИ. *Европейските граждани и интелектуалната собственост – възприятие, осъзнатост, поведение*. За буквите – О писменехъ, с. 107-124. http://unyka.unibit.bg/images/2018/is/05_Tereza_Trencheva.pdf

5. С. Станчева, Р. Василева. (2019). ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ИНТЕЛЕКТУАЛНА СОБСТВЕНОСТ. *Интелектуалната собственост и дигиталните хора*, За буквите – О писменехъ, с. 320-339. http://unyka.unibit.bg/images/pdf/2019/19_Silvia_Stancheva.pdf

6. N. **Stoianoff**, T. Trencheva, C. Basili. (2020). INFORMATION LITERACY AND MULTICULTURAL INCLUSION OF TRADITIONAL KNOWLEDGE: ETHICAL AND LEGAL PERSPECTIVES, *ICERI2020 Proceedings*, pp. 6231.

7. Л. **Парижкова**. (2017). ДИГИТАЛНАТА ГРАМОТНОСТ – КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНОСТ НА СЪВРЕМИЕТО. *Интелектуална собственост, иновации и научна дейност в глобална среда. За буквите – О писменехъ*, с. 277-288. <http://unyka.unibit.bg/images/pdf/sbornici/2017-1/19.pdf>.

Рецензии

НИКОЛА АВРЕЙСКИ. ИСТОРИЯ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕЯ

Гл. ас. д-р Диана Иванова, ЮЗУ „Неофит Рилски“

На книжния пазар е учебникът на Никола Аврейски „История на европейската идея“ на академично издателство „За буквите – О писменехъ“, предназначен за студенти, изучаващи проблемите на европейската интеграция.

Учебникът се състои от въведение, три глави и заключение, като всяка от главите е разделена на отделни теми, което улеснява работата с него.

Въведението разглежда историческото развитие на изучаването на европейската идея от Античността до наши дни. В него се подчертава, че тази тематика трайно се налага през епохата на Ренесанса, когато се утвърждава съзнанието за културното единство на Стария континент и започва да се формира истинското научно познание.

Авторът откроява трите концепции в изследването на историята на Европа. Първата, оформила се през XVI в., разглежда историята на Европа като сума от историите на отделните държави, намиращи се на континента. Този подход е полезен дотолкова, доколкото чрез него се събира и анализира огромен масив от информация, но той не позволява детайлно да се проучат регионалните и общоевропейските проблеми.

Втората концепция възниква през XIX век и възприема историята на Европа като мрежа от регионални истории на различните части на континента – Централна Европа, Западна Европа, Северна Европа, Източна Европа, Южна Европа, Югоизточна Европа. При нея вниманието на учените се насочва главно към наддържавните процеси и явления, което дава възможност за по-задълбочено разбиране на спецификите на регионалните култури. Недостатъкът ѝ обаче е, че изследването на общоевропейските процеси е оставено на по-заден план. Тази слабост се преодолява, когато от началото на 30-те години на XX век историята на Европа започва да се третира като общо съпреживяно минало. Привържениците на третата концепция възприемат интегрален подход, който насочва вниманието към общоевропейските проблеми, като търси общите и частично европейските структурни елементи в развитието на европейските народи. Регионалните особености са изместени на по-заден план и са подчинени на общоевропейската тематика, а историческото развитие на отделните държави и народи се използва за типизиране на процесите и за подчертаване на приноса на съответните нации към европейското цивилизационно наследство. Тази

изследователска методология предлага задълбочен критичен анализ на миналото и допринася за изграждане на съвременната архитектура на европейското общество.

Във въведението се посочва също, че в основата на модерната интегрална концепция за историята на Европа стоят преди всичко историческите науки, но е обърнато внимание и на другите науки, които допринасят за проследяването на сложния процес на формиране на културната цялост на европейските народи – културология, право, политология, народопсихология, география, философия и т.н.

Полезна за читателите е детайлната характеристика, която авторът прави на европеизма – разбирането за Европа през различните периоди, от началото на специалното му проучване през 1932 г. до наши дни. Акцентът е поставен върху влиянието на Студената война върху изследователската работа по общоевропейската проблематика, довело до недооценяването на приноса на Източна Европа от страна на западноевропейските изследователи. Не е пропуснат и приносът на българските учени в европеистиката. Именно представянето на една по-широка и задълбочена трактовка на европеизма от неговото възникване до края на Втората световна война, когато назряват условията за началото европейската интеграция, е и основната цел на учебника.

Първата глава – „Изворите на европеизма“, е разделена на две части, които запознават читателите съответно с раждането на европеизма през Древността и с античните представи за Европа. В първата част е въведено понятието „Европа“, като е изяснена неговата етимология, както и корените му в древногръцката митология. Проследено е неговото утвърждаване като географско понятие, а постепенно, в края на Древността, и развитието му като представа за културна цялост на народите, населяващи континента. Тя се формира най-вече в отношението на първите дефинирани европейци – елините, към Другостта. Противопоставянето е не само по отношение на останалите познати европейски племена, възприемани като „варвари“, но основно по отношение на азиатците, за което допринасят гръко-персийските войни.

Втората част разглежда развитието на европейската идея от V в. пр. Хр. до падането на Западната Римска империя през 476 г. В нея се очертава преминаването на езическия мит за Европа в християнската традиция, което е изключително важно за неговото съхраняване във времето. През Античността се утвърждава и нова географска представа за Европа, разположена по оста на р. Дунав и достигаща на изток до р. Дон. С разрастването на Македонската и на Римската империя се разширява европейското културно пространство, което допринася за сближаването на европейските народи.

Втората глава, която е разделена на три хронологически обособени части, е посветена на движението на идеите за европеизма от Средновековието до Великата френска революция. В първата част се подчертава, че през средните векове огромно влияние върху развитието на европейската идея оказва драматичното историческо развитие на континента, белязано от Великото преселение на народите, в резултат на което Византия съхранява общността на Европа и в течение на цяло хилядолетие остава най-развития културен център и мост между Античността и Средновековието. През тази епоха започва да се прави връзка между географската представа за Европа и самосъзнанието на специфична общност от народи, за което голяма роля играе християнизацията. Посочено е и значението на Римската църква за възстановяването на Западна Европа след варварските нашествия, както и тласък в развитието на европейското съзнание, който дава Франкската империя на Карл Велики (800-814 г.).

Наред с факторите, които утвърждават представата за общност, авторът отбелязва и предизвикателствата пред европеизма през Средновековието – отношението към „вътрешните Други“, задълбочаването на политическата фрагментация, разпадането на европейската християнска общност, икономическото изоставане от Китай, както и историческата амнезия на западноевропейците за културните постижения на Източна Европа.

Втората част е посветена на преразглеждането на идейното съдържание на Европа в епохата на Ренесанса, когато се доизгражда съзнанието за обща европейска принадлежност и окончателно се изясняват географските предели на Европа. Налага се възприемането на населяващите континента народи като „европейци“ и започва процесът на преформулиране на европейската идентичност от християнска към светска. През Ренесанса се появяват и планове за политическото обединение на Европа, насочени както срещу монопола на Папството и Свещената Римска империя, така и срещу османските нашествия. Авторите на първите проекти се изправят пред проблема за намиране на „естествените“ европейски политически граници – въпроси, които са актуални и днес (за принадлежността на Англия, Турция, Русия и т.н.). Политическата фрагментация на континента е преодоляна с формирането на големите абсолютистки монархии, чиито владетели налагат доктрината за „баланс на силите“ в Европа. Въпреки тези постижения Европа не е единна. Допуснатото завладяване на югоизточната част на континента от османците и игнорирането на Русия свеждат европейското културно и политическо пространство до Западна Европа, което, от своя страна, поражда редица заблуди, имащи трайни последици – неадекватно

отношение към „непрестижните Други“ и към „европейските Други“ (мюсюлманите, евреите, ромите, славяните, другомислещите).

Третата част на втора глава разглежда формирането на европейската идентичност по време на Рационализма (средата на XVII – началото на XVIII век) и на Просвещението (XVIII век). През този период, благодарение на развитието на науката, се засилва светската идентичност на Европа. Формирането на модерната дипломация допринася за обвързването на европейските държави, а културният обмен, който нараства с развитието на музейното дело, има важно значение за изграждането на европейската цивилизация. Авторът не пропуска да отбележи положителното влияние, което формирането на съвременното международно право оказва върху европейската идея. Сключените в средата на XVII век договори (особено Вестфалските договори от 1648 г., с които приключва Тридесетгодишната война) показват какви са отговорностите на всички народи, регулиращите закони, правата, които те придобиват или губят. Като изхожда от историческото развитие през периода, авторът посочва и редица заблуди, които впитва в себе си европейската светска идентичност – войнстващ фанатизъм, колониална експлоатация, нетърпимост към „Другостта“, демонстриране на европейското превъзходство над останалите континенти и т.н.

Съзряването на европеизма е представено в третата глава на учебника, която се състои от две части. Първата обхваща периода от Великата френска революция до Първата световна война и разкрива поврата в разбирането за Европа като обединение на основата на свободата и равенството. Детайлно е проследено влиянието на Френската революция върху европейското общество, както и на духовните движения, възникнали в края на XVIII – началото на XIX век – Романтизъм, либерализъм, консерватизъм и др. За разлика от Романтизма, който се прекланя пред спомените, либерализмът отдава дължимото на миналото, но не изпуска от анализа си настоящето. Резервите на либерализма към Великата френска революция водят до появата на демократизма, който получава солидна основа в новопоявилите се европейски феномен – общественото мнение. Демократите се обявяват за социални реформи, разширяване на изборителните права и равен шанс за всички граждани, в резултат на което в обществено-политическия живот и в дебатите за европейската политическа система се включват и жените.

Революционната вълна в Европа през 1789-1848 г. дава тласък на нови идеи за обединение на Европа. На политическата практика на баланс на силите, наложила се особено след решенията на Виенския конгрес през 1815 г., се противопоставя идеята за европейска федерация

от нации, преодолели омразата помежду си. Тя е възприета от Джузепе Мацини, който си поставя за цел изграждането на „Свещен съюз на народите“.

Читателят се запознава и с идеите на социализма и анархизма, възникнали в резултат на неудовлетворението от демократизма. Като отличителна черта на социализма в сравнение с другите идеологии е представено отрицателното отношение към идеята за обединена Европа, докато анархистите виждат бъдеща Европа като освободена от централни правителства, държавни закони и граници.

Идеята за европейско обединение подкрепят и пацифистите, сред чиито лидери е Виктор Юго, който не само пледира за европейска федерация, но и говори за обединението ѝ със Съединените американски щати. Приносът на научната общност за укрепване на връзките между европейските нации също намира отражение в тази част, като се подчертава значението на научните открития за улесняване общуването между хората на Стария континент.

Детайлно е разкрита ролята на национализма и изграждането на националните държави в Европа, което, от своя страна, е съпроводено с възникването на по-широки национални пазари, с отпадането на много митнически ограничения, с въвеждането на обща монета, със стандартизиране на мерките и теглилките, с подобряване на пътната мрежа и активизиране на външните отношения. Направен е логичният извод, че национализмът има реални заслуги за разширяването на европейското културно и социално-икономическо пространство. Той обаче е носител и на редица пороци, като шовинизмът се превръща в политическо кредо на голяма част от монарсите и техните правителства, което довежда до избухването на Голямата война.

Последната част от учебника е озаглавена „Пречистване на европеизма от пожарищата на световните войни“ и характеризира изключително драматичния и динамичен период, по време на който утвърдилото се през предходната епоха разбиране за Европа като духовно пространство на споделени ценности е погазено на два пъти за три десетилетия. В нея се подчертава, че по време на Първата световна война неутралните държави като Холандия, Швеция, Швейцария, Дания, Испания се превръщат в главни носители на европеизма. За преодоляване на следвоенното разединение е изтъкната заслугата на интелектуалците, които, притеснени от проникването на авангардната американска култура, обръщат внимание на хилядолетното и непреходно общоконтинентално наследство.

Настъплението на фашизма и на националсоциализма изправя пред ново предизвикателство съдбата на европейската идея. През междувоенния период най-значими са посланията на австрийския граф

Рихард Куденхофе-Калерги за изграждане на „Паневропа“. Именно зараждането на масово паневропейско движение се определя от автора като най-забележителното явление в развитието на европеизма след Първата световна война. Това твърдение е илюстрирано с детайлно представяне на голям брой инициативи и проекти за европейско сътрудничество през 20-те и 30-те години на XX век. Въпреки че е настанен трайно в общественото съзнание, европеизмът се оказва неспособен да се наложи в социалнополитическата практика на Стария континент. Версайската система от договори не само не успява да гарантира продължителен мир, но и стои в основата на реваншизма, обхванал победените страни, и води до налагането на тоталитарните и на авторитарните режими в Европа, което нанася сериозен удар върху идеята за общоевропейско развитие. В навечерието и по време на Втората световна война намира почва нацистката идея за „европейски дом“, доминиран от обединена Германия, и нейните варианти, които подробно са представени и анализирани. Достигнал своя разцвет след поражението при Сталинград, нацистският европеизъм губи позиции след поредицата от загуби на Източния фронт и в Африка и се сблъсква с конкурентните идеи на Мусолини за „романска Европа“ и на румънския генерал Йон Атонеску за „латинска Европа“.

Като опозиция на нацистките концепции са представени и идеите за обединена Европа на антифашистката съпротива, която извежда на преден план националните интереси, но акцентира върху дискредитирането на националната държава, която не гарантира сигурността и поддържа постоянно напрежение в международните отношения. В края на войната Съпротивата успява да достигне до общо разбиране за потребностите на бъдещото следвоенно развитие, изразено най-ясно от Конференцията на европейските федералисти през март 1945 г. На форума е изказано мнението, че новата световна организация (ООН) не може да гарантира мира, докато не се отстранят причините за войната. Това може да се постигне чрез изграждане на европейска федерация със собствена конституция. Силното влияние върху континенталните дела на двете външни за Европа суперсили – САЩ и СССР, както и приоритетните за Великобритания външнополитически ангажменти с нейните отвъдморски владения, будят тревога за следвоенното бъдеще на Стария континент.

В заключението е направено синтезирано обобщение на основните етапи, през които преминава развитието на европейската идея през различните исторически периоди, като така се улеснява цялостното възприемане в сравнителен план на разгледаните в отделните части идеи.

Учебникът е много добре и логично структуриран, представени са всички най-важни идеи и концепции за обединена Европа през вековете,

като са използвани голям брой източници от богатото интелектуално наследство в областта на европеистиката. Тъй като ползите му не са само за студентите, но и за всички, които искат да получат широки компетентности за развитието на европейската идея, с интерес ще очакваме и издаването на неговото продължение, което да запознае читателите с периода след Втората световна война и началото на действителната евроинтеграция.

Докторанти в науката

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ТУРСКИТЕ АРМЕНЦИ СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС (1/13 ЮНИ – 1/13 ЮЛИ 1878 Г.) И ПРИЧИНИТЕ ЗА РЕЗЕРВИРАНОТО ОТНОШЕНИЕ НА РУСИЯ КЪМ ТЯХ¹

Диана Кареновна Папоян, докторант към катедра „История“, Правно-исторически факултет, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Резюме: Настоящата статия има за цел да представи положението на турските арменци след Руско-турската война от 1877–1878 г. и Берлинския мирен договор и да анализира причините, поради които Русия, традиционен защитник на християните в Османската империя, поддържа неутрална и безразлична позиция спрямо репресивната политика на Високата Порта по отношение на арменците. Поради редица политически, икономически и религиозни причини Русия е фактор с решаващо значение в историята на арменците още от началото на XIX в. След Берлинския конгрес обаче царското правителство временно се отказва от дотогавашната си роля и проявява голяма предпазливост и резервираност по въпроса за подобряването на живота в османските области, населени с арменци, съгласно чл. 61 от Берлинския мирен договор. Поведението на Петербург през разглеждания период доказва, че за империята арменският въпрос заема второстепенно място и се явява обект на чиста дипломация, където отсъстват извънполитически и извънвоенни фактори.

Ключови думи: Берлински конгрес, Берлински мирен договор, XIX век, Османска империя, Руска империя, арменски въпрос, имперска политика.

THE STATE OF THE TURKISH ARMENIANS AFTER THE CONGRESS OF BERLIN (1/13 JUNE – 1/13 JULY 1878) AND THE REASONS FOR RUSSIA'S RESERVED ATTITUDE TOWARDS THEM

Diana Karenovna Papoyan, PhD student at the Department of History, Faculty of Law and History, South-West University "Neofit Rilski"

¹ Настоящата статия се явява част от дисертационния труд на автора, озаглавен „Арменският въпрос в руската външна политика (края на XIX – началото на XX в.)“.

Abstract: *This article is intended to present the state of the Turkish Armenians after the Russo-Turkish War from 1877–1878 and after the Berlin Peace Treaty and to analyse the reasons due to which Saint Petersburg – a traditional defendant of Christianity within the Ottoman Empire, followed a generally neutral and indifferent position towards the repressive policy of the Sublime Porte regarding the Armenians. Due to a number of political, economic and religious reasons Russia was a factor with essential significance in the history of Armenians back from the beginning of the 19th century. After the Treaty of Berlin, however, the tsarist government temporarily refused its current role and showed great caution and reservations about improving life in the Ottoman areas inhabited by Armenians, according to Article 61 of the Berlin Peace Treaty. The behavior of Saint Petersburg during the period under review proves that for the empire the Armenian Question has always taken a secondary place in its policy and appears to be an object of pure diplomacy lacking non-political or military factors.*

Keywords: *Congress of Berlin, Treaty of Berlin, 19th century, Ottoman Empire, Russian Empire, Armenian question, imperial policy.*

Въведение

Берлинският конгрес, свикан след победата на Русия във войната с Османската империя (1877–1878 г.), е едно от най-важните политически събития на XIX в., чиито решения съхраняват своята сила чак до избухването на Първата световна война (1914–1918 г.). Като цяло решенията на конгреса имат отрицателни последици, разделяйки Европа на два враждуващи лагера – Германия, Австро-Унгария и Италия, от една страна, и Франция, Русия и Англия, от друга.

Въпреки подробните постановления на Берлинския договор, касаещи Османската империя, трайно решение на Източния въпрос така и не е постигнато. Балканите и Мала Азия продължават да бъдат двата центъра, които концентрират в себе си огнища на силно недоволство, заплашващи мира в Европа и в Близкия Изток. Това се обяснява с обстоятелството, че великите сили не успяват да постигнат компромис помежду си и да способстват за разрешаването на един от най-важните и критични въпроси в Османската империя – национално-териториалният. В резултат на това три големи малцинствени общности остават под пряката власт на султана и през следващите десетилетия стават причина за сериозни кризи – българите в Македония, гърците на остров Крит и арменците в Мала Азия.

Традиционно в историческите трудове, посветени на Берлинския конгрес, главно внимание се отделя на последствията му за балканските

народи – българи, сърби, гърци и т.н. Постановленията на Берлинския договор обаче имат изключително важно значение и за съдбата на арменския народ, населяващ предимно източните виласти на Османска Турция. От една страна, с него Арменският въпрос² се издига на международно ниво и европейските държави започват да демонстрират интерес към съдбата на арменците, но от друга страна, се поражда озлоблението на османското правителство, което започва да проявява открита враждебност по отношение на арменците. Липсата на яснота, конкретност и гаранции в клаузите на договора превръщат арменския въпрос в сериозен дипломатически проблем, който държи Европа и Близкия Изток в напрежение почти 35 години, чак до Първата световна война.

Годишите след Руско-турската война и подписването на Берлинския мирен договор са крайно неблагоприятен период в развитието на арменския въпрос. Отговорността за това е както на Османската империя и на великите сили, така и на самите арменци. Специално внимание обаче заслужава поведението на Руската империя, която е решаващ фактор в историята на арменците още от началото на XIX в. Тъй като царската дипломатия е инициатор за включването в Санстефанския и в Берлинския договор на клаузи, гарантиращи въвеждането на реформи в османските провинции, населени с арменци, у арменците се заражда убеждението, че именно Русия поема ангажимента за подобряването на условията им на живот. След Берлинския конгрес обаче в руската политика настъпва радикална промяна, в резултат на която почти до първото десетилетие на XX в. царското правителство заема неутрална, а понякога и враждебна позиция по арменския въпрос. Тази промяна се обяснява със сложен комплекс от фактори, които ще бъдат анализирани в настоящата статия.

Въпросът за положението на арменците в Османската империя е широко изследван в световната историография. Проблемът за политиката на Руската империя и ролята ѝ в историческото развитие на арменския народ обаче рядко се явява обект на задълбочени проучвания. По този въпрос съществуват многочислени публикации, но повечето от тях освещават прекалено тенденциозно или фрагментарно проблема и не дават ясна и безпристрастна картина на руското отношение към турските

² Понятието „арменски въпрос“ включва в себе си два аспекта: вътрешнонационален и международен. Като вътрешнонационален проблем арменският въпрос обхваща борбите на арменците за освобождение, обединение и възстановяване на изгубената държавност за целия период от XI до XX в. Арменският въпрос като международен проблем възниква по време на Берлинския конгрес (1878 г.) и включва въпроси, свързани с предоставянето на граждански права и административни реформи в арменските провинции на Османската империя.

арменци в края на XIX в. Сред съвременните автори, обективно и задълбочено проучили този въпрос и отделни аспекти, свързани с него, се открояват имената на арменските изследователи Ерванд Саркисян, Мери Кочар, Арман Киракосян, Валерий Тунян и Марат Харазян³, на американския историк Вахакн Дадрян⁴, на българските автори Божидар Самарджиев и Берж Инджеян⁵ и др. Що се отнася до литературата от XIX–XX в., безспорно един от най-ценните и аналитични трудове, разкриващи истинското отношение на руското правителство и общественост към съдбата на арменците, е книгата на руския публицист Александър Амфитеатров (1862–1938 г.) – „Армянский вопрос“⁶. Голям интерес предизвикват и изследванията на френския автор Людовик де-Контансон (1861–1936 г.), които също се явяват особено полезни за разкриването на цялостната картина на руско-арменските отношения в последните десетилетия на XIX в.⁷

Не може да се отрече, че документалните материали, необходими за изучаването на причините за негативното отношение на царското правителство към арменците в Османската империя, са изобилни. В публикуваните сборници с документи обаче присъстват единствено документи, акцентиращи върху тежкото положение на арменците в Османската империя. Почти не се срещат публикувани източници, свързани с политиката на Петербург. Подобни източници рядко са вкарвани и в научно обращение; малцина автори се позовават на данни от руските, арменските и турските архиви. Единствените архивни материали, свободно и широко използвани от изследователите, са английските, събрани в т.нар. Blue books, които предоставят изключително богата и ценна информация. Многобройните томове на сините книги съдържат ценен подбор от официални и тайни документи, представящи кореспонденцията между британското правителство и

³ Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քաղաքական և XX դարի սկզբին. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972; Кочар, Мери. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос. Ереван: изд-во Ереванского университета, 1988; Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990; Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1990; Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011.

⁴ Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007.

⁵ Самарджиев, Б. Арменский вопрос и Англия (1894 – 1897 г.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994; Инджеян, Б. В. Арменский вопрос. Сто години трагедия на арменский народ. София, 2006.

⁶ Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015.

⁷ Контансон, Людовик де. Реформы в Азиатской Турции: Армянский вопрос. Авториз. пер. с фр. Х.Б. Москва: Тип. Х. Бархударянц, 1914.

неговите дипломатически представители в Петербург, Константинопол, Париж и Берлин.

Макар че не разполага с целия обем от информация, пресата е другият важен източник за изграждането на правилна представа за истинската политика на Руската империя и за нагласите на обществено-политическите среди в Петербург и Европа. Руският, арменският и английският периодичен печат изобилстват със статии, анализиращи арменския въпрос и поведението на великите сили, но при използването на тези материали трябва да се отчитат различните политически направление на съответните вестници и списания⁸.

Берлинският договор и арменците

Чл. 61 от Берлинския договор постановява, че Високата порта трябва „да въведе незабавно подобрения и реформи с оглед на местните нужди в областите, населени с арменци, и да гарантира тяхната сигурност срещу кюрди и черкези. Тя периодично ще информира великите сили за мерките, предприети в тази насока, а силите, от своя страна, ще наблюдават за изпълнението им“⁹. Това решение е посрещнато по различен начин от арменската общественост. Някои приемат позитивно настъпилите промени, наблягайки на факта, че арменците вече не са просто етнорелигиозно малцинство в Османската империя, те вече имат политическа значимост и преки отношения с Европа¹⁰. Критично настроената част от обществото се съмнява в помощта на Европа и е уверена, че Високата порта няма да осъществи нито една от международните постановления, отнасящи се до арменците: „Защо, когато Турция обещава да въведе реформи за християните в Европейска Турция, Европа ѝ се надсмива и не ѝ вярва, а когато се отнася за Армения, вярва на обещанията ѝ?“¹¹

За правилната оценка на Берлинския договор е необходимо да се изясни неговата същност и последиците му за западните арменци. Факт

⁸ „Մշակ“ (Тбилиси); „Spectator“ (Лондон); „Русский вестник“ (Москва-Петербург); „Новое время“ (Петербург); „Армянский вестник“ (Москва); „Русская речь“ (Петербург); „Русская мысль“ (Москва) и др.

⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972, էջ 128; Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 /Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко/. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952, с. 205; От Гюлистан до Москва. Исторические договоры за судьбата на Армения. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2010, с. 51.

¹⁰ „Մշակ“, 1878, № 133, էջ 3.

¹¹ „Մշակ“, 1878, № 117, էջ 1.

е, че с него арменският въпрос окончателно навлиза като термин в международните дипломатически отношения и привлича вниманието на европейските държави. Именно това обстоятелство обаче предизвиква противоречиви трактовки – доколко ангажирането на повече велики сили в разрешаването на един национален въпрос е благоприятно и ефективно. Ако в Сан Стефано въпросът за западните арменци се обсъжда между две регионални сили – Руската и Османската империя, то в Берлин той вече е проблем на европейската дипломация, от който са заинтересовани Англия, Русия, Германия, Австро-Унгария, Франция, Италия и Османска Турция. Така съгласно чл. 61 на Берлинския договор всички велики сили поемат контрола над осъществяването на реформи в източните османски провинции. Следователно всяко действие в защита на арменците трябва да бъде под колективна форма, а едностранните акции ще се приемат за „намеса“, нарушаваща договора. Историята на международните отношения обаче показва, че съвместният контрол, особено при наличие на противоречиви интереси между страните, е нещо формално и абстрактно и рядко се увенчава с успех.

Постановлението на чл. 61 наистина може да се квалифицира като прогрес в развитието на арменския въпрос, тъй като с него публично се признава, че положението на арменците в Османската империя е критично и изисква сериозно внимание. Освен това за първи път в международен договор Портата се задължава пред цяла Европа да въведе реформи и преобразования в областите, населени с християнско население. Анализът на текста на договора обаче води до заключението, че не са предвидени никакви мерки за въздействие и реални гаранции, че тази разпоредба ще бъде изпълнена. Докато Санстефанският договор обвързва въпроса за реформите с руското военно присъствие, Берлинският не гарантира по никакъв начин тяхното изпълнение. При присъствието на руски войски Високата порта би се почувствала принудена да побърза с изпълнението на ангажиментите си, за да се избави от чуждата окупация. При новото положение на нещата обаче въпросът за реформите е поверен единствено на Портата, без ефективен контрол, а за великите сили остава единствено да „наблюдават“.

В текста на Берлинския мирен договор отсъстват две важни уточнения, които липсват и в Санстефанския: 1) в какъв срок трябва да се въведат реформи в арменските провинции; 2) кои са конкретните провинции, в които трябва да се разпространят реформите. Формулировката „*областите, населени с арменци*“ е прекалено широка и абстрактна, тъй като силно арменско присъствие има в по-голямата част на Мала Азия – Ерзурум, Ван, Муш, Сивас, Малатия, Харберд, Диарбекир, както и в Киликия. От тези неточности впоследствие ще се възползва османското ръководство, за да възпрепятства реформирането

на арменските вилаети. При внимателен преглед на договора още един важен момент прави впечатление – липсата на наименованието „Армения“. Това може да се тълкува като нежелание от страна на великите сили да дават излишен мотив за арменските освободителни стремежи и очаквания. Нито една от европейските държави не приема за целесъобразно да поощрява сепаратистичните настроения на арменците в Мала Азия¹². В тези условия султанското правителство получава отлична възможност да използва интересите и противоречията между великите сили и да не изпълнява официално поетите задължения. Като осъзнава, че нито една европейска държава няма интерес от задълбочаването на арменския въпрос, още по-малко от удовлетворяването на арменските национални искания, султан Абдул Хамид II в края на XIX в. предприема цял комплекс от репресивни мерки, целящи да решат арменския проблем „по османски начин“. Може да се направи заключението, че Берлинският договор става първопричина за трагичните събития в Армения през следващите десетилетия. По думите на българския изследовател Бердж Инджеян, *„от този момент нататък започва голямата трагедия на арменския народ.“*¹³

Причини за неизпълнението на чл. 61 от Берлинския договор

Действително след 1878 г. нито една от разпоредбите на Берлинския договор, засягащи арменците, не е изпълнена – нито са въведени реформи, нито е осигурена защитата на арменците от кюрди и черкези, нито Портата *„периодично информира“* великите сили за *„предприетите мерки“*, нито пък има контрол от самите сили. Това се обяснява със следните три факта: 1) не всички държави са еднакво заинтересовани в Мала Азия, за да принудят султан Абдул Хамид II да изпълни реформените си задължения; 2) между великите сили липсва единодушие, което значително затруднява осъществяването на общ контрол над изпълнението на договора; 3) всяка държава е ангажирана със собствените си вътрешнополитически, външнополитически и колониални проблеми и малко се интересува от съдбата на арменците. Тези благоприятни за Високата порта условия ѝ дават възможност не само да не спазва официално поетите ангажменти, но и да пристъпи към открито репресивна вътрешна политика спрямо арменците, целяща тяхното премахване.

¹² Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 2. София: БАН, 2008. с. 334-335.

¹³ Инджеян, Б. Арменският въпрос. Сто години трагедия на арменския народ. София, 2006, с. 25.

От 80-те години на XIX в. социалният и политическият статус на арменците в империята се влошава¹⁴. По заповед на султан Абдул Хамид II започват да се закриват редица арменски училища, културни средища и печатници, извършват са множество арести, увеличават се кюрдските нападения, грабежи и убийства. Арменците постепенно се отстраняват от политическия, икономическия и социалния живот на империята¹⁵. За да се намали численият им дял в Източен Анадол, започва прекрояване на административната структура – неголеми части от отделни вилаети се присъединяват към райони с преобладаващо мюсюлманско население. Така се снижава процентното съотношение на арменското население спрямо останалите народи, при което то никъде вече не съставлява абсолютно мнозинство. Това се потвърждава и от донесенията на чуждестранните представители в Османската империя. В писмо от 19 октомври 1880 г. до своето правителство руският военен агент Владимир Филипов пише следното: *„турско то правителство възнамерява така да раздели Армения на уезди [каази – б. а.] и участъци [нахии – б. а.], че никъде арменското население да не представлява мнозинство, т.е. области, населени гъсто с арменци, се раздробяват на части и се присъединяват към съседни области, населени основно с кюрди или турци.“*¹⁶ Освен това не се допуска използването на наименованието „Армения“, а на географските карти то е заменено с „Кюрдистан“ или „Анадола“. От 30 август 1880 г. със султански указ е забранена употребата на името „Армения“ в официалните документи¹⁷. Правителството на султан Абдул Хамид II се опитва да докаже пред европейската общественост, че в империята не съществува никакъв арменски въпрос, че арменците са незначителна по численост общност, разпръсната из цялата страна, поради което няма необходимост от специални реформи за тях.

¹⁴ Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894-1897 г.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 14, 20-22; Харазян, М. От илюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011, с. 37-38; Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, "Չանգակ-97" հրատարակչություն, 2010, էջ 448-461.

¹⁵ Акчам, Т. Турецкое национальное Я и Армянский вопрос. Москва: АО „Арио-Никс“, 1995, с. 70-71.

¹⁶ Цит. по Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972, էջ 22-23.

¹⁷ Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1990, с. 100; Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության..., էջ 96, 100-101; Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР (ЦГАОРиСС СССР), ф. 579, оп. 1, док. 1957, л. 7.

Отново по инициатива на султана в периода 1890–1892 г. са създадени специални конни отряди, съставени от въоръжени кюрди – нар. полкове хамидие¹⁸. Формалната цел за организирането им е охраната на границата в Мала Азия, но фактически тези подразделения са предназначени да осъществяват грабеж, терор и погроми над арменците¹⁹. Създаването на хамидие трябва да се разглежда като част от националната политика на Абдул Хамид II, който се опитва да изгради мюсюлманска солидарност в империята и да възпрепятства всякакъв съюз между кюрди и арменци. Такова е и заключението на турския историк Танер Акчам, който пише следното: *„Абдул Хамид въоръжава мюсюлманското население и създава изкуствени поводи, за да го подстрекава срещу арменците. А участниците в погромите, вместо да бъдат наказани, получават поощрение.“*²⁰ През 1891 г. британският консул в Ерзурум Чарлз Хампсън докладва за последиците от дейността на полковете: *„Тук приемат с голяма тревога въоръжаването на кюрдите... Мнозина от тях открито заявяват, че са назначени да потискат арменците и са получили уверения, че няма да отговарят пред съда за нито едно свое действие срещу християни...“*²¹

Постепенно назрява идеята за окончателното унищожаване на арменската общност в империята²². Османският държавник от албански произход Исмаил Кемал описва в мемоарите си отношението на султан Абдул Хамид II към арменците, които според него представляват *„отровна змия, чиято глава трябва да бъде смазана“*, тъй като те са *„единственият народ в империята, който разпространява либерални, а по мнението на султана, пагубни идеи...“*²³ Великият везир Кямил паша дава повече подробности за намеренията на централната власт спрямо арменците:

¹⁸ Полковете хамидие наподобяват руските казашки отряди – Lynch, H. F. B. Armenia, Travels and Studies. Volume 2. The Turkish Provinces. London, New York: Longmans, Green, and Company, 1901, p. 5; История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. София: Рива, 2011, с. 576.

¹⁹ По-подробно за хамидие вж.: Lynch, H. F. B. Armenia..., Volume 2; Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990, с. 31; Самарджиев, Б. Цит. съч., с. 22-23; Тунян, В. Россия и Армянский вопрос..., с. 124-125; Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության ... , էջ 98-101.

²⁰ Акчам, Т. Цит. съч., с. 71.

²¹ Цит. по Балакян, П. Горящий тигър. Геноцидът спрямо арменците и отговорът на Америка. София: Комо, 2005, с. 64.

²² Акчам, Т. Цит. съч., с. 71; Степанян, С. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века). Ереван: Айастан, 1975, с. 37; ЦГАОРиСС СССР, ф. 579, оп. 1, док. 1957, л. 6-8.

²³ The memoirs of Ismail Kemal Bey. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company, 1920, p. 256.

„В европейска Турция крихме змия в пазвата си, но не трябва да допускаме тази глупост да се повтори в азиатска Турция... Ние трябва категорично да затрием и унищожим арменската нация в нашата страна... За тази цел ние разполагаме с такива средства като кюрдите, черкезите, местната полиция, съдилищата, бирниците и изобщо всички елементи, които могат да започнат свещена война против една нация, която не разполага нито с оръжие, нито със закрилници...“²⁴

Отговорността на Руската империя за неспазването на условията на Берлинския договор

Не само Високата порта, но и правителствата на шестте велики сили не изпълняват задълженията си по чл. 61 от Берлинския договор, макар че са своевременно осведомени за случващото се в Мала Азия. От трите най-заинтересовани и ангажирани в арменския проблем държави – Русия, Франция и Великобритания, единствено последната проявява известна активност през 80-те години на XIX в. и настоява пред султана и Портата да бъдат въведени реформи и да се прекратят погромите над арменци. Английските дипломатически инициативи обаче не постигат никакъв значителен резултат, освен че увеличават опасенията и подозрителността на Абдул Хамид II и правителствените дейци, в резултат на което английското влияние в империята започва стремително да отслабва.

Специално внимание заслужава отношението на Руската империя към Арменския въпрос. Арменците многократно се обръщат към царското правителство и императора с молби за помощ и с призив да се окаже влияние върху Портата за изпълнението на чл. 61 от Берлинския договор. През март 1880, февруари 1882, юли 1882, октомври 1885 г. и т.н. те изпращат писма, в които описват тежкото си положение, създадено в резултат на репресиите от страна на правителството и фанатизма на мюсюлманите²⁵. Надеждата на населението е, че Русия ще обърне внимание на съдбата му и ще го спаси, както е направила с българите от Източна Румелия, на които е предоставена административна автономия. Предлага се дори Сивас, Трапезунд, Ерзурум, Ван, Диарбекир и Киликия, където арменското население все

²⁴ Цит. по Киракосян, Дж. С. Буржуазная дипломатия и Армения: (70-ые годы XIX века). Ереван: Ереванский государственный университет, 1981, с. 262; Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության..., էջ 95-96.

²⁵ Հայերի գեներալը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966, , էջ 6-8, № 5; էջ 8-9, № 6; էջ 10, № 8; էջ 10-13, № 9.

още има преобладаващо мнозинство, да се обособят в отделна автономна провинция, управлявана от европейец, под суверенитета на Портата²⁶. Възниква обаче въпросът доколко надеждите на арменците съвпадат с външнополитическите цели на Петербург в този регион.

Безспорно е, че за Русия Балканско-Кавказкото пространство е от изключително важно стратегическо, икономическо и военно значение. Основните обекти, към които е концентрирана дипломатическата и военнополитическа дейност на Русия в този регион, са Константинопол и Проливите (Босфора и Дарданелите), през които, според разбиранията на руските управници, минава пътят за възход на империята²⁷. В това генерално външнополитическо направление Балканите и Мала Азия представляват двата военнополитически плацдарма, които трябва да гарантират и обезпечат руското влияние в Черноморския басейн и контрола над Проливите. По този въпрос изключителен интерес представляват думите на руския посланик в османската столица в периода 1864–1877 г. Николай П. Игнатиев, според когото за постигането на главната си близоизточна цел – завладяването на Константинопол и Проливите, Русия трябва *„да държи в нравствено подчинение прилежащите области и да превърне българите и гърците, от една страна, и арменците, от друга, в послушно оръдие на руската политика и в постоянни съюзници, унищожавайки всяка възможност да преминат на страната на вражеския лагер.“*²⁸

По отношение на двете стратегически зони – Балканите на запад и Мала Азия на изток, методите на руската външна политика обаче коренно се различават. Чрез създаването на суверенни държави на Балканите Петербург планира да си осигури естествени съюзници и стратегически опорни пунктове, които, от една страна, да играят ролята на бариера срещу проникването на западноевропейското влияние, а от друга страна, да утвърдят и разширят руските позиции в черноморския хинтерланд. В Мала Азия обаче Русия не възнамерява да допусне обособяването нито на автономна, нито на независима арменска държава²⁹. В царските управляващи среди преобладава негативно отношение към разрастващото се арменско националноосвободително движение в Османската империя, тъй като то заплашва да се

²⁶ Пак там, с. 12, док. № 9.

²⁷ Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1. София: БАН, 2008. с. 6.

²⁸ Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, т. 135, 1914 (январь), с. 53.

²⁹ Պարսամյան, Վ. Ա. Գրիբոեդովը եվ հայ-ռուսական հարաբերությունները: Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1947, էջ 138-139.

разпространи и сред арменците в Русия, които наброяват над 1 милион души. По този въпрос се наблюдава съществена разлика в царската освободителна политика спрямо балканските народи и политиката спрямо арменците, което показва, че за руското правителство арменският въпрос не представлява цел, а единствено средство за постигането на имперските външнополитически задачи. Затова то не залага никакъв огромен ресурс за контролирането и разрешаването на този проблем и не желае прекалено да се ангажира с него.

След 1878 г. руското отношение към арменския въпрос става още по-резервирано и незаинтересовано от предходните години. Една от основните причини за това е, че след Берлинския конгрес империята пренасочва външнополитическите си интереси към Средния и Далечния Изток, а от друга страна, започва да търси нови външнополитически партньори в Европа. Новите задачи пред Русия изискват съхраняването на мира в Близкия Изток, поради което тя се обявява против всякакви действия, които биха довели до промяна на статуквото в Османската империя.

Специално внимание заслужават вътрешнополитическите причини, обясняващи негативната позиция на Петербург спрямо арменското националноосвободително движение. Могат да се обособят две взаимосвързани обстоятелства от вътрешния живот на империята, които оказват силно влияние върху политиката ѝ към турските арменци:

1. От 70-80-те години на XIX в. царската власт изпада в състояние на тежка криза. „Великите реформи“ на Александър II (1855–1881 г.) не само, че не разрешават сериозните социално-икономически проблеми в държавата, но и дават тласък на множество опозиционни движения. Ръстът на общественото недоволство се увеличава, зачестяват селските въстания и стачките в градовете, създават се революционни и терористични организации, които извършват няколко опита за убийство на императора и на различни високопоставени държавни лица³⁰. Широко разпространение получава т.нар. народничество – обществено движение, чиито представители се стремят към социални, политически и икономически преобразования³¹.

В тази обстановка се засилват националноосвободителните стремежи на подвластните народи. Поради цялостната нестабилност и революционна ситуация в империята правителството гледа с подозрение и отговаря с репресивни мерки срещу всяко политическо и национално раздвижване, което би могло да наруши реда и да застраши режима. По

³⁰ История России XIX – начала XX века. Под редакцией В. А. Федорова (Коллектив авторов: Георгиев, В.А., Н. Д. Ерофеев, Н. С. Киняпина, И. А. Федосов и др.). Москва: Издательство Московского университета, 2004, с. 375-383, 388-392; 405-409.

³¹ Пак там, с. 392-405.

тази причина отношението към кавказките арменци започва значително да се променя. По думите на арменския общественно-културен деец Алексей Дживелегов, „прекрати се съгласието и изчезнаха сърдечните отношения между кавказкото началство и арменското население“³². Засилването на националното самосъзнание на арменците и активните действия на освободителното им движение се възприемат от руските управници като опасни явления. Според описанието на Дживелегов, „кавказките арменци наивно вярваха, че висшите политически интереси на руското правителство няма да пострадат, ако те съчувстват на своите турски братя и ако активно им помагат. Така те често изпращаха на турските арменци пари и оръжия... Първоначално го вършеха открито – през границата се прекарваха оръжия, преминаваха цели въоръжени отряди... Руското правителство започна да преследва тази „вредна“ дейност. След това, въпреки строгия пограничен контрол, тя започна да се извършва тайно и да се засилва...“³³.

Поради тези вътрешни проблеми Петербург не желае да се ангажира със съдбата на арменците в Османската империя. При успешно разрешаване на арменския въпрос и удовлетворяване на арменските искания съществува вероятност автономна Армения в бъдеще да предяви претенции за независимост и обединение с източните арменци. При такова развитие на нещата Русия рискува да загуби голяма част от своите южнокавказки владения, населени с над 1 милион арменци, което от своя страна би дестабилизирило целия регион.

2. От 80-те години на XIX в. правителството на новия цар Александър III (1881–1894 г.) внася промени в имперската национална политика и започва да прилага комплекс от мерки, целящи да ограничат правата на някои национални общности (евреи, поляци, финландци, арменци и др.) и да русифицират покрайнините на империята (Полша, Финландия, Кавказ)³⁴. Целта е, от една страна, властта да се централизира и да се отстранят местните привилегии, интегрирайки всички части на империята в една обща правно-административна система, а от друга страна, да се заличат национално-религиозните особености на малцинствата и да се изгради унитарна руско-православна култура. Тъй като арменците не проявяват готовност да се подчинят на новата политика, властите започват масови гонения срещу езика, училищата, печата и църквата им³⁵. Освен това арменските културно-

³² Ջիվելեգով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է.Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014, էջ 75.

³³ Пак там, с. 75-76.

³⁴ История России..., с. 427-428; Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998, с. 13-62, 692-800.

³⁵ Ջիվելեգով, Ա., Цит. съч., с. 72-93, 112-114.

религиозни огнища се възприемат като проводници на антиправителствена пропаганда, поради което местната администрация полага допълнителни усилия към тяхното ограничаване и поставяне под държавен контрол. Интересна е оценката на османския държавник Исмаил Кемал, който прави паралел между положението на арменците в Мала Азия и в Кавказ: *„докато в Турция арменските училища и църкви се ползваха със значителна свобода, а арменската нация се радваше на благоразположение, в Русия гледаха на арменеца като на дисидент и революционер, враг на царя и на православието“*³⁶. Подобни са и изводите на американския историк Симон Паяслиян, който пише, че император Александър III *„гледа на своите арменски поданици почти както османският султан – за него те са заплаха за руското единство“*³⁷.

През следващите години, особено при управлението на Николай II (1894–1917 г.), отношенията между населението и местната власт бързо се влошават, главно поради сериозните рестрикции, които са наложени върху Арменската апостолическа църква³⁸. Царските управници приемат, че политическата значимост на Католикоса неизбежно ще съдейства за разпространяването на сепаратистични настроения и за развитието на идеята за обединение между източните и западните арменци. С основание руският публицист Александър Амфитеатров прави заключението, че усилията на царската власт *„да оградят проектирания за русификация Кавказ от измисления призрак на Велика Армения... рязко променят историческата политика на Русия в Близкия Изток и я подтиква да се откаже от своето вековно амплуа на защитник на християните, живеещи под мюсюлманско иго“*³⁹.

Репресивната политика на Александър III и Николай II, както и на Кавказката администрация, начело с Александър Дондуков-Корсаков (1882–1890 г.), Сергей Шерemet (1890–1896 г.) и Григорий Голицин (1896–1905 г.) предизвиква сериозна съпротива от страна на арменския народ, воден от революционерите от Дашнакцутюн. Почти 25 години външните и вътрешните напрежения в Кавказ поддържат своята острота и се отразяват негативно върху арменско-руските отношения и върху развитието на арменския въпрос като цяло.

³⁶ The memoirs of Ismail Kemal Bey..., p. 258.

³⁷ Паяслиян, С. История на Армения. София: Рива, 2011, с. 133; История на Османската империя..., с. 540-541.

³⁸ Верт, П. Глава церкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828–1914 – В: Ab Imperio, 2006, № 3, с. 99-138; Армянский католикос Мкртич I Хримян и князь Г. С. Голицын (Личные воспоминания) – В: Исторический вестник, т. 124, 1911, с. 940-949.

³⁹ Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015, с. 25.

Освен от тези вътрешнополитически съображения, промяната в руската политика спрямо арменците е продиктуваната и от събитията на Балканите през 80-те години на XIX в. и по-конкретно от т.нар. Българска криза, когато без одобрението на Русия се извършва съединението между Княжество България и Източна Румелия⁴⁰. Отношенията между двете държави допълнително се влошават след настойчивите опити на Петербург да се намеси в избора на нов български княз след абдикацията на Александър Батенберг през август 1886 г.⁴¹ Кризата в руско-българските отношения продължава почти десет години и се отразява негативно върху външнополитическия авторитет и влияние на Петербург. В края на XIX в. целият балкански регион (България, Сърбия, Румъния) започва да води външна политика, ориентирана към сближение с Виена и Берлин, което значително отслабва руските позиции на полуострова⁴².

Опитът с балканските държави, които са освободени с подкрепата на Русия, но желаят да водят независима от Петербург външна и вътрешна политика, дава своето отражение върху царското отношение към арменския въпрос. Разочаровано от действията на българското княжество, руското правителство не желае да се ангажира с националните каузи на останалите в Османската империя християнски народи. Опасението Армения да не се превърне във „втора България“ е една от важните предпоставки за незаинтересованата и негативна позиция на Петербург по въпроса за арменските реформи в края на XIX в. Това се потвърждава и от думите на самия канцлер Николай Гирс, който се изразява по следния начин: *„Русия няма никакви причини да иска създаването на втора България. Възникването на автономно арменско княжество е опасно за Русия, тъй като руските арменци ще се стремят да станат част от него.“*⁴³

⁴⁰ История России..., с. 478-481; Айрапетов, О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Европа, 2006, с. 376-384; Стателова, Е., Ст. Грынчаров. История на Нова България (1878–1944). Том III. София: Анупис, 1999, с. 52-87; Радев, С. Строители на съвременна България. Том I. София: Български писател, 1973, с. 473-604; Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи): Историко-юридические очерки. Москва: Университетская типография, 1896. Том II, с. 243-289.

⁴¹ История России..., с. 480-481; Айрапетов, О. Цит. съч., с. 384-387; Стателова, Е., Ст. Грынчаров. Цит. съч., с. 89-104; Радев, С. Строители на съвременна България. Том II. София: Български писател, 1973, с. 247-575; Жигарев, С. Цит. съч., Том II, с. 290-301.

⁴² Айрапетов, О. Цит. съч., с. 362-369; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX вв. (отв. ред. В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина). Москва: Наука, 1978, с. 243-257.

⁴³ Цит. по Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007, с. 90.

Заключение

Решенията, взети на Берлинския конгрес, и поведението на великите сили след него стават причина за превръщането на арменския въпрос в сложен международен проблем. Всяка една от европейските сили е ангажирана със собствените си външнополитически и вътрешнополитически задачи и не проявява готовност да съдейства за колективното решаване на арменския въпрос. Макар че правителствата им са наясно, че султан Абдул Хамид II няма никакво намерение да изпълнява задълженията си по чл. 61 от Берлинския договор и да въвежда реформи и преобразования за арменците, великите сили не предприемат никакви сериозни мерки, за да го предотвратят. Липсата на твърдост и последователност от страна на Европа и Русия срещу антиарменската политиката на Абдул Хамид II дава отлична възможност на султана да превърне практиката на масово избиване на арменци в една трайна тенденцията в османската национална политика.

Що се отнася до Русия, традиционен защитник на християнските поданици на султана, в последните десетилетия на XIX в. тя започва да води безкомпромисна политика спрямо арменците. Като цяло Петербург не е против подобряването на условията на живот на арменците в Османската империя съгласно чл. 61 от Берлинския договор, но е категорично против предприемането на всякакви действия, които биха довели до промяна на статуквото и до създаването на независима, автономна или дори полуавтономна Армения. Опитът с България поражда сериозни опасения в руските управленски среди, че една автономна провинция в Мала Азия лесно ще попадне под влиянието на чужда държава (Великобритания или Германия), което пряко ще застраши руските интереси. Наличието на подобни настроения в политическите среди на империята обяснява незаинтересованото отношение на руската дипломация спрямо репресивните действия на Портата. С това бездействие правителството на Николай II реално подпомага начинанията на султана, без да осъзнава, че тази стратегия сериозно подрива авторитета и влиянието на Русия сред близо 2 500 000 арменци, населяващи стратегически важен район в Мала Азия.

Библиография

1. Айрапетов, О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Европа, 2006;
2. Акчам, Т. Турецкое национальное Я и Армянский вопрос. Москва: АО „Арио-Никс“, 1995;

3. Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015;
4. Армянский католикос Мкртич I Хримян и князь Г. С. Голицын (Личные воспоминания) – В: Исторический вестник, т. 124, 1911, с. 940-949;
5. Балакян, П. Горящий тигър. Геноцидът спрямо арменците и отговорът на Америка. София: Комо, 2005;
6. Верт, П. Глава церкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828–1914 – В: Ab Imperio, 2006, № 3, с. 99-138;
7. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX вв. (отв. ред. В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина). Москва: Наука, 1978;
8. Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1. Част 2. София: БАН, 2008;
9. Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007;
10. Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998;
11. Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи): Историко-юридические очерки. Москва: Университетская типография, 1896. Том II;
12. Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, т. 135, 1914 (январь), с. 49-75;
13. Инджеян, Б. Арменският въпрос. Сто години трагедия на арменския народ. София, 2006;
14. История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. София: Рива, 2011;
15. История России XIX – начала XX века. Под редакцией В. А. Федорова (Коллектив авторов: Георгиев, В.А., Н. Д. Ерофеев, Н. С. Киняпина, И. А. Федосов и др.). Москва: Издательство Московского университета, 2004;
16. Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990;
17. Киракосян, Дж. С. Буржуазная дипломатия и Армения: (70-ые годы XIX века). Ереван: Ереванский государственный университет, 1981;
18. Паяслиян, С. История на Армения. София: Рива, 2011;
19. Радев, С. Строители на съвременна България. Том I. Том II. София: Български писател, 1973;
20. Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894-1897 г.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994;

21. Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на Нова България (1878–1944). Том III. София: Анубис, 1999;
22. Степанян, С. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века). Ереван: Айастан, 1975;
23. Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1990;
24. Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011;
25. Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР (ЦГАОРИСС СССР), ф. 579, оп. 1, док. 1957;
26. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 /Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко/. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952, с. 205;
27. От Гюлистан до Москва. Исторически договори за съдбата на Армения. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2010;
28. Lynch, H. F. B. Armenia, Travels and Studies. Volume 2. The Turkish Provinces. London, New York: Longmans, Green, and Company, 1901;
29. The memoirs of Ismail Kemal Bey. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company, 1920;
30. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972;
31. Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966;
32. Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, "Չանգակ-97" հրատարակչություն, 2010;
33. Մշակ, 1878, № 117, № 133;
34. Պարսամյան, Վ. Ա. Գրիբոեդովը եվ հայ-ռուսական հարաբերությունները: Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1947;
35. Ջիվեկեզով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է. Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014;
36. Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972.

ТЕРИТОРИАЛНИ ПЛАНОВЕ И ДОГОВОРЕНОСТИ МЕЖДУ ВЕЛИКИТЕ СИЛИ ЗА СЪДБАТА НА СЛЕДВОЕННА ГЕРМАНИЯ

Георги Тодоров

Резюме: Идеите за политическо разделение на следвоенна Германия показват новия тип война, който се води в света, позволяваща завладените територии да останат под ръководството на победителя. Трите велики сили – СССР, САЩ, Великобритания – разработват свои планове и идеи за разграждане на единната германска държава, като логично изхождат от своите интереси, които допълнително се влияят от хода на войната и от изострянето на междусъюзническите отношения за следвоенното устройство. Основната цел на статията е да представи различните интереси, планове и начини за преодоляване на конфликтите по време на преговорите за разрешаването на германския въпрос и заложените основни инструменти за предотвратяване на нарастващата опасност от изостряне на напрежението между съюзническите държави след края на войната.

Ключови думи: окупационни зони, Германия, Студена война, СССР, западни съюзници.

TERRITORIAL PLANS AND AGREEMENTS BETWEEN THE GREAT POWERS FOR THE FATE OF POST-WAR GERMANY

Georgi Todorov

Abstract: The ideas of political division in post-war Germany showed the new type of war, waged in the world which allowed the victors to maintain the leadership over the conquered territories. The three great powers - the USSR, the USA, Great Britain - developed their plans and ideas for the separation of the unified German state, logically proceeding from their interests, which were further influenced by the war and the sharpening of Allies' relations in regard to the postwar system. The main purpose of this article is to present the various interests, plans and ways of overcoming the conflicts during the negotiations for the resolution of the German question and the main diplomatic means to prevent the growing danger of the escalating tensions between the Allies after the war.

Keywords: occupation zones, Germany, Cold War, USSR, Western allies.

Изграждането на окупационните зони на територията на победена Германия след Втората световна война е една от първите

остри конфликтни точки между великите сили в постепенно зараждащата се Студена война. Затова то е плод на множество дискусии и срещи, а също така и на изначално различните интереси и гледни точки на трите големи държави от Антихитлеристката коалиция.

Основните интензивни и решаващи преговори по отношение на поствоенното териториално устройство на Германия протичат на четири основни (и още три по-малки) конференции, които се провеждат след основните обрати във войната в Европа и в Тихия океан през 1942-1943 година: Московската среща на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания (19 – 30 октомври 1943 г.); Техеранската конференция (28 ноември – 1 декември 1943 г.); Ялтенската (Кримската) конференция (4 – 11 февруари 1945 г.) и Потсдамската (Берлинската) конференция (17 юли – 2 август 1945 г.).

Разглежданите преговори ясно показват различните интереси на великите сили по отношение на германския въпрос. Диаметрално противоположните изходни планове от началото на световния конфликт практически се изоставят в хода на военните действия. Последните довеждат до сравнително точното предвиждане за съюзническата граница сред руините на победения неприятел. Това показва, че военните действия изиграват определяща роля за изработването на концепциите на масата за преговори, а не обратното. Именно по германския въпрос се проявяват първите сериозни разногласия между съюзниците от Антихитлеристката коалиция, които трасират разбирането за идващото блоково противопоставяне, изградено върху военновременни, подлежащи на промяна, но и едновременно с това гарантиращи задържането на напрежението на такива нива, решения и договорености, които позволяват воденето на дипломатически преговори и разрешаването на конфликтите по мирен път.

Проблематиката е разглеждана в множество западни и източни историографии – Т. Джуд, Н. Наймарк Р. Болдирев¹. В статията са използвани изключително „домашни“ т.е. германски исторически изследвания (М. Ул; Х. Клессман²), които се открояват със значителна обективност, висока доза фактологичност, но нерядко и без ясно

¹ Джуд, Т. След войната. История на Европа след 1945 г. София: Сиела АД, 2012; Naimark, N. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945 – 1949. Cambridge: Harvard University Press, 1995.; Болдырев, Р. Советская оккупационная политика в Германии, 1945 – 1949. Экономический аспект. Saarbrücken: изд. „LAP LAMBERT Academic Publishing“, 2011.

² Kleßmann, Ch. Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991; Uhl, M. Die Teilung Deutschlands. Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945-1949. Berlin-Brandenburg: be.bra Verlag GmbH, 2009. (Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Band 11).

изразена академична или дори емоционална теза. Значителни документални източници (стенограми на всички преговори от конференциите в Москва, Техеран, Ялта и Потсдам³) са публикувани и на запад, и на изток, които представят в дълбочина прогреса на дискусиите и развитието на гледните точки по отношение на Германския въпрос.

Гледните точки на съюзниците от Антихитлеристката коалиция относно бъдещото политическо устройство и териториални изменения, наречени в историографията „Териториален въпрос за Германия“ или „Германски въпрос“, се базират най-вече на различните възгледи и далечните цели, които самите държави преследват, както и на контекста на войната и времето, в което те еволюират.

Основните моменти в концепциите на съюзниците са, че победителите определят *самоволно* и самостоятелно бъдещето на победения враг, окупационните им армии ще бъдат временно на тази територия и ще съществува определен орган за практическо стиковане на различните интереси и гледни точки на победителите на територията на победения враг.

Разликите в изходните гледни точки и интереси са значителни между трите съюзнички.

Великобритания, която воюва от самото начало с Германия и вижда в нея исторически противник (заедно с Франция въпреки съюзните им отношения) за господството по море, до преломните сражения при Сталинград и Курск, настоява за раздробяването и пълното разоръжаване на Германия. Чърчил издига идеята за т. нар. „Дунавска конфедерация“ – военно-политически съюз между Бавария, Австрия, Унгария и Югославия под егидата на Великобритания⁴. По такъв начин Великобритания търси, от една страна, елиминирането на

³ Кримската конференция на ръководителите на трите съюзни държави – СССР, САЩ и Великобритания 4-11 февруари 1945. Сборник документи. София: Партиздат, 1985; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов. Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19 – 30 окт. 1943 г.); Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). Москва: Политиздат, 1984.; Техеранската конференция на ръководителите на трите съюзни държави — СССР, САЩ и Великобритания (28 ноември — 1 декември 1943). Сборник документи. София: Партиздат, 1981. с. 180.

⁴ Отношението на Съветския съюз спрямо подобна федерация е изключително предпазливо и негативно, което води и до разпадането на тази идея на Московската конференция. Вж. повече в *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.*: Сборник документов. Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19 – 30 окт. 1943 г.). Москва: Политиздат, 1984. с. 328-329.

Германия като фактор, който да застрашава нейното военноморско господство, а от друга – премахването на традиционната сфера на влияние на Франция върху Югославия.

След прелома на Източния фронт политиката на Великобритания се изменя. На заседание на кабинета на министрите от 5 октомври 1943 г. Чърчил директно заявява, че след войната Германия трябва да се *усили и използва против Русия*, като за целта нейната граница трябва да е възможно по на изток. По този въпрос на Техеранската конференция от края на ноември – началото на декември 1943 г. Рузвелт прави заключението: „Той [Чърчил] се страхува руснаците да не станат твърде силни... Не смятам да жертваме живота на нито един американски войник за интересите на британците на континента, независимо дали е имажинерен, или фактически“.⁵

Разпадането и на тази концепция води през 1945 г. до заемането от Великобритания на позицията, че западната граница на Полша трябва да минава максимално по на изток⁶ и не трябва да включва Силезийския възлищен басейн поради базисната му необходимост за снабдяването с гориво за зимата в поствоенна Германия.

В началото на войната Съединените американски щати нямат ясна представа за бъдещето на Германия. Те се придържат към мнението за разделяне и отделяне на икономически индустриализираните и добивни райони на Рур и Рейнската област. По отношение на границите Рузвелт е съгласен за преместването на германско-полската граница на запад, за да се компенсират териториите, които СССР отнема от Полската държава след 17 септември 1939 г. и които Москва няма намерение да отстъпи (линията Кързън, начертана още по времето на Полско-съветската война от 1920 година).⁷

Още по-неопределена е позицията на Съветския съюз. В множество изказвания и заповеди⁸ ръководителят на страната Й. Сталин заявява, че се отказва от плановете за разчленяване на Германия и от отъждествяването на германския народ с фашизма. От друга страна, в беседи с британски представители той дава съгласие за разпокъсването на Германия.

⁵ Kleßmann, Ch. Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991. с. 24.

⁶ Пак там. с. 23.

⁷ Тези територии в съветската историография се наричат Западна Белорусия и Западна Украйна, т.е. те са разглеждани като съставни части на съюзните републики Беларус и Украйна в състава на СССР.

⁸ Например Правда 1941 г., (3 юли) № 83; 1942 г., (23 февруари) № 54; 1945 г., (9 май) № 110.

Едва през 1944 г. Съветският съюз се съгласява с разделянето на Германия на окупационни зони, при условие че се признава върховенството на всеки съюзник в контролираната от него зона. Това автоматично означава предпоставка за изостряне на напрежението между ръководителите на отделните окупационни зони и останалите държави победителки. В същото време се утвърждава и разделянето на Берлин и съвместното управление на града чрез съюзно командване. На конференциите от 1945 г. Сталин потвърждава идеята за окупационните зони, като предлага и възможно най-западната граница за Полша.

Различията по въпроса за границите на Полша възникват *въпреки* гаранциите, дадени от Великобритания и Франция още в началото на войната, за териториалната цялост на страната.

На Московската конференция (19-30 октомври 1943 г.) не се предвижда и не е направена декларация (или секретен протокол) за бъдещето на Германия, но то се обсъжда от външните министри на страните от Антихитлеристката коалиция. Представителят на САЩ Едуард Хъл запознава колегите си с плана за „разчленяване“ на Германия като от ключово значение е отнемането на Източна Прусия, „за да се намали пруското влияние в райха“.⁹ Това се съгласува напълно с позицията лично на Чърчил, който също вижда Прусия като извор на германския милитаризъм и национализъм.¹⁰ Въпреки това по време на Московската конференция британската делегация начело с първия дипломат Антъни Идън уклончиво подкрепя американските предложения, които се явяват и първият систематизиран и официално заявен вариант за решаване на германския въпрос. От голямо значение според него обаче е мнението на СССР. Наркомът на външните дела Вячеслав Молотов изтъква, че е необходимо време, за да проучи въпроса за бъдещата териториална цялост на Германия.

Парадоксално трите велики сили подкрепят всякаква форма на сепаратизъм от/на територията на Третия райх, при все че такива движения в самото сърце на райха – Германия, просто не съществуват.

Друг момент на приближаване на позициите на водещите сили е съгласието помежду им за ненамеса в бъдещото местно управление на територията, но с условието предварително да се изчисти влиянието на нацизма от него (денацификация).¹¹ Стига се до общото решение

⁹ Kleßmann, Ch. Цит. съч., с. 23.

¹⁰ Пак там. Подобно традиционно негативно отношение към Прусия има и по времето на царизма и Руската империя.

¹¹ Советский Союз на международных Т. 1. с. 164.

въпросът да бъде предаден за по-обстойно изследване на Европейската Консултативна комисия (ЕКК).¹²

На Техеранската конференция се водят дискусии за бъдещото устройство на победения неприятел, но гледните точки са противоположни. Американската делегация начело с Рузвелт представя *пробна* предварителна карта на бъдещата Германия. Според тази карта страната е разделена на 5 отделни *независими* държави – *редуцирана, но съществуваща* Прусия; ХанOVER и Северозападните райони; Саксония и Лайпциг; Вестфалия, Хесен, Дармщадт и южнорейнските райони; Бавария, Баден и Вюртемберг.¹³ Хамбург, Килският канал, Рурската област и Саар ще останат под международен контрол. Контролирането на толкова на брой държави от победителките би било една доста трудна задача. От една страна, трябва да бъде откъсната наслоената вече от около 70 години история на изградена единна германска държава, единен национализъм с всичките негови характеристики и повторно разрушаване на „германската идея“. От друга – би се изисквало непрекъснато урегулиране от страна на победителките както на отношенията между всичките пет държави, които трябва да са *независими*, така и на деликатния баланс между интересите на Съюзниците. Всеки един открит конфликт или разрыв между Великите сили веднага би довел до конфликт в германските държави или до развитие на идеята за повторно обединение на страната.

Британската делегация начело с премиера Чърчил конкретизира две основни идеи на тази конференция – изолиране на Прусия поради схващането, че тази част от Германия (както и нейните представители в армията) е най-милитаристична, безскрупулна и отговорна за войната; и създаване на Дунавска конфедерация. Една Дунавска конфедерация е разглеждана от Съветите още от Московската конференция като създаване на нов своеобразен санитарен кордон, насочен срещу тях.¹⁴

Съветската делегация начело със Сталин отхвърля и двете предложения, като се аргументира, че положението трябва детайлно да се проучи. Тази аргументация преповтаря обосновката на Молотов по време на Московската конференция по-рано същата година.

Практически става ясно, че въпреки напредъка на съюзническите войски, изчистването на Северна Африка, Атлантическия океан и на голяма част от РСФСР, Антихитлеристката коалиция реално

¹² Съвещателен орган, който е натоварен с множество задължения, основното от които е изработване на параметрите на капитулацията на Третия райх.

¹³ Техеранската конференция на ръководителите на трите съюзни държави — СССР, САЩ и Великобритания (28 ноември – 1 декември 1943). Сборник документи. София: Партиздат, 1981. с. 180. Заседание 4-то, 1 декември 1943 г.

¹⁴ Советский Союз на международных... Т. 1. с. 328-329.

продължава да няма общ план за поствоенното устройство на Германия. Поради тази причина този въпрос е оставен за разглеждане от Европейската Консултативна Комисия.¹⁵

Идеята за разчленение на германската територия се прокарва и в плана „Моргентау“ по името на секретаря по финансите на САЩ от 1944 г. Той предвижда икономически развитите и добивни райони да преминат в ръцете на съседните държави – Саарска област и левият бряг на Рейн – към Франция, а Силезия и Померания към Полша (това впоследствие се подкрепя не от САЩ, а от СССР). Рурската област се предвижда да бъде изцяло деиндустриализирана, инженерните кадри да бъдат репатрирани и заедно с Килския канал да бъдат поставени под международен контрол.¹⁶ От остатъка се създават две *конфедеративни* държави – на Северна и на Южна Германия. Предвижда се и военен контингент от войски на ООН и респективно *оттеглянето* на американските и съветските армии от победената територия.

На Ялтенската конференция (4-11 февруари 1945 г.) подробните опити за разделянето на Германия на малки държави не среща одобрението на съветската делегация, а британската не е съгласна в детайлите.

В крайна сметка се приема, че страната ще бъде разделена на окупационни зони между победителките, като на Франция ще ѝ бъде предложено да стане четвърта окупационна сила. Великобритания вижда в тази стъпка свой икономически интерес: „... Англия би се затруднила да се занимава сама дълго с окупацията на Германия. Ако Франция поеме част от *бремето* [курсивът мой – Г. Т.] по окупацията на Германия...“.¹⁷ Допълнително Лондон изхожда от предвиждането, че въпреки всичко германският военен потенциал може да доведе до нова война, каквато островната държава не е заинтересувана да води: „Англия не иска да поеме цялата тежест на евентуално нападение от страна на Германия в бъдеще. Англия иска Франция да бъде нащрек по отношение на Германия.“¹⁸

Интересно е, че за бъдещото на зоните се намеква още в началото на дискусиите за поствоенното устройство. Така президентът

¹⁵ Пак там. с. 182.

¹⁶ План „Моргентау“ /Morgentau/, т. 2 и 3. Онлайн текстът на плана е архивиран на: <https://web.archive.org/web/20130501030130/http://docs.fdrlibrary.marist.edu:80/psf/box31/t297a01.html>.

¹⁷ Кримската конференция на ръководителите на трите съюзни държави – СССР, САЩ и Великобритания, 4-11 февруари 1945. Сборник Документи. София: Партиздат, 1985. с. 80. Заседание на ръководителите на правителствата, 5 февруари 1945 г., 16 ч., двореца Ливадия.

¹⁸ Пак там. с. 81.

на САЩ Рузвелт казва още в петото си изречение на заседание на ръководителите на правителствата от 5 февруари: „Става дума не за постоянна, а за временна окупация“¹⁹. Същото се забелязва и при министъра на външните работи на Великобритания Идън два дни по-късно: „... ако бъде сметнато за необходимо Германия да се раздели на отделни държави, неизбежно ще трябва да се решат въпросите за *времето на разделянето*...“²⁰. Това води до заключението, че въпреки самата хаотичност на дискусиите и смесването на различни тематички цялостното настроение относно окупационните зони е като към временно явление.

Втори интересен факт е промяната на позицията на Великите сили и съответно на външните им министри относно член 12 от предварителната декларация за безусловната капитулация на Германия. В него след дискусии се добавя и идеята, че държавите победителки в името на световния мир *ще разделят Германия*. Тъй като тази декларация е публична, а не засекретена, отпада рационалният аргумент, изтъкнат на Ялтенската конференция, че не трябва да се допускат каквито и да е действия, подпомагащи сплотяването на врага.

Плановите за разделяне на Отечеството, видени в изискванията за безусловна капитулация, неминуемо ще повишат именно сплотеността на германските войски и нация, а и респективно ожесточеността на съпротивата.

Разделената Германия ще бъде редуцирана като територия за сметка на нарастването на полската държава. Така след множество дискусии за границите, също и с правителството във Варшава, за западна граница се приема *да се разсъждава* (но не и да се протоколира в декларация или решение, което ще доведе до нов остър конфликт този път между Великите сили на следващата конференция) върху линията Данциг (Гданск) – р. Одер – р. Западна Ниса, което ще доведе и до изселване на множество германски граждани на запад.

Предвижда се и разделянето на Източна Прусия. СССР изрично настоява за подялба на тази област с Полша в съотношение 1:2. Това лишава германските окупационни зони от важното пристанище Штетин (Щетин). Още през март 1945 г. СССР предава контрола на завладяната от германските войски област под ръководството на полските воеводства. В цялата тази политика по отношение на източните граници

¹⁹ Пак там, с. 72.

²⁰ Пак там, с. 122. Поради лингвистични особености на езиците (на руски например „о времени расчленения“, както е записано в оригинал) може да се прокара и трактовката за времето, което ще е необходимо след края на войната Германия да бъде разчленена. Тази теза обаче е доста по-слабо вероятна и алогична, тъй като обикновено времето за разделяне на една държава на окупационни зони е доста кратко.

е видно и бъдещото разделяне на сферите на влияние върху Полша и доминиращата роля на СССР там.

На Ялтенската конференция от февруари 1945 г. се създават и управленчески звена, чиито прерогативи до голяма степен се застъпват. Така Европейската Консултативна комисия на Великите сили трябва да изработва планове за безусловната капитулация на Третия райх. Тя е съставена от трима представители – посланика на СССР във Великобритания Ф. Гусев, посланика на САЩ във Великобритания Д. Вайнант и У. Стринг, заместник на Централно-европейския департамент на Министерството на външните работи. През ноември 1944 г. в нейния състав влиза и френският представител Р. Масил, който е *комисар* по външните дела на Френския комитет за национално освобождение.

Съюзническа контролна комисия (СКК) би трябвало да прокарва синхронизирани между Великите сили и общозонално валидни закони за политическото, икономическото и социалното развитие. По време на Ялтенската конференция между ръководителите на делегациите възникват дискусии около въпроса дали френската страна да бъде поканена в СКК, или не. От една страна, това би наклонило още повече тежестта в решенията за Германия на запад, но от друга, Съветският съюз и Франция имат традиционно по-положително отношение една спрямо друга и могат да стиковат политиката си или бойкота си спрямо тази на все по-плътна организация се англо-американски блок. В крайна сметка Франция е допусната до СКК, като това означава, че тя може да влияе на бъдещото развитие на междусъюзническите отношения, а също така и на самите окупационни зони.

Потсдамската конференция конкретизира начертаните в Ялта планове. Окупационните зони остават и се конкретизират на четири. Особено ожесточени продължават да са дискусиите за границите на отделните зони.

По отношение на западните и южните граници на германските зони има общо единодушие – те трябва да се върнат в състоянието си от 1937 г., т.е. Чехословакия си връща Судетската област и града Тешин (Чешки-Тешин), а Австрия – своята независимост. Така и двете държави *не получават* териториални компенсации от Германия. Във връзка с източните граници се приема, че Кьонигсберг (бъдещият Калининград) заедно със северната част от Източна Прусия – около 13,2 хил. км² – влизат в състава на РСФСР, а градът Мемел (днешният Клайпеда), заедно с прилежащата му околност – в състава на Литовската ССР. Въпросът за Силезия и Померания обаче остава открит и трябва да бъде решен посредством мирния договор с Германия, който така и не се подписва. Контролът върху последните територии е предаден от СССР на Полската република, което води до напрежение по време на

конференцията. От една страна, Чърчил аргументира евентуалното тежко положение за германската икономика – селскостопанска и въгледобивна, а оттам и преживяването на германците в „тежката студена зима“ при откъсването на Силезийския въглищен басейн. Труман заявява в много по-прав текст, че въгледобивните райони трябва да останат в Германия.²¹

Гледната точка на западните съюзници разглежда това като създаване на цялостна нова окупационна зона. Сталин заявява, че предаването на тези райони под полска администрация е военно аргументирано решение, тъй като, от една страна, в тила на Червената армия ще има приятелска администрация, а от друга, огромна част от германските граждани са напуснали районите, завладени от Червената армия (отчасти потвърдено от привиканото представителство на полското правителство на националното единство, което говори за едва около 500 хиляди останали германци).²² Поради тази причина на работните им места и в домовете им са се заселили поляци от източната граница на Полша – линията Кързън.²³ Като контрааргумент против мнението на Чърчил за трудността Германия да издържи без Силезия, Сталин изразява идеята, че Рейнският добивен басейн все пак ще остане в германските земи. Дискусията се затяга и противоречията се задълбочават.

Пробивът по въпроса за западните граници на Полша идва на 30 юли в частен разговор между Бърнс и Молотов. Бърнс прави отстъпката за границата до Западна Ниса. В протокола от конференцията положението е прието като *временно* до подписването на мирния договор с Германия, като се записва, че тази спорна зона *не е част* от Съветската окупационна зона (но и няма статут на *нова* окупационна зона).²⁴

Предвижда се столицата на Германия също да бъде разделена на четири части, подобно на самата държава. Фактически достигането до идеята за разделянето на Берлин се случва по-рано. Според Лондонския протокол от 12 септември 1944 г. Берлин е разглеждан като столица на Германия. От 14 ноември 1944 г. и „Решенията за установяване на

²¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 —1945 гг.: Сборник документов. Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). Москва: Политиздат, 1984. с. 115-116, пето заседание на ръководителите на делегациите, 21 юли 1945 г. От друга страна, това не погречва отново да се повдигне въпросът за интернационализацията на Рурската област.

²² Пак там, с. 181.

²³ Пак там, с. 116-117.

²⁴ Пак там, с. 440.

контрол в Германия“ (*Abkommen über Kontrolleinrichtungen in Deutschland*) Берлин се разделя на три (четири) окупационни области и се управлява от съвместна Комендатура.²⁵ Практическото разделение на града е добре представено в Таблица № 1.

Таблица № 1: Характеристика на разделието на Берлин.²⁶

	Заета площ в проценти	Население в проценти към август 1945 г.	Население в млн. души към август 1945 г. ²⁷	Брой окупирани квартали
Съветска окупационна зона	45	37	2,8	8
Западни окупационни зони	55	63	~ 5	САЩ – 6 Великобритания – 4 Франция – 2

По време на Потсдамската конференция британската делегация издига предложение за определен период от време (не се уточнява колко голям ще е той) да *няма* съществуващо централно германско правителство. Предложението се приема единодушно, а и в затагащата се международна обстановка трудно може да се представи централно германско правителство дори и към онзи момент – 31 август 1945 г. Въпреки това се приема създаването на определени департаменти, които да подпомогнат икономическото и общественото развитие на окупационните зони – финансов, транспортен, комуникационен, външнотърговски и промишлен.²⁸ Те припокриват прерогативите си отчасти с различните отдели на СКК, но много скоро департаментите започват да се създават и функционират само на зонално ниво (първоначално само в американската и в съветската зона). Създава се и местно самоуправление, което ще се избира чрез открити и свободни демократични избори.

В крайна сметка конференциите успяват да зададат основните характеристики на политическото устройство и общия контрол върху

²⁵ Abkommen über Kontrolleinrichtungen in Deutschland, Член 7. <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kontrolleinrichtungen45.htm>.

²⁶ Данните са от Uhl, M. Die Teilung Deutschlands. Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945-1949. Berlin-Brandenburg: be.bra Verlag GmbH, 2009. (Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Band 11). с. 22-23.

²⁷ Данните за Западните окупационни зони са изчислени, базирайки се на наличните данни за съветската окупационна зона.

²⁸ Советский Союз на международных... Т. 6. с. 452.

областта, както и границите на зоните. Генезисът на идеята за политическото устройство минава през идеята за независими държави или съюзи от държави, които да бъдат пряко „надзиравани“ от великите сили. В крайна сметка директният контрол, и то с преимущество на ръководещата зоната държава победителка, е предпочетен като вариант, бивайки по-лесен и икономически изгоден за договарящите се страни, който би редуцирал възможните конфликтни ситуации между съюзниците. По този начин се суспендира и идеята за политическо влияние върху територията от страна на автохтонни германски институции. Заложеният общ съюзнически контрол по условие е нефункциониращ и е с ограничено влияние.

Границите на зоните са предмет на ожесточени дискусии между държавите победителки. Основният проблем идва по линия на източните граници, като те са преместени временно на запад до подписването на мирен договор с Германия.²⁹

Прегледът на договореностите между победителките показва, че не малка част от проблемните въпроси, от една страна, се разпределят за решаване в различни комисии, а от друга, се оставят за по-нататъшно обсъждане на нови конференции. Множество проблеми като тези за границите, за поствоенното разглеждане и администриране на територията и пр. се очаква да се разрешат при мирна конференция и евентуалното подписване на мирния договор с Германия, до какъвто така и не се стига. Така временните споразумения преминават в дългосрочни, променят се или се анулират според интересите на държавата победителка в самата окупационна зона. Едновременно с това обаче механизмите за пряк или косвен контрол от другите велики сили (своеобразна политика на „сдържане“ по концепцията на Джордж Кенан, но провеждана и *от двете страни*) са налични, което позволява воденето на дипломатически преговори и разрешаването на конфликтите по мирен път. Практически въпросът за Германия като един от фундаментите на Студената война залага гъвкавост в политиката, заобикаляща остротата на глобалното противопоставяне, канализираща се в множество „прикрити“ съглашения и граници между интересите на СССР и САЩ.

Използвани източници:

²⁹ Така предвиденото условие трудно може да се осъществи, тъй като разделянето на територията на зони и липсата на единна германска представителна институция обуславят невъзможността да се подпише мирен договор поради практическата липса на ответна страна.

1. В. Правда, 1941, 1942, 1945 г.
2. Кримската конференция на ръководителите на трите съюзни държави – СССР, САЩ и Великобритания, 4-11 февруари 1945. Сборник Документи. София: Партиздат, 1985.
3. Suggested Post-Surrender Program for Germany (Morgenthau Plan).
<https://web.archive.org/web/20130501030130/http://docs.fdrlibrary.marist.edu:80/psf/box31/t297a01.html>.
4. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов. Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19 – 30 окт. 1943 г.). Москва: Политиздат, 1984.
5. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов. Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). Москва: Политиздат, 1984.
6. Техеранската конференция на ръководителите на трите съюзни държави – СССР, САЩ и Великобритания (28 ноември – 1 декември 1943). Сборник документи. София: Партиздат, 1981.
7. Abkommen über Kontrollleinrichtungen in Deutschland, <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kontrolleinrichtungen45.htm>.
8. Kleßmann, Ch. Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991.
9. Uhl, M. Die Teilung Deutschlands. Niederlage, Ost-West-Spaltung und Wiederaufbau 1945-1949. Berlin-Brandenburg: be.bra Verlag GmbH, 2009. (Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Band 11).

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ГЕОПОЛИТИКАТА

Докторант Радослав Тодоров, Университет по Библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Геополитиката трябва да се разглежда като област на социологични и политологични знания, а също като неразделна част от съвременния стратегически анализ на световната икономика и международните отношения. Геополитиката, от една страна, изучава цивилизациите, културите и етносите, техните социологически признаци и свойства, а от друга страна, ги изследва като политически единици, т.е., като държави, империи и военно-политически блокове.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF GEOPOLITICS

PhD-Candidate Radoslav Todorov, University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *Geopolitics should be considered as a field of sociological and political science knowledge, as well as an integral part of the modern strategic analysis of the world economy and international relations. Geopolitics, on one hand, studies civilizations, cultures and ethnic groups, their sociological features and properties, and on the other hand, studies them as political units, i.e., as states, empires and military-political blocs.*

1. Три възгледа за геополитиката

В геополитиката местоположението на субекта е въобще главен критерий – включително до това, че самите геополитически методологии, принципи и закономерности се променят при премествания на субекта от един в друг сегмент на геополитическата карта на света. При това самата карта остава обща за всички геополитици, но мястото на наблюдателя определя с каква именно геополитика ние имаме работа.

Всеки наблюдател (т.е. школа) в геополитиката вижда общата геополитическа карта от позициите на тази цивилизация, в границите на която той се разполага. В такава ситуация следва да се разграничи индивидуалността на политика и неговата субектност. За удобство тази субектност може да се нарече геополитическа субектност.

Геополитическата субектност е фактор на задължителна принадлежност на геополитика (както лична, така и от гледна точка на неговата школа) към този сегмент на геополитическата карта, към който той по естествени обстоятелства на раждането и възпитанието или вследствие на съзнателен волеви избор се отнася. Тя формира цивилизационната идентичност на самия учен.

Анализът на картата на Макиндер показва, че геополитическата субектност може да бъде три вида: субектност на Морето, субектност на Сушата и променлива субектност - субектност на Rimland (ивичната земя). Веднага се набива на очи, че те не са равнозначни: субектността на Морето и субектността на Сушата (Халфорд Макиндер ги нарича в книгата „Демократични идеали и реалност“ „възглед на човека на Морето“ (Seaman's point of view) и „възглед на човека на Сушата“ (Landman's point of view) са фундаментални и автономни, т.е. съдържателно първични, докато „субектността на Rimland“ е вторична, комбинаторна и зависима, представлявайки съчетание на геополитически елементи, заимствани от субектността или на Морето, или на Сушата. Затова Халфорд Макиндер не отделя „Rimlandman's point of view“ в отделна категория, подчертавайки по този начин, че в бреговата зона не може да има самостоятелна геополитическа позиция. Това обстоятелство ще оспорва по-късно американският геополитик Николас Спикмен (1893-1943), който смята, че именно Rimland е извор на политическо творчество, стимул за което служи отразяването на постоянните културно опростени импулси на „разбойниците на Морето“ и „разбойниците на Сушата“.

С оглед на приведените съображения, следва да се открият именно три геополитически субектности, които предопределят не просто три направления в геополитиката, а три геополитики, тъй като местоположението на „наблюдателя“ в дисциплината, което придава на качественото пространство решаващо значение, само по себе си е решаващо. Затова ние можем да говорим за три геополитики като три научни дисциплини:

- за геополитика на Морето (Sea-geopolitics),
- за геополитика на Сушата (Land-geopolitics) и
- за геополитика на Бърега (Rimland-geopolitics).

Геополитиката на Морето отъждествява стратегическите интереси на своята цивилизация с нейните културни, социални, политически и морални ценности и върху това отъждествяване изгражда своята интерпретация на световната история, в това число по отношение на пространството и политиката.

По подобен начин стои въпросът и с геополитиката на Сушата. И тук ние имаме работа с обединяването на интересите и ценностите в

един неделим комплекс, който предопределя не просто ангажираността на изследователя, а самата логика и методология за разглеждане на това, което действа като друго по отношение на Сушата.

В резултат именно двете геополитики – геополитиката на Морето и геополитиката на Сушата – лежат в основата на цялото геополитическо знание.

Преди да се разглеждат индивидуалните различия на авторите или споровете на различните школи, ние трябва да определим геополитическата субектност, в границите на която се разгръща геополитическият анализ.

Работата се усложнява още и от наличието на геополитика на Брега (Rimland). Тази геополитика явно ще представлява:

1. или продължение на геополитиката на Морето,
2. или продължение на геополитиката на Сушата,
3. или тяхна комбинация,
4. или ще се постарее да излезе от планетарните обобщения и да се съсредоточи върху изясняване на отношенията между политиката и пространството в ясен локален контекст.

В първите три случая геополитиката на Брега може да се нарече геополитика с пълно основание. Изборът между Морето и Сушата на териториите на Rimland е резултат от воля и осъзнато решение.

Четвъртият от анализирания по-горе варианти на бреговата геополитика представлява по-малко коректен случай, тъй като е основан на имплицитно отричане на топиката на Х. Макиндер, от която произтичат всички останали геополитически конструкции / структури.

Тези направления на изследвания, в които се отхвърлят дуализмът на Сушата и Морето, основните закони на геополитиката на Халфорд Макиндер и неговата топка, е невъзможно да се признаят за геополитика: те не се отнасят към нея.

Най-ясно стои работата с цивилизацията на Морето. Тук, започвайки с Алфред Мехен и Халфорд Макиндер, ние виждаме последователно развитие на сериозната геополитическа школа, представена от много забележителни автори, публицисти, учени, политически и обществени дейци, научни центрове и школи и т.н.

Англо-американската, или англосаксонската, или атлантическата, геополитика – това е едно от трите цивилизационни направления в геополитиката, което може условно да се нарече *геополитика-1*. На нея може обосновано да се отдаде палмата на първенството, отчитайки този принос в геополитическата наука, който внесъл Халфорд Макиндер и в голяма степен Алфред Мехен.

Би било логично, ако *геополитика-2* ние бихме нарекли геополитиката на Сушата. Именно към това клонил и самият Халфорд

Макиндер, убеден, че англосаксонците се сражават за световно господство именно с руснаците, заемащи земята на географската ос на историята. Географската ос на историята при Халфорд Макиндер – това е Русия, територията на североизточна Евразия, политически обединена в последните векове под властта на руските царе. Създаването на пълноценна школа на руската континентална геополитика закъсняло почти със столетие. Първите концептуално завършени работи се появили едва в началото на 90-те години на XX век, след краха на СССР¹.

Значително по-разгърнато теоретично направление, изградено на принципа на Сушата, се формирало в Европа, в Германия през 20-те – 40-те години на XX век. Тук виждаме появата на такива фигури като Карл Хаусхофер (1869-1946) и Карл Шмит (1888-1985) в обкръжението на широка група единомишленици и последователи. Карл Шмит, най-крупен политолог, социолог и юрист, предложил осмисляне на геополитиката като фундаментална философска, социологическа и юридическа програма.

По такъв начин геополитика-2 като реакция на Халфорд Макиндер от страна на цивилизацията на Сушата се създала в Германия, която се осъзнала като сухопътна сила пред лицето на таласократична Англия.

Появяването на първите решителни стъпки за конституиране на евразийската геополитическа школа се наложило да чака почти 100 години след публикуването на първите работи по геополитика.

Европейската геополитика на Брега се създала едва през 70-те години на XX век и, за съжаление, представлява геополитика само номинално, явявайки се по-скоро вариант на псевдогеополитика, непризнаваща планетарната топка на Халфорд Макиндер и недиференцираща нито англосаксонската, нито германската, нито евразийската традиция.

През 90-те години на XX век интересът към геополитиката започнал да се пробужда и в други страни от „вътрешния полумесец“, Rimland: в арабския свят, Турция, Иран, Индия, Китай и т.н.

Идеите на Алфред Мехен залегнали в основата на цялата англосаксонска геополитическа традиция и предопределили постепенната еволюция на възгледите на самия Халфорд Макиндер.

За пълнота на картината следва да се споменат и други предшественици на американската геополитическа школа, които са внесли своя принос в нейното формиране, особено на нейните ранни етапи. Тук се открояват три фигури на американски специалисти в

¹ Дугин А.Г. Великая война континентов / День. 1992.

политическата география. Става дума за Елен Чърчил Семпл (1863-1932), Дервент Уитлизи (1890-1956) и Франц Опенхаймер (1864-1943).

Решаващо влияние върху появяването на американската геополитика оказал англичанинът Халфорд Макиндер, в чиито работи основните теми на политическата география достигнали кулминация.

Първият етап е свързан с разработката от Макиндер на „новата география“ и завършил с публикацията през 1904 година на програмната статия „Географската ос на историята“². 1904 година може да се смята за исторически момент на раждането фактически на геополитиката. Оценките на Макиндер се променят в хода на Първата световна война, когато САЩ открито заявяват своите световни амбиции като цитадела на демокрацията и морската сила. Халфорд Макиндер директно се сблъсква с Уилсън и неговите идеологически привърженици при подготовката на Версайския договор. И именно в този момент протича сливане на двете направления – британското и северноамериканското – в една обща геополитическа традиция, която от сега следва да се нарича „англосаксонска“ или „атлантическа“.

Всичко това намира своя израз във втората знакова и повратна работа на Халфорд Макиндер, „Демократични идеали и реалност“, публикувана през 1919 година.

Окончателният баланс на англо-американското сътрудничество Халфорд Макиндер излага през 1924 година в брошурата „Нациите в съвременния свят“: Западна Европа и Северна Америка занапред ще представляват от много гледни точки единна общност на нациите. Именно от 1924 година ние можем да отброяваме историята на осъзнатия, последователен и геополитически концептуализиран атлантизъм.

В същия този период, когато Халфорд Макинде пише „Демократични идеали и реалност“, опитва се да разчлени Русия и осъзнава геополитическото значение на планетарните идеи на Удроу Уилсън, в Европа от участниците в американската делегация, пристигнали за участие във Версайската конференция, се приема решението за създаване на „Съвета по международни отношения“ (Counsil on Foreign Relations, CFR).

Исая Баумен формулирал концепцията за новия свят, в която описвал баланса на националните интереси на различните държави, предпочитан за това, САЩ постепенно да могат да стигнат до световно господство³.

² Mackinder H. J. *The geographical pivot of history*//The Geographical Journal. 1904. № 23, С. 421-437.

³ Bowman I. *The New World-Problems in Political Geography*. NY, 1921.

По време на Втората световна война Исаия Бауман отделял особено внимание на политическата география, на която било съдено да възникне след завършването на тази война. „Мярката на нашата победа ще се определя от мярката на нашето доминиране в следвоенния свят“⁴, писал той.

В своята последна програмна статия „Кръгла планета и победа на силите на мира“ Халфорд Макиндер изложил своя възглед за политическото устройство на света след Втората световна война⁵.

Заедно със създаването на CFR и неговия английски аналог „Кралския институт по Международни дела“ геополитиката в англосаксонския свят преминава в нов статус.

Значителен принос в развитието на класическата геополитика внесъл американецът от холандски произход Николас Джон Спикмен (1893-1943). Николас Спикмен се смята също за основател на традициите на реализма в американската политика. Две свои основни работи той написал през 40-те години на XX век, развивайки и частично преразглеждайки идеите на Халфорд Макиндер.

Николас Спикмен твърдо критикувал германската геополитическа школа (особено в книгата „География на света“), смятайки представите за справедливи или несправедливи граници за метафизическа глупост.

Геополитическата формула на Халфорд Макиндер Николас Спикмен предложил да замени със своя: „Този, който доминира над Rimland, доминира над Евразия; този, който доминира над Евразия, държи съдбата на света в свои ръце.“⁶

В своите книги „Американска стратегия в световната политика“ и „География на света“ Николас Спикмен формулира 10 критерия, на чието основание следва да се определя геополитическата мощ на държавата. Това е развитие на критериите, предложени за пръв път от Алфред Мехен. Николас Спикмен въвел понятието „среден океан“ („Midland Ocean“). В основата на тази геополитическа представа лежи аналогията между Средиземно море в историята на Европа, Близкия Изток и Северна Африка в древността и Атлантическия океан в най-новата история на западната цивилизация.

Той заедно с адмирал Мехен може да бъде наречен „баща на атлантизма“ и „идеен вдъхновител на НАТО“.

⁴ *Smith Neil* American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization. Berkeley: University of California Press, 2003.

⁵ *Mackinder H.* The round world and the winning of peace/ *Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996. С. 195-207.

⁶ *Spykman N. J.* The Geography of the Peace.

Идеите на Николас Спикмен, както и идеите на късния Халфорд Макиндер, оказали огромно влияние върху двама значителни политически дейци на САЩ – Държавния секретар на САЩ Джон Фостър Дълес (1888-1959), по-голям брат на директора на ЦРУ през периода 1953-1961 г. Алън Дълес (1893-1969), и на дипломата, политолога и историка Джордж Кенан (1904-2005), автора на „Стратегията за сдържане“, която станала основна програма на Студената война.

Заслужава да отбележим работите на австро-американския учен и дипломат Робърт Штраусц-Гупе (1903-2002), автор на принципиалните за англосаксонската геополитика работи по оценка на световния баланс на силите през 40-те години на XX век („Геополитика: борба за пространство и могъщество“) и един от водещите архитекти на американската глобална стратегия във втората половина на XX век („Баланс на утрешния ден“).

Джеймс Бърнхем (1905-1987) е предшественик на съвременните американски неоконсерватори. В социологията Бърнхем е известен като автор на работата за „Революцията на мениджърите“.

Специфично направление в атлантическата геополитика станало изследването на геополитиката на Арктика. Джордж Ренер в своята книга „Човешка география във въздушната ера“ описва геополитиката от страна на северния полюс. Сходни идеи развива Александър дьо Северский, който предлага да се гледа на планетата от борда на самолет⁷. Дьо Северский предлага да се осмисли стихията на въздуха също както Алфред Мехен осъзнава стихията на Морето, наричайки своята книга „Въздушна сила“ (Air Power) – като директна препратка към „морската сила“ (Sea Power) на Мехен.

Стивън Джоунс се занимавал предимно с геополитика на границите и написал класическия труд по демаркация на границите, основан на геополитическия метод за анализ⁸.

В основата на методологията на Стивън Джоунс лежи принципът на политическата география, формулиран от Дервент Уитлизи за „последователното заемане на територията“ („sequent ossurance“). Джоунс предложил обща теория на полето за политическата география⁹ като методологична и концептуална основа за осъществяване на геополитически анализ.

⁷ *Seversky A. de Air Power: key to survival*. NY: Imon & Schuster, 1950.

⁸ *Jones St. B. Boundary-making: A Handbook for Statesmen, Treaty Editors and Boundary Commissioners*. Washington: Carnegie Endowment for international peace, 1945.

⁹ *Jones St. B. Unified Field Theory of political Geography*//*Annals of the Association of American Geographers*. 1954. June. V.XLIV n.2 C. 111-123.

Знаменитият лингвист и политически философ Ноам Чомски и географът и социолог Нейл Смит в своите трудове се постарали да проследят влиянието на геополитическите идеи върху американската власт и нейната стратегия¹⁰. Съгласно Ноам Чомски, през 1939 година Държавният Департамент на САЩ съвместно със CFR в условията на изключителна секретност стартирал програма „Изучаване на войната и мира“ (War and Peace Studies – WPS), която продължила до края на Втората световна война. Терминът откритост действал като синоним на територии, върху които се разпространявало доминирането на САЩ, пише Чомски¹¹.

През 1943 година в своята последна статия „Кръгла планета и завоюване на света“, публикувана в списанието на CFR „Foreign Affairs“, Халфорд Макиндер писал: „За нашите днешни цели достатъчно вярно е твърдението, че територията на СССР е еквивалентна на територията Heartland.“¹² А съвременният американски геополитик Колин Грей през 1977 година, в разгара на Студената война, отбелязал, че „Студената война – това е противопоставяне на островната империя Съединени Щати и сухопътната империя (Heartland) за забрана на контрол над евразийско-африканската брегова зона (Rimland)“¹³.

Световното доминиране на САЩ, което днес е факт, възникнало не само по себе си, а било подготвено от къртовската работа на няколко поколения геополитици. През 1973 година от Дейвид Рокфелер, в този период ръководител на CFR, била основана „Тристранната комисия“ (Trilateral comission). По същество тя станала център за координиране на действията на новия глобален елит. Съветът по международни отношения (CFR) и „Тристранната комисия“ от самото начало се основавали на геополитическо виждане за света.

Заедно с това през 1947 година във Вашингтон било създадено „Централното разузнавателно управление“ (ЦРУ – CIA), при изворите на което ние срещаме цял ред геополитици и видни дейци на CFR. В същия период въз основа на геополитически анализ (Спикмен, Кенан, Бернем и т.н.) се формира концепцията за Студената война.

През 70-те години на XX век именно Хенри Кисинджър започнал постоянно да използва термина геополитика, като определял

¹⁰ Chomsky N. The Cold War and the Superpowers//Monthly Review. 1981. Vol. 33. № 6. November. С. 1-10.

¹¹ Chomsky N. The Cold War and the Superpowers. Op. cit.

¹² Mackinder H. The Round World and the Winning of the Peace//Foreign Affairs. 1943. Vol. 21& № 4 (July). С. 601.

¹³ Gray Colin S. The Geopolitics of the Nuclear Era. New York: Crane, Russak and Co., 1977. С. 14.

геополитиката като „подход, който отделя повишено внимание на изискванията за равновесие“¹⁴.

След разпадането на СССР, за което той стратегически в значителна степен съдействал, започнал да се обръща към геополитическата терминология без заобикалки. В своя обемен труд „Дипломатията“, написан през 1994 година, Кисинджър писал: „По законите на геополитиката Русия, независимо от това, кой я управлява, заема строго това място, което Халфорд Макиндер наричал геополитическо „сърце на земята“, Heartland, и е наследница на една из основните имперски традиции в световната история.“¹⁵

Най-пълно и откровено Збигнев Бжежински излага своите геополитически възгледи в книгата от 1997 година „Голямата шахматна дъска: господството на Америка и нейните геостратегически императиви“. Бжежински разсъждава от гледна точка на геополитиката, която прави необходимото да се доведе борбата на Морето със Сушата до логичен край, да се затвори Heartland в североизточната зона на Евразия, да се разчлени политически и превърне в черна дупка.

Подготвеният под ръководството на Пол Вулфовиц проект „Пътеводител за планиране на сигурността“, продължавайки геополитическата линия на Халфорд Макиндер, провъзгласил: „Нашата стратегия след разпадането на СССР трябва да се състои в следното – да се съсредоточим върху това да не се допусне появяване в бъдеще на потенциална глобална сила или глобален конкурент. На първо място, на територията на Евразия.“¹⁶

Пол Вулфовиц принадлежал към това направление, което се разглежда като определена алтернатива на CFR и което представлява друго идейно течение, получило название неоконсерватори или съкратено неоконси. Стратегическа програма на неоконсерваторите станал амбициозният манифест „Проект за новия американски век“ (Project for New American Century – PNAC).

Близкият към неоконсите геополитик и геостратег Томас Барнет предложил малко да се изменят общоприетите термини на класическата геополитика в духа на високите технологии и информационно-мрежовия подход. В книгата „Новата карта на Пентагона“ цивилизацията на морето Барнет нарича ядрото (The Core). Към ядрото той отнася САЩ, Европа, Япония. Ядрото, по такъв начин, е друго постиндустриално название за цивилизацията на Морето или океанската сила (Sea Power).

¹⁴ Kissinger H. White House years. Boston, MA: Little Brown, 1979. С. 914.

¹⁵ Kissinger H. Diplomacy. New York: Simon and Schuster, 1994. С. 814.

¹⁶ Excerpts from Pentagon's Plan: 'Preventing the Re-Emergence of a New Rival'//New York Times.1992. March 8; Keeping the U.S. First//Washington Post. 1992. March 11.

Последният слой цивилизация Томас Барнет нарича „зона на изключеност“ (Zone of disconnectedness), към нея той отнася държавите парии / отцепници – Северна Корея, Иран, Куба, Венецуела, Боливия. Тяхното отритване от света на ядрото може да представлява доста рискован процес, предупреждава Барнет.

2. Обзор на геополитическите школи

2.1. Геополитика на Сушата: Русия и евразийство

Понеже възгледът на „цивилизацията на Морето“ бил концептуално обозначен и систематизиран в работите на англосаксонските геополитици, следвало да се очаква, че „цивилизацията на Сушата“ ще реагира на това предизвикателство и ще разгърне система за собствена геополитика, геополитика на Сушата, *геополитика-2*.

Първи на Халфорд Макиндер отговорили германците, на първо място Карл Хаусхофер. И именно германските учени съставили теоретичната основа на геополитиката на Сушата, приемайки за аксиома континенталната идентичност на Германия в Европа. Но Heartland била и остава Русия, няма значение каква – царска, съветска или демократична. В пълноценната континентална *геополитика-2* трябва да участват теоретичните разработки и политическите пространства както на германците, така и на руснаците.

В руската политическа мисъл на фактора на пространственото устройство на Русия особено внимание отделяли философите славянофили (И. В. Киреевски, А. С. Хомяков, братята К. С. и А. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарин и др.). Славянофилите описали евразийското пространство (Heartland) в културни и социологични термини, съставяйки свод отличителни черти на руското общество.

Още по-близо към геополитиката подхождали късните славянофили – К. Леонтиев (1831-1891) и Н. Я. Данилевски (1822-1885). Константин Леонтиев смятал, че главна особеност на руската история е нейният византизъм. Николай Данилевски за пръв път предложил да се разглежда световната история чрез анализ на няколко културно-исторически типа, под които той разбирал нещо аналогично на понятието цивилизация.

Трудовете на славянофилите могат да се разглеждат като предварителен етап във формирането на континенталната, сухопътната геополитическа традиция на Heartland-a.

Работата на Вениамин Петрович Семьонов-Тян-Шански (1870-1942) „За могъщото териториално владение по отношение на Русия“

може да се разглежда като едно от първите пълноценни геополитически произведения в Русия. Концепцията „от море до море“ представлява решаваща стъпка към формиране на руската геополитическа теория.

Най-важно постижение на политическата география на Семьонов-Тян-Шански станала формулировката за евразийската същност на Русия, която по-късно подхванали руските евразийци.

Руският публицист от Одеса Иван Иванович Дусински (1879-1919) оставил след себе си внушителния труд „Основни въпроси на външната политика на Русия във връзка с програмата за нашата военноморска политика“. И. Дусински настоявал, че Русия трябва да си осигури излаз към океаните, за да отстоява правото да играе активна роля в световната политика.

За стратегическото положение на Русия в света през XIX век започнали сериозно системно да се замислят някои руски военни, концептуализирали стратегическото положение на Русия като положение на континентална държава. Към тях принадлежал граф Д. А. Милютин (1816-1912), най-крупен руски военачалник.

Още по-близо до геополитиката и политическата география пристъпил друг руски военен, генерал-лейтенант А. Е. Снесарьов (1865-1937). Снесарьов систематизирал знанията по военна география и като великолепен познавач на Изтока (по-специално – на Афганистан), на практика разбирал значението на „Голямата игра“, водена от Британската и Руската Империя за влияние в Азия и на Кавказ.

Още една ярка фигура на руската до-геополитика, предсказала основите на континенталната стратегия за Русия, бил представителят на руското разузнаване Алексей Ефимович Вандам (Едрихин) (1867-1933), чиито текстове са събрани в книга с не твърде удачното название „Геополитика и геостратегия“, тъй като самият автор не е използвал нито понятието геополитика, нито понятието геостратегия.

Основната идея на всички произведения на Вандам се заключавала в това, че главен и абсолютен противник на Русия е Британската империя, че именно тя стои зад всички политически, дипломатически и военни процеси, които водят към отслабване на Русия.

Основатели на евразийството били: филологът и лингвист от световен мащаб, основател (съвместно с Р. О. Якобсон) на Пражкия лингвистичен кръжок княз Н. С. Трубецкой (1890-1938); географът и икономист П. Н. Савицки (1895-1965); музиковедът, литературен и музикален критик П. П. Сувчински (1892-1985); историкът на културата, богослов и патролог, по-късно оттеглил се от евразийството, Г. В. Флоровски (1893-1979); най-крупният руски историк Г. В. Вернадски (1877-1973); юристът, политолог и историк на обществената

мисъл Н. Н. Алексеев (1879-1964); историкът на културата, литературовед и богослов В. Н. Илин (1891-1974).

Евразийците твърдели, че Русия не е част от европейската култура, а представлява самостоятелна цивилизация, държава свят. Тази цивилизация те нарекли евразийска и за да подчертаят тази особеност, въвели термина Русия-Евразия като социологическа и геополитическа категория.

Ако Н. С. Трубецкой формулирал основните философски принципи на евразийството, опирайки се на интуицията на структурната лингвистика и филология, то неговият единомишленик, сподвижник и приятел П. Н. Савицки бил професионален географ и разглеждал евразийството на първо място от гледна точка на пространството. Именно от подобен личен, научен, политически, идеен и исторически опит се ражда евразийството – уникална политическа философия, заемаща особено място в историята на политическите идеи на руското общество.

П. Н. Савицки може да се смята за първи пълноценен руски геополитик, тъй като структурата на неговите работи и мислене органично съответстват именно на геополитическото разбиране за световните процеси. Основната идея на Савицки се заключава в това, че Русия представлява особено цивилизационно образувание, определяно чрез качеството централност. Една от неговите статии „Географски и геополитически основи на евразийството“ (1933) започва с такива думи: „Русия има значително повече основания, отколкото Китай, да се нарича „Средната / Централната Държава“¹⁷.

Отхвърлянето на западноевропейския полюс, „цивилизацията на Морето“, заставя евразийците да преразгледат общоприетите принципи на руската историческа наука от XVIII-XIX век, намираща се под пълното влияние на Европа: негативното отношение към Азия, азиатската култура и в това число към периода на монголските завоевания. Още Н. С. Трубецкой под псевдонима „И. Р.“ пише програмната работа „Наследството на Чингис хан“¹⁸, където преосмисля ролята на монголите в руската история и периода на съществуване на Рус (Русия) под властта на „Златната орда“.

„Без татарщина не би имало Русия“. Тази теза от статията на П. Н. Савицки „Степ и уседналост“¹⁹ станала важен елемент от евразийската доктрина. Оттук директния преход към чисто

¹⁷ Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства/Основы евразийства. Указ. съч. С. 297.

¹⁸ Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. М.: Аграф, 2000. С. 223-292.

¹⁹ Савицкий П.Н. Степь и Оседлость/На Путиях: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922. С. 341-356.

геополитическото твърдение: „Да кажем директно: на пространството на световната история на западноевропейското усещане за морето като равноправно, макар и полярно, се противопоставя единствено монголското усещане за континента; същевременно в руските „пътешественици (откриватели на нови земи)“, в размаха на руските завоевания и овладявания е същият дух, същото усещане за континента.“²⁰

„Туран“ се представял като друго, враждебно на цялата Средиземноморска цивилизация. Възгледът за Туран традиционно от областта на бреговата зона (Rimland) бил строго негативен. Евразийците предлагали да се преразгледа това отношение и да се приеме туранската идентичност като вектор на геополитическата съдба.

В теорията на П. Н. Савицки най-важна роля играе концепцията месторазвитие. На принципа за месторазвитието П. Н. Савицки изгражда евразийската теория, която фундаментализира идеята на Н. С. Трубецкой за множествеността на културите и цивилизациите. На основание на тази концепция П. Н. Савицки твърди, че „Русия-Евразия е „месторазвитие“, „единно цяло“, „географски индивид“, едновременно географски, етнически, стопански, исторически и др.п. „ландшафт“²¹.

За геополитиката и нейните методи заговорил друг активен участник в евразийското движение, офицерът от Дивата дивизия Константин Александрович Чхеидзе (1897-1974). К. А. Чхеидзе пише програмен текст, посветен на геополитиката: „От областта на руската геополитика“, където се опитва да формулира основните принципи на тази дисциплина, съобразно историческите условия на Русия.

В текста „Лига на нациите и държави континенти“ К. А. Чхеидзе разглежда друг фундаментален проблем на геополитиката, който той формулира като държава континент.

Сред участниците в евразийското движение особено се откроява най-крупният руски историк на XX век Г. В. Вернадски. Той изцяло приел евразийския мироглед и посветил живота си на преосмисляне на руската история в евразийски ключ, резултат от което станал монументалният труд „История на Русия“ в 5 тома.

Основните идеи на своя труд Г. Вернадски изказал в работата „Написване на руската история“, която е обобщена схема на геополитическата интерпретация на руската история.

²⁰ Савицкий П.Н. Степь и Оседлость/На Путиях: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922. С. 346-356.

²¹ Савицкий П.Н. Географический обзор России-Евразии / Савицкий П.Н. Континент Евразия. М.: Аграф, 1997.

Върху Л. Гумилев еврaзийството оказало решаващо мирогледно въздействие и в течение на целия си живот той запазил верността си към него: в своите последни интервюта и текстове той открито се наричал „последния еврaзиец“²². Най-подробно съвкупността на неговите схващания е представена в книгата „Етногенеза и биосфера на земята“.

2.2. Геополитика на Сушата: Германия и европейски континентализъм

Тук следва да се спомене още един автор, който, без да се отнася непосредствено към геополитиките, заедно с Ф. Ратцел в значителна степен повлиял върху формирането на геополитиката в Германия. Това е Фридрих Науман (1860-1919), представител на либерално-протестантското направление, известен с това, че въвел в научен и политологичен оборот концепцията „Средна Европа“ (Mitteleuropa). В своята книга с едноименно название „Средна Европа“ Ф. Науман дал геополитическа диагноза на баланса на силите на европейското пространство, съпадаща в общи линии с възгледите на Р. Челен.

Още един важен автор, предопределил контурите на германската геополитика, бил икономистът Фридрих Лист (1789-1846). Той превърнал философските интуиции на теорията за защитата търговска държава на Г. Фихте в стройна икономическа теория, получила название „автаркия на големите пространства“.

Ф. Лист живял дълго време в САЩ, където имал възможност внимателно да изучи американската икономическа система. Идеята за „автаркия на големите пространства“, в своето практическо изражение повтаряща изводите на Фихте, му дошла в хода на емпиричните наблюдения за състоянието на икономиките на европейските държави, особено Англия и Германия.

Ф. Лист поместил либералната теория в конкретния исторически национален контекст и стигнал до най-важния извод: въпреки претенциите на тази теория за универсалност тя съвсем не е така научна и безпристрастна, както искат да изглежда. Пазарът – това е инструмент, функциониращ по принципа за обогатяване на богатия и разоряване на бедния, усилване на силния и отслабване на слабия. По такъв начин Ф. Лист за пръв път посочил необходимостта от съпоставяне на пазарния модел с конкретните исторически обстоятелства.

²² Гумилев Л.Н. Заметки последнего евразийца//Наше наследие. 1991. № 3.

И Ф. Лист дал отговор на този въпрос. Този отговор е неговата знаменита теория за „автаркия на големите пространства“. Ф. Лист съвършено справедливо сметнал, че за успешното развитие на стопанството държавата и нацията трябва да притежават максимално възможни територии, обединени от обща икономическа структура.

Пълноценен и разгърнат, системен теоретичен отговор на англосаксонската геополитика на Халфорд Макиндер (геополитика-1) от страна на „цивилизацията на Сушата“ бил даден не от руската школа, а от германската. И тази инициатива е свързана, на първо място, с Карл Хаусхофер (1869-1946). К. Хаусхофер най-внимателно се отнесъл към тезисите на Х. Макиндер, възприел ги сериозно, признал безрезервно геополитическата топка и се заел с огромното дело за създаване на „геополитика-2“, т.е. за формулирането на теоретичен и обоснован отговор на Макиндер от страна на континента, „цивилизацията на Сушата“.

Обобщенията на своите многобройни работи той публикува в книгите „Фундамент на геополитиката“, „Границите в тяхното географско и политическо значение“, „Геополитика на пан-идеите“ и др.

За основен пункт на геополитиката на Карл Хаусхофер може да се смята развитието на теорията на Ф. Ратцел за „жизненото пространство“, с разширяване на тази идея до формулата за „голямото пространство“ - „Großraum“. Значението на Хаусхофер за геополитическата наука се състои в това, че той концептуализирал термина „голямо пространство“, правейки го ключов. Всички останали принципи на геополитиката на К. Хаусхофер произтичат от тази фундаментална, трудна за изразяване, но принципиална за геополитиката като наука идея. От главния закон за „голямото пространство“ произтичат останалите моменти на геополитическата теория на К. Хаусхофер.

К. Хаусхофер смята, че главната задача на Европа като континентално образувание се заключава в това да се разруши световното влияние на англосаксите. Той смята за свое „голямо пространство“ континентална Европа, за геополитическата интеграция на която той призовава.

Хаусхофер развива, обосновава и издига в статус на теория европейския континентализъм като симетричен отговор на англосаксонския възглед за Европа от страна на морето и „цивилизацията на Морето“. Най-важният елемент на континентализма на Хаусхофер се заключава в идеята за автаркия, която в общи черти повтаря идеите на Фридрих Лист.

Основните теоретични предпоставки на К. Хаусхофер го довеждат до идеята за принципиалната изменяемост на границите.

Най-важна компонента на геополитиката на Карл Хаусхофер била концепцията за пан-идеите. Моделът на четириполюсния свят, състоящ се от реализация в пространството на четирите пан-идеи, е описана от Хаусхофер в отделна работа „Пан-идеи“.

Обобщавайки резултатите от обзора на теориите на К. Хаусхофер, може да се каже, че на него му се е удало да разработи непротиворечив, последователен и строен модел на геополитиката на Сушата. Идеите на германската геополитическа школа на К. Хаусхофер запазват абсолютна теоретична, научна и практическа ценност²³.

Възгледа на К. Хаусхофер за европейската интеграция и пан-идеите споделял видният австрийски политически и обществен деец граф Рихард Куденов-Калерги (1894-1972). Куденов-Калерги организирайл Паневропейския съюз, известен също като „Движение Пан-Европа“. По същество Р. Куденов-Калерги бил баща основател и най-последователен теоретик и практик на това, което днес е известно като „Европейски съюз“.

Абсолютно фундаментална фигура в геополитиката като наука е германският философ, социолог, политолог и юрист Карл Шмит (1888-1985). Неговите най-важни произведения „Номос на Земята“, „Земя и море“ и др. са посветени именно на темата за политическото пространство. Но пространството и неговата политическа организация играло значителна роля и в други негови трудове, като напр. „Политическа теология“, „Представа за политическото“ и т.н.

За описание на тази инстанция (качественото пространство), която предшества политическата система и още в пълна степен запазва върху себе си отпечатъка от пространствените представи, К. Шмит предложил концепцията за номоса. К. Шмит очертал три номоса на Земята, които отразяват различни стадии на организация – овладяване, разделяне и използване – на пространството. Първият номос съществувал в Древността и в Средновековието. Вторият номос възникнал, когато светът бил изцяло усвоен и всяка точка на земното пространство принадлежала на някого, усвоявала се от някого, обграждала се с граници и се използвала.

След Втората световна война се създали два блока, които разделили Земята помежду си на нова основа. Тяхната конфронтация породила нов трети номос на Земята. Него Шмит анализирал в по-

²³ Helwig H. Geopolitik: Haushofer, Hitler und Lebensraum / Gray C.S., Sloan G. (eds) Geopolitics, geography and strategy. London; Portland, OR: Frank Cass, 1999, С. 238.

късните си работи. Третият номос на Земята се представя от К. Шмит в строго геополитически категории.

През 1942 година Карл Шмит публикувал най-важния си труд „Земя и Море“. Заедно с по-късния текст „Планетарна напрегнатост между Изтока и Запада и противопоставяне на Сушата и Морето“ той може да се смята за повратен момент в историята на геополитиката като наука. Сушата и Морето на Х. Макиндер и К. Хаусхофер се възприемат от К. Шмит като две абсолютни понятия, антагонистични едно на друго, несъвместими едно с друго, принципиално по различен начин разбиращи природата на номоса.

За да подчертае фундаменталността на тези понятия, К. Шмит подбира към тях библейски синоними, използвайки по отношение на силите на Сушата (телуокрацията) името на сухопътното библейско чудовище „Бегемот“, а към силите на Морето (таласокрацията) – името на морския звяр „Левиатан“²⁴, за които става дума в книгата Йов.

В работата си от 1939 година „Естество на големите пространства в правата на народите и забрана за интервенция на пространствено чужди сили. Въведение в понятието „das Reich“ в правата на народите“ К. Шмит излага правното, философското и социологическото тълкуване на понятието голямо пространство, концептуализирано от К. Хаусхофер.

Тези идеи на К. Шмит, заедно със сходните идеи на К. Хаусхофер, в настоящо време са положени в основата на Евросъюза, който не представлява нищо друго освен голямо пространство със същия неопределен статус и със същата геополитическа перспектива, както и доктрината Монро на първите стадии на нейното историческо – отбранително – възплъщение.

2.3. Геополитика на Сушата: евроконтинентализъм и неговата еволюция в следвоенния период

Поражението на Хитлеристка Германия и Нюрнбергският процес, осъдил нацизма като идеология, прекъснали естественото развитие на германската геополитическа мисъл. Но сама по себе си континенталната геополитика-2 не прекратила своето съществуване и продължила да се развива в друг контекст и в нови интелектуални среди.

В Европа като цяло се създали следните геополитически позиции:

²⁴ Дугин А.Г. Радикальный субъект и его дубль М.: Евразийское Движение, 2009. С. 145-161.

1. чисти евроатлантисти, разглеждащи Запада като единно цяло в политически, стратегически, културен смисъл, признаващи доминирането на САЩ и стремящи се колкото се може повече да се укрепи евроатлантическата интеграция.

2. евроконтиненталисти, привърженици на самостоятелна и независима от САЩ и СССР Европа, обединена политически и геополитически в отделно образувание със свои културни и цивилизационни особености, икономически и енергийни интереси, със своя система за сигурност и т.н.

3. просъветски сили, като правило комунисти и марксистически-ленинисти, които преобладавали в ръководството на страните от Източна Европа, влизащи във Варшавския договор и в Съвета за икономическа взаимопомощ.

Противопоставянето между Запада и Изтока носело в този период идеологически характер, но се изразявало в строгия геополитически дуализъм на Морето и Сушата, в борбата на две пространства, две цивилизации, два модела за реализация на номоса на Земята.

Общата линия на еволюция на евроконтиненталистите се разгръщала от позицията „нито СССР, нито САЩ“ към позицията „по-добре СССР, отколкото САЩ“. Тази линия може да се проследи в трансформацията на идеите на някои ярки европейски геополитици – такива като Ален дьо Бенуа, Жан Тириар (1922-1992), Йордис фон Лохаузен (1907-2002), Карло Терачано (1956-2005), Жан Парвулеско, Пиер-Мари Галуа, Емрик Шопрад и др.

Към континенталната традиция в геополитиката може да се добавят и съвсем екстравагантни случаи. Това, разбира се, са случаи маргинални и единични, но по степента на научна и методологична ценност те напълно могат да представляват определен интерес. В качеството на примери за такъв подход може да се споменат двама американци: Линдън Ларуш и Уйлям Енгдал.

2.4. Геополитика на Сушата: неоевразийски синтез

С разпадането на СССР и провала на идеологията на марксизма-ленинизма се измениха базовите стратегически и идеологически условия на Голямата игра. Противопоставянето на капитализма и социализма безвъзвратно завърши. Новата политическа карта изисква нови методи за осмисляне на проблемите.

И се оказа, че никакви други ясни инструменти, освен геополитиката, няма. Започвайки от момента на краха на съветската

държава, геополитиката преживява своето ново раждане и става главна дисциплина за анализ и планиране на международните отношения.

След 1991 година Русия на Елцин единственото, което не могла да направи, това е да измени своето географско положение и да изтрие от паметта си политическата и социална история. С други думи, Русия не могла да престане да бъде Heartland и това създавало големи проблеми за Запада. Този факт създавал проблеми на първо място и за самата Русия.

Но и САЩ заедно с НАТО се оказали в трудна ситуация. Нищо не оставало да се прави, освен да се изведе геополитиката от паралелния, основен стратегически модел за политическо мислене в откритата сфера и да се превърне той в основа на планетарната стратегия.

Първо изследване в тази сфера станал цикълът статии „Великата война на континентите“, публикуван във вестник „Ден“ веднага след разпадането на СССР. В тази полемична работа в литературна и публицистична форма били представени основните теми и термини на класическия геополитически анализ.

Практически всички тези направления са отразени в програмния текст „Основи на геополитиката“. От момента на публикуването на „Основи на геополитиката“ (1997) може да се отброява пълноценното формиране на руската геополитическа (неоевразийска) школа.

Почти сто години след появяването на геополитиката като дисциплина, Русия, най-накрая придобила геополитическа субектност, пристъпила към оформяне на континенталната „геополитика-2“.

Първи неоевразийски програмен текст може да се смята статията на професор Ал. Дугин „Континент Русия“²⁵.

В антологията „Основи на евразийството“ се описват основните моменти на възникване на неоевразийския мироглед и евразийската геополитика, прецизно се анализират общите принципиални моменти на евразийството и отличителните особености на неоевразийството.

По отношение на постсъветското пространство, особено към перспективата за „Евразийския Съюз“ като нова интеграционна структура, същите геополитически принципи се освещават в работата „Евразийската мисия на Нурсултан Назърбаев“, преведена на казахски и турски език.

Неоевразийството като явление и като геополитическа философия се състоя и в значителна степен предопредели магистралната линия за развитие на руската геополитика през XXI век.

²⁵ Дугин А.Г. Абсолютная Родина. М.: Арктогея-центр, 1999 С. 575-590.

3. Обзор на геополитическите школи. Геополитика на бреговата зона

Геополитика-3, т.е. геополитиката на Rimland-a, не може да ни съобщи принципиално нищо ново, ако ние сме запознати със структурите на таласокрацията (геополитика-1) и телурукрацията (геополитика-2); цялата новост ще бъде само в съчетанията, пропорциите, композициите и т.н.

След края на Втората световна война в бреговата геополитика, както и в геополитиката като цяло, се установява зона на тишина. Ситуацията започва да се променя през 70-те години на XX век успоредно с насочването към геополитиката на американските стратегии, дипломати и политически анализатори, като напр. Х. Кисинджър и З. Бжежински. Във Франция възраждането на интереса към геополитиката е свързано с дейността на автори като Ив Лакост, Мишел Фуше, Ерве Куто-Бегари, Филип Моро-Дефарж, Жан-Кристоф Рюфен, Франсуа Жуайо, Мишел Коренман, Пиер Мари Галуа (1911-2010), Пол Мари де Ла Горс (1928-2004), Игнасио Рамоне и т.н. С изключение на Пиер-Мари Галуа и Ерве Куто-Бегари, които отнасяме към континенталната школа, останалите автори представляват типични представители на геополитика-3, т.е. апологети на „цивилизацията на Брега“.

И. Лакост и неговата школа се опитват да предефинират геополитиката по такъв начин, за да се откъсне тя от своя класически фундамент (заложен от Ф. Ратцел, Р. Челен, Х. Макиндер, А. Мехен и К. Хаусхофер) и да се превърне в нещо по-приемливо за „цивилизацията на Брега“. Най-ортодоксална линия за развитие на слабата геополитика на Ив Лакост е групата журналисти, политолози и експерти, издаващи престижното френско списание „Monde Diplomatique“. Главният редактор на списанието Игнасио Рамоне е автор на многобройни текстове по геополитика и поддържа геополитическия метод в редактираното списание.

Използвани източници

1. *Вандам (Едрихин) А.Е.* Геополитика и геостратегия. Жуковский; М.: Кучково поле, 2002.
2. *Вернадский Г. В.* История России. В 5 томах. Москва; Тверь: Аграф; Леан, 2004. .
3. *Вернадский Г. В.* Начертание русской истории. СПб.: Лань, 2000.
4. *Гумилёв Л.Н.* Заметки последнего евразийца//Наше наследие. 1991. № 3.

5. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-романскому. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, Издательство „Глаголь“, 1995.
7. Дугин А.Г. Великая война континентов//День. 1992. Января-апрел. М.: РОФ „Евразия“, 2005.
8. Дугин А.Г. Евразийская миссия Нурсултана Назарбаева. М.: РОФ „Евразия“, 2004.
9. Дугин А.Г. Континент Россия/Континент Россия. М.: Общество „Знание“ РСФСР, 1990.
10. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. 4-е изд. М: Арктогея, 2000.
11. Дугин А.Г. Радикальный субъект и его дубль М.: Евразийское Движение, 2009.
12. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010.
13. Милютин Д.А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. СПб.: Военная типография, 1846.
14. Н.С.Трубецкой. Наследие Чингис-хана. Берлин, 1925. М.: Аграф, 2000.
15. Савицкий П.Н. Степь и Оседлость / На Пути: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922.
16. Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии. Петроград, 1915.
17. Снесарев А. Е. Афганистан. М.: Русская панорама, 2002.
18. Снесарев А.Е. Военная география России. СПб, 1910.
19. Снесарев А. Е. Афганистан. М.: Русская панорама, 2002.
20. Чхеидзе К.А. Лига Наций и государства-материки //Евразийская хроника. 1927. Выпуск VIII. Париж.
21. Чхеидзе К.А. Из области русской геополитики // Тридцатые годы. Утверждение евразийцев. Книга VII, Издание евразийцев, 1931.
22. Шмитт К. Понятие политического//Вопросы Социологии. 1992. том 1, № 1.
23. Шмитт К. Новый номос Земли//Элементы. 1993. № 3.
24. Barnett Th. The Pentagon's New Map. NY: Putnam Publishing Group, 2004.
25. Bowman I. The New World-Problems in Political Geography. NY.: Yonkers-on-Hudson World Book Co, 1921.

26. *Burnham J.* The Managerial Revolution: What is Happening in the World. New York: John Day Co., 1941.
27. *Chomsky N.* The Cold War and the Superpowers//Monthly Review. 1981. Vol. 33. № 6.
28. *Ebeling F.* Karl Haushofer und die deutsche Geopolitik 1919-1945. unpubl. diss. Hanover 1992.
29. Excerpts from Pentagon's Plan: 'Preventing the Re-Emergence of a New Rival//New York Times.1992. March 8; Keeping the U.S. First//Washington Post. 1992. March 11.
30. *Gray Colin S.* The Geopolitics of the Nuclear Era. New York: Crane, Russak and Co., 1977.
31. *Haushofer K.* Bausteine fur Geopolitik. Berlin: K.Vowinkel, 1928.
32. *Haushofer K.* Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung. Berlind; Heidelberg: K. Vowinckel, 1927.
33. *Immerman Richard H.* John Foster Dulles: Piety, Pragmatism, and Power in U.S. Foreign Policy. New York: SR Books, 1998.
34. *Jones St. B.* Boundary-making: A Handbook for Statesmen, Treaty Editors and Boundary Commissioners. Washington: Carnegie Endowment for international peace, 1945.
35. *Jones St. B.* Unified Field Theory of political Geography//Annals of the Association of American Geographers. 1954. June. V.XLIV n. 2.
36. *Kennan George F.* The Sources of Soviet Conduct//Foreign Affairs. 1947. July. Виж *Idem.* Russia, the Atom, and the West. New York: Harper, 1958.
37. *Kissenger H.* White House years. Boston, MA: Little Brown, 1979.
38. *Kissinger H.* Diplomacy. New York: Simon and Schuster, 1994.
39. *List F.* Mittheilungen aus Nord-Amerika. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1829.
40. *Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996.
41. *Mackinder H. J.* *The geographical pivot of history*//The Geographical Journal.1904. № 23.
42. *Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996.
43. *Mackinder H.* The Nations of the Modern World: An Elementary Study in Geography and History. London: George Philip, 1924.
44. *Mackinder H.* The round world and the winning of peace/*Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996.

45. *Mackinder H.* The Round World and the Winning of the Peace//Foreign Affairs. 1943. Vol. 21& № 4 (July).
46. *Quigley Carroll.* Tragedy and hope. A History of the World in Our Time. New York: Macmillan, 1966.
47. *Renner G.* Human geography in the air age. NY:Macmillan, 1942.
48. *Smith Neil* American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization. Berkeley: University of California Press, 2003.
49. *Spykman N.J.* America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. New York: Harcourt, Brace and Company, 1942.
50. *Strausz-Hupe R.* Geopolitics. The struggle for space and power. New York: G.P. Putnam's sons, 1942.
51. *Strausz-Hupe R.* The Balance of Tomorrow. Power and Foreign Policy in the. United States. New York: G. P. Putnam's Sons, 1945.
52. *Seversky A. de* Air Power: key to survival. NY: Imon &Schuster, 1950.
53. *Schmitt C.* Die planetarische Spannung zwischen Ost und West (1959)/Schmittiana – III von Prof. Piet Tommissen. Brussel, 1991.

Нашите автори

Искра Баева е професор по Съвременна история в СУ „Св. Климент Охридски“. Нейният изследователски интерес е в областта на историята на Източна Европа и България през XX в., като специално място в публикациите ѝ заемат проблемите от съвременната история на Източна Европа, Студената война, международните отношения през XX и в началото на XXI в.

Проф. д-р Тереза Тренчева е възпитаник на Колежа по библиотечно дело, специалност „Информационни технологии“ (1999 г.). Завършила е Софийски университет „Св. Климент Охридски“, специалност „Библиотечно-информационни дейности“ (2002 г.); Югозападен университет „Неофит Рилски“, специалност „Английска филология“ (2008 г.); Университет по библиотекознание и информационни технологии – Доктор по Теория на научната информация (2011 г.); Югозападен университет „Неофит Рилски“, специалност „Право“ (2020 г.). В УниБИТ заема академичните длъжности: Асистент (2009 г.); Главен асистент (2011 г.); Доцент в професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ (2014 г.). Професор в професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“ (2020 г.). Преподавател е в катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ от момента на нейното основаване (2009 г.). Проф. Тренчева е заместник-ректор по научноизследователската и международна дейност (декември 2018 г. – понастоящем) и Заместник-председател на Университетска младежка академия за управление на знанията (УМЛАУЗ) (октомври 2014 г. – понастоящем) в Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ). Тя участва в дългосрочни и краткосрочни специализации в Женева, Загреб и Анкара. През месец ноември 2020 г. завършва специализиран курс по авторско право на Харвард (CopyrightX'2020). Чете лекции по „Интелектуална собственост“, „Интелектуална собственост в Интернет“, „Защита на интелектуалната собственост“, „Право, медии и реклама“, „Основи на правото“, „Социални мрежи и Интернет“ и „Информационни източници“. Автор е на множество монографии, учебници, учебни помагала, статии, студии и доклади в областта на правната закрила и образователните аспекти на интелектуалната собственост, отворения достъп и интернет, както и формалното и неформалното обучение по интелектуална собственост. Участва в редица национални и международни проекти.

Д-р Евелина Здравкова е асистент в катедра „Библиотечен мениджмънт“, в УниБИТ. Темата на дисертационния ѝ труд е „Интелектуалноправни аспекти в медийната индустрия“. Научен ръководител е доц. д-р Тереза Тренчева. Д-р Здравкова в продължение на повече от 20 г. е активен журналист във вестник „Марица“ – най-големия извънстоличен ежедневник в България. Работи като репортер в ресори Образование, Култура, Българска армия, Външна политика и Вътрешна политика. Ръководи дейността на екип „Култура“, разработва тематични страници, поддържа ежедневни рубрики. Евелина Здравкова е първи главен редактор на Пловдивска православна телевизия – първата църковна медия в България. Работи като специалист Връзки с обществеността, маркетинг и реклама в Държавен куклен театър Пловдив, Завеждащ административна служба в Хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ – град Пловдив. Понастоящем е главен специалист в Регионално управление на образованието – Пловдив, към МОН. От 1995 г. членува в Съюз на българските журналисти, от 2015 г. – в Синдикат към Съюз на актьорите в България, от 2016 г. – в Синдикат на българските учители, член е и на Асоциация на европейските журналисти в България. Член на УС на Туристическо дружество „Еделвайс“, член на УС на Благотворителна фондация „Култура, Изкуство, Деца“. От 2017 г. е член на Сдружението „Мрежа на преподавателите по интелектуална собственост в България“.

Станислав Станев е завършил Юридическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ през 2004 г. От 2005 г. е вписан като адвокат в Пловдивска адвокатска колегия. Доктор по международно право и международни отношения. Научните интереси са насочени към Западните Балкани и статутът на адвоката и упражняването на адвокатската професия.

Албена Иванова е доктор по административно право и процес и асистент в Правно-историческия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“, в който преподава Право на Европейския съюз, Данъчно право, Административен процес, Финансово право и Международно частно право. Темата на дисертацията ѝ за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“, защитена през 2020 г. в ЮЗУ „Неофит Рилски“, е „Правни механизми за контрол на обществените поръчки“. Притежава две магистърски степени – по Право и по Международно право – Право на ЕС, придобити в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Има и професионална квалификация по Правна и съдебна система на Европейския съюз, придобита по съвместна програма на Университет Нанси –2, Университет Страсбург III „Робер Шуман“,

Франция, и Центъра за продължаващо обучение при Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Адвокат, член на Софийска адвокатска колегия с богат професионален опит в областта на гражданското, административното и търговското право. Вписан медиатор в Единния регистър на медиаторите при Министерство на правосъдието.

Д-р Мартин Захариев завършва специалност „Право“ с отличие, като се дипломира в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 2014 г. Притежава образователната и научна степен „доктор“ от Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ). Работи като адвокат в една от водещите български кантори – Адвокатско дружество „Димитров, Петров и Ко.“, като правен експерт във фондация „Право и интернет“, а също така е член на Софийската адвокатска колегия, на Сдружението за международни състезания по право и на Българското общество по строително право. Автор е на две монографии в областта на защитата на личните данни: „Автоматизираното профилиране и защитата на личните данни. Анализ на GDPR“ (2018) и “Data Protection in Commercial Arbitration: In the Light of GDPR” (2019), на учебник „Режим на информацията: Същност и значение на информацията. Защита на личните данни. Примерни тестове“ (2020), както и на множество статии и анализи в областта на защитата на личните данни, търговския арбитраж, трудовото и търговското право. Преподавател е по различни дисциплини в областта на правото и информационните технологии в УниБИТ и в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Д-р Цветелина Димитрова е главен асистент по международно частно право в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, където преподава Международно частно право, Международно бизнес договаряне и Правен режим на международните инвестиции. През 2019 г. защитава докторска степен с дисертационен труд на тема „Способи за уреждане на инвестиционни спорове“. От 2015 г. е адвокат в адвокатско дружество „Георгиев, Тодоров и Ко“. Класирана от международния независим правен справочник Legal 500 като „изгряваща звезда“ в секторите Съдебно представителство и Интелектуална собственост и е препоръчана в още пет сфери – Банково право и финанси, Корпоративно и търговско право, Медицинско право, Проекти и Транспорт. Член е на управителния съвет на сдружение „Институт по международно частно право“.

Гл. ас. д-р Камелия Планска е магистър по „Медийна информация и реклама“ в УниБИТ. През м. декември 2015 г. е зачислена за редовен докторант по докторска програма „Организация и управление на информационните процеси“ в катедра „Библиотечен мениджмънт“, където е и асистент от м. октомври същата година. Работила е като фотограф на свободна практика и като графичен дизайнер. Темата на дисертационния ѝ труд е „Организация и управление на интелектуалната собственост върху фотографска информация“ с научен ръководител проф. д-р Тереза Тренчева. Член е на екипи, организиращи научни форуми в УниБИТ, като съдейства за фотодокументацията и изготвянето на документален филм за протеклото събитие. През 2012 г. взема участие в интензивна програма Еразъм „Библиотечно-информационен и културен мениджмънт – академично лятно училище“, проведена в Загребски университет, гр. Загреб, Хърватска. Взема участие в семинари и конференции като автор на доклади. Член е на Университетска младежка академия за управление на знанията към УниБИТ, експертна група Интелектуална собственост. Д-р Планска участва в редица научноизследователски проекти както като член, така и като ръководител. Научните ѝ интереси са в областта на авторското право, образованието, фотографията, графичния дизайн, издателски бизнес.

Д-р Светослава Димитрова притежава магистърска степен по „Електронен контент: иновации и политики“ в УниБИТ. Работила е като заместник-главен редактор в UNA News Bulgaria (<http://news.unabg.org/>) – проект на Дружеството за Обединени нации в България, с ресор „Екология и развитие“. Освен като редактор Димитрова е била специалист „Информационно обслужване“ и младши специалист „Гражданска регистрация и административно обслужване“. Светослава Димитрова участва в конкурси и научни форуми. През 2014 г. е на първо място в конкурса за есе на тема „Книгата между клишетата и реалността“, по повод Международния ден на книгата и авторското право – 23 април, проект „Книгата – нашето по-смислено настояще“ на УниБИТ. През същата година печели второ място в категория Twitter-съобщение в Национален конкурс „Носители на просвета“, организиран от Национално представителство на студентските съвети (НПСС). През 2016 и 2017 г. е сред отличените в Конкурс за млади поети и писатели „Литературна пролет в Сливница“, организиран от Община Сливница. Член е на Университетската младежка академия за управление на знанията към УниБИТ, експертна група „Интелектуална собственост“. През м. октомври 2017 г. е зачислена като редовен докторант в докторска програма „Организация и управление на информационни процеси“ в Университет по библиотекознание и информационни технологии.

Гл. ас. д-р Диана Велева Иванова е щатен преподавател в катедра „История“ на Правно-историческия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“. През 2005 г. защитава докторска дисертация на тема „Източноевропейските революции от 1989 г. (Полша, Унгария и Чехословакия) и отражението им в България“ с научен ръководител проф. д-р Искра Баева от СУ „Св. Климент Охридски“. Научните ѝ интереси са в областта на съвременната история на Източна Европа. Автор е на монографията „1989 – голямата промяна“.

Диана Кареновна Папоян е редовен докторант в катедра *История* към Правно-историческия факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски“, гр. Благоевград с тема на дисертационния труд: „Арменският въпрос в руската външна политика (края на XIX – началото на XX в.)“. Тя е хоноруван асистент по *Нова и Най-нова обща история* в университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас. Провела е специализация в гр. Ереван, Република Армения (септември–ноември 2019 г.), организирана от Министерството на образованието и науката на Република България. Области на научни интереси: Източен въпрос; Арменски въпрос; въпросът за режима на корабоплаване през Босфора и Дарданелите (XIX–XX в.); руска политика в Южен Кавказ; армено-руски отношения (XIX–XX в.) и др.

Георги Тодоров е редовен докторант в Правно-историческия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, катедра „История“ по докторска програма „Нова и най-нова обща история (Най-нова обща история)“. Основните му научни интереси и изследвания са в областта на съвременната европейска история. Участвал е с доклади в научни конференции и е бил на специализации в Азербайджан, Германия, Естония и Иран. Работи като учител по история и цивилизации в 130 СУ „Стефан Караджа“, гр. София.

Радослав Тодоров е докторант в Катедра „Национална сигурност“ във Факултета по информационни науки при Университета по библиотекознание и информационни технологии. Темата на дисертационния му труд е „Геополитически аспекти на европейската политика за сигурност и отбрана“ с научен ръководител проф. д-р Тереза Тренчева. От 1993 г. е военнослужещ. От 1999 г. заема различни длъжности в областта на сигурността на класифицираната информация. От 2015 г. е началник на служба „Сигурност на информацията“, като сред основните му служебни задължения е прилагането на нормативната уредба и разработването на вътрешни документи и мерки за защита на

класифицираната информация, пропускателния режим и защитата на криптографските материали и средства.